

МАҚСУД ҚОРИЕВ

СПИТАМЕН

(Тарихий роман)

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1985

Қориев М.

Спитамен: (Тарихий роман).— Т.: Адабиёт ва санъат
нашриёти, 1985.— 272 б.

Дуёни забт ёши ҳаёли билан қўлга қурол олиб, қатор мамлакатларни
эгаллаган македониялик Искандар Суғдиёнага қўшин тортади. Эркинпарвар суғд сар
вардаси Спитамен халқни босқинчиларга қарши курашга бошлабди. Енгилма
ҳисобланган мунтазам қўшинлар улар билан туқнашувда кўп кучини йўқотади.
Натижада Искандарнинг дуёни эгаллаш режаси бузилади.
Асарда ўзгалар юртига бостириб келган ҳар қандай босқинчи шундай зарба
уришни қизиқарли воқеаларда тасвир қилинади.

Қориев М. Спитамен: (Исторический роман).

К 4702570200 — 157
М352 (04) — 85 Рез. 85

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985 й.

Хаёл кўзгуси билан тафаккурим етгунга қадар она дийрим тарихининг узоқ ўтмишига нигоҳ ташладим; халқимиз ҳаёти, туриши-турмуши, кураши саҳифаларини варақлаб, ундан олган таассуротларимга бадий ифода беришга уриниб кўрдим...

Муаллиф.

I қисм

СУҒД ҚОЯЛАРИ

ДАРИВД

Суғдиёна пойтахти Мароқанд.¹ Ҳамиша гавжум, нотинч, ажойибот, гаройиботларга тўла. Шаҳарнинг чегараси етмиш стадий² бўлиб, тевараги баланд ва мустақкам қўша деворлар билан ўраб олинган, душман ўтолмаслиги учун атрофига хандақлар қазилган. Мароқанднинг тўрт чеккасида осмонўпар баланд миноралар савлат тўкиб туради. Ундан ташқари ўша минораларнинг саккизта «боласи» ҳам бор. Шаҳар ўртасида энг гавжум жой — «Олов қасри» деб номланган қадимий ибодатхона бўлиб, унга киравериш йўлида сочлари тўзғиб кетган вағипатлар³ кўзларини юмиб олиб, эртаю-кеч дуо ўқиб ўтиришади. Ибодатхона атрофида ҳунармандчилик буюмлари, турли безаклар ва бошқа майда-чуйдалар билан савдо қилувчи кичик дўкончалар, ёймачилар бор. Ибодатхонага туташиб кетган бошқа қасрлар шаҳар ҳуснига ҳусн қўшади. Шимоли Шарқ тарафда эса Мароқанд ҳокимининг ҳашаматли саройи.

Шаҳарнинг энг гавжум, серқатнов жойи — бутун Шарққа машҳур бўлган Мароқанд бозори. Бу йўлда эрта тонгдан бошлаб юк ортилган турли-туман арава-

¹ Эрамиздан аввал ҳозирги Самарқанд Мароқанд деб аталарди.

² Квинт Курций Руффинг «Александр Македонский юришлари»да шундай деб кўрсатилади. Бу тахминан 12 километрга тенг.

³ Вағипат — Зардушт ибодатхонаси хизматчиси, қоҳин.

лар, туя карвонлари, бировларнинг молини кўтариб олган ҳаммоллар, зодагон суворийлар, тўякашлар, узоқ-яқин қишлоқлардан келган деҳқонлар, пиёда, оёқ яланглар бозор томон шошилишади. Кўчанинг икки чеккасида турли моллар билан савдо қилувчи дўконлар, ҳунармандчилик устахоналари, заргарликлар жойлашган. Оламга машҳур ва маълум бўлган Мароқанд бозорида йўқ ердаги нарсалар бор. Бу ерга Бақтрия, Ҳиндистон, Мидия, Чинмочин, Кашмир, Месопотамия, Миср ва Туроннинг ҳамма жойларидан савдо-сотик қилиш учун келган турли қабилалар, элатлар, жамоаларга мансуб савдо аҳллари ўз матолари, теридан қилинган буюмлардан тортиб ҳунармандчилик ашёларигача, шоҳию ипак моллару фил суягидан ишланган нақшдор тароқлар, сарой аёлларининг нафис дидига мослаб ишланган нозик заргарлик буюмлари-ю, сурмаларгача бозорга соладилар. Мароқандлик савдогарлар бўлса бозорнинг хўжайинлари, улар ўзлари учун энг қулай ва серқатнов жойни таппаб олишган. Бозорнинг бир чеккасида турли хил ширинликлар: ҳолва-қандолатлар, шафобахш асаллар, мевачевалар билан савдо қиладиган алоҳида раста мавжуд.

Эрта баҳор бўлганлиги учун шаҳар қуёш нурида ранг-ранг жилоланади, турфа либос кийган ёш қизлар, аёллар, йигит-яланглар, қари-қартанглар, болалар кўчаларни тўлдириб шаҳарга файз, жўшқинлик киритган. Бир ёқда дўмбира овози, бошқа томонда бўлса сурнай навоси эшитилади. Бозорнинг бир четида одамлар давра қуриб олишибди. Илон ўйнатувчи чол сеҳрли қамиш наъинни чалганда сават ичидан кўзойнакли илон секин бош кўтаради-да томошага келганларга гўё чиройли рақсга тушиб беради. Яна бошқа даврада хўроз уриштираётганлар баралла бақириб-чақириб голиб чиққан хўроз эласини олқишлайдилар.

Усти қамиш билан беркитилган салқингина жойда бўлса қушлар бозори. Эҳ-ҳе, қанчалик ажойиб-гаройиб томоша экан бу қушлар бозори, кирмаган, кўрмаган киши йўқ. Сайроқи қушларнинг навоси-ю, маҳмадона тўтиларнинг одамга ўхшаб сўзлашигача ҳамма-ҳаммасини кўрасиз. Оппоқ соқолли, бақувват чол кўпроқ йиртқич қушлар билан савдо қилади, уни ҳамма «Қушчи бобо», деб атайти. Унда овга ўргатилган бургутларнинг ҳамма хиллари топилади. Бир чеккада ўз қушларига жой ажратиб олган ёшгина йигит каптар савдоси билан машғул. Панжакентлик қушчи бўлса тол навдасидан тўқилган саватларда юзлаб зотли, ранг-баранг тўтиқушлар,

майна, саъвалар, кам учрайдиган қушлар сотади. Сайроқи беданалар, какликлар-чи? Уларнинг сон-саногини ўқ. Қуш бозорининг қий-чувида чикиб, орқа майдонга ўтсангиз, ёввойи ҳайвонлар бозорига чикиб қоласиз. Бунда қуёнлар, тулкилар, бўрилар, турли хилдаги маймуилар... Ҳайвонларнинг терилари, мўйналарини ҳам шу ерда сотиб олиш мумкин.

Бозор чеккасидаги серҳашам жой — қуллар бозори. Бунда инсон ашё ўрнида, мол тариқасида сотилади. Турли халқларга, элатларга мансуб бўлган сарвиқомат гўзал қизлар, аёллар, билаклари кучга тўлган йигитлар, қўли гул усталар мана шу ерда бозорга солинади. Қул бозорига шаҳарнинг келгинди хўжайинлари — форслар, турли қабиаларнинг эътиборли кишилари, Суғдиёнанинг бадавлат зодагонлари кўпроқ ташриф буюришади.

— Келинг, мана бу сарвинозга бир қаранг-а, гул каби нозик бадан, худди сутга чайиб олингандай, мўрча миён, pista даҳан, сув ичса томоғидан, сабзи еса биқинидан кўринади, асли мидиялик, мана буниси бўлса Кашмир гўзали; жоду кўз, қундуз қош, хипча бел; тундек қора сочлари белига уради, боз устига жуда хуш-овоз, қўшиқ айтади, уд чалади, рақсга тушади, — дейди бошига қизил кулоҳ кийиб олган экбатан¹лик қул сотувчи.

Қул бозори ёнидаги серқатнов жойда оппоқ соқолли, сочлари бўйнига қадар тушган бир басавлат мўйсафид ўтган-кетганларга мурожаат қилиб, баланд овоз билан дийдиё айтади. Уни Мароқандда билмаган одам йўқ. Ўз ҳикоялари, қизиқ ривоятлари билан ҳаммага машҳур, уни баъзилар «Дариёд девона» деб аташса, бошқалар «Дариёд донишманд» дейишади.

Мана, Дариёд бозорнинг бир чеккасидаги майдонда туриб олиб ҳикоят сўзламоқда.

Бир одам Ахурамазда²га мурожаат этиб:

— Фаровонлигимиз манбаи бўлган чорва молларни яратган кимса сенмисан? — дебди.

— Ҳа, Ахурамазда ер юзида ҳаётнинг бошланишида Арта³нинг саховати билан молларимиз учун ўтлоқлар

¹ Экбатан — қадимги Мидиянинг пойтахти. Ҳозирги Эроннинг Ҳамадон шаҳрига тўғри келади.

² Ахурамазда — Зардуштлиқ динининг асосий, олий таъғириси, ёруғлик, яхшилик ифодаси.

³ Арта (Аша) — Зардуштлиқ динининг асосий мафкуравий тушунчаси. Ҳақиқат, адолат, само, ер юзида тартиб бўлиши ҳақида энг асосий ва олий маъбуда Ахурамазда орқали шу гоёни илгарй сурди.

яратди, озиқ-овқатга муҳтож бўлган одамлар учун эса сув это қилди...

Ҳалиги одам яна сўради:

— Арта сабабчи бўлиб чўпон молларининг эгаси бўлиб қоладими?

Шунда ғойибдан нидо келди:

«Ахурамазда чорва учун меҳнаткаш чўпонни яратди».

Қани дўстлар, азизлар, Арта ва подаларни, сув ва ўсимликларни, нур ва ерни, барча бойликларни яратган Ахурамаздани шарафлайлик!

Турган халойиқ бараварига:

— «Ахурамаздага шарафлар бўлсин, бутун борлиғимиз, ҳаётимиз унинг саховатидан», — деб бақиринди.

Дариед давом этди:

— Аё дўстлар, қон-қардошлар, тинглаг менинг сўзларим, бу боқий дунё ибтидосин ва интиҳосин. Еруғ жаҳон, қуёшли дунё — бу яхшилик дунёсидир. Суғдиёна, Марғиёна, Хвайризем¹, Бақтрия — жаҳоннинг энг гўзал, серҳосил, серўт, ерларидирким, ани табиат бизларга ҳадя этмишдир. Яхшилик тарқатувчи улуғ Ахурамазда ер, сув, ўсимлик, барча бойликларнинг яратувчисидир. Ёмонлик яқсон бўлсин, у ернинг тубида. Унга ёмонлик, қоронғилик, бўзғунчилик маъбудаси Айшма²нинг ўзи бош-қош! Қачонки, дунё пайдо бўлиб, инсон деган буюк зот яратилибдики, ёмонлик билан яхшилик, ёруғлик билан қоронғилик ўртасида жангу жадал кетади. Бу жанг, бу ҳангома абадий давом этади. Улуғ ва муқаддас Китоб³имизда ҳам ана шулар қон билан ёзиб қўйилган.

Биз ҳаммамиз ёруғликнинг, Қуёшнинг фарзандларимиз. Ёруғлик ҳам, яхшилик ҳам, бойлик, емак-ичмак, гўзаллик, роҳат-фароғат улуғ Қуёшдандир. У оламни мунаввар этади, Ердаги бутун мавжудотга ҳаёт бахш этади.

О, Улуғ Қуёш, сенга сиғинаман, ўз паноҳингда ясра, шафқат қил!

Мўйсафид осмонга қараганча кўзини бир нуқтага

¹ Х в а й р и з е м — ҳозирги Хоразм, маъноси «Қуёш ўлкаси» демайдир.

² А й ш м а — қоронғилик, ёмонлик маъбудаси.

³ Бу ерда гап зардуштлиқ динийнинг муқаддас китоби «Авесто» ҳақида боряпти. Авестода баён этилган маълумотларнинг энг қадимийси милoddан аввалги 1000 йилнинг биринчи ярми ўрталарига оиддир. Бу китобда Эрон, Бақтрия, Урта Осиё, Озарбайжон халқларининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, маданияти, урф-одатлари, олам ҳақидаги тасавурлари ифода этилган.

тикиб қолди. Унинг атрофига йирилган бир тўда ёш-
яланглар чолнинг оташин сўзларини эътибор билан
тинглашарди.

— Нега жим бўлиб қолдинг, ҳай Дариёд,— кимдир
мурожаат қилди.

Дариёд ўзига келиб, энди яширин бир сирни айтмоқ-
тидек овозини пастроқ қилиб сўзлай бошлади:

— Ернинг қаърида абадий қоронғилик жойлашган.
Шу боисдан осмони азалдан келаётган ёруғлик ер ости-
даги қоронғулик билан курашади. Билсангиз, азизларим,
ер сатҳи абадий кураш, узлуксиз жанг майдонидир.
Қора кучлар ёруғликни бўғиб ташлаш учун ер қаърини
ўзларига макон қилиб олганлар. Улар уруш, жанжал,
низо, иғво билан одамлар ўртасида адоват уруғини соча-
дилар. Ҳа, подаларимиз ҳам, инсонлар ҳам Айшмадан
безордирлар, уни йўқ қилиш керак. Бунинг учун кучли
ҳокимият зарур.

Дариёд яна жимиб қолди.

— Дариёд, энди анави марварид терувчи ҳақидаги
ҳикоятни айтиб бер,— деди шўх йигитлардан бири.

— Йўқ, йўқ, яхшиси Сиёвуш ҳақида сўзлаб берсин,—
деди яна кимдир.

Тўпланган оломон йигитнинг таклифини яқдиллиги
билан қувватлашди.

Дариёд мароқ билан сўзлай кетди:

— Андоғ ривоят қилибдурларким...

Шу вақт бирданига бозорда тўс-тўполон кўтарилди.
Мидиялик форс ҳалиги панжикентлик қуш сотувчинини
қўлидаги ҳасса билан дўппослаб, ҳақорат қилиб шовқин
соларди. Қуш сотувчи йигит баланд бўйли, бақувватдан
келган бўлса ҳам қўллари билан юзини яшириб қарши-
лик кўрсатмай жимгина турарди, атроф-теваракда тур-
ганлар қанча илтижо қилишмасин, фойдасиз эди.

— Қўйинглар, жанжал қилманглар. Улуғ зот, қанча
қуш керак бўлса олинг, мен бераман,— деди Қушчи бобо
форсга мурожаат этиб.

— Наригур, қаригур,— форс Қушчи бобони ита-
риб юборди.

— Оқ соқолимни ҳурмат қил,— деди бобо ранжиб.

Форс Қушчи бобонинг сўзларига эътибор бермай,
яна йигитга ёпиша кетди.

— Тағи паст махлуқ, итвачча, сен ҳали менга ҳур-
матсизлик қиласанми, кимлигимни билмайсанми, ҳе ёв-
войи, қушларнинг бошингда қолсин, ҳозир битта-битталаб
бўйинини узиб ташлайман!

Мидиялик зодагон айтганини қилиб, қафасда жавраб, жанжалга аралашиб турган тўтига ёпишди. Қўлини қафасга тиқиб, қушни ушлаб олмоқчи бўлганда, тўти пачир-путур қилиб, ўткир пачжалари билан форсинг қўлларини тилиб ташлади. Баттар жаҳли чиқиб, тўтини қанотидан ушлаб қафасдан суғуриб олди, қуш бўлса жанжалкаш аёллардек бор овози билан қичқирарди. Бу аянчли манзарани кузатиб турган жуссадор, абжир саҳройи йигит ўртага тушиб, тўтига азоб бераётган мидиялик томон юрди.

— Қани айт-чи, ҳой, келгинди, бундан кўра Айшманинг қаҳрига йўлиқсанг бўлмайдимми, бу шўрлик қуш сенга нима гуноҳ қилди, ҳозир қўйиб юбор,— деди мидияликка пўписа қилиб.

Умрида бунақа муомалани эшитмаган мидияликнинг ранги ўчиб баттар жаҳли чиқиб кетди.

— О, Улуғ Қуёш, бу дунёда нималар бўлаяпти ўзи?— Қуёшга қараб зорланди форс.

— Сенларнинг кунларинг энди битди, ҳа, суғдлар бошига шунча кулфат солганинг етар, бу бечорада нима айб, нега уни калтаклайсан, илоҳи аждаҳоларга эм бўлгин, девлар адабингни берсин,— деди саҳройи йигит.

— Ия, ҳой, одамлар, мана буни томоша қилинг,— деди-ю қасдма-қасдликка қўлидаги тўтини қийқиртириб, бўйинини узиб ташламоқчи бўлди, шу вақт саҳройи йигитнинг қаттиқ мушти билан ерга чил-парчин бўлиб ағдарилди, тўти қўлидан чиқиб, пириллаганча бирпасда қаергадир ғойиб бўлди. Мидиялик номус кучи зўридан оғриқни ҳам унутиб, апил-тапил ўрнидан туриб, кийимдаги чангни қоқди-ю, саҳройига ёпишмоқчи бўлди. Аммо йигит бўш келмай гурзидек бақувват муштини билан иккинчи бор урган эди, мидиялик чалқанчасига ағдарилиб тушди. Энди у ўрнидан туролмай қолди, оломон ўртасида ғовур-ғовур бошланди. Бирор одам хабар берган бўлса керак, шу вақт ҳовлиққанча уч нафар сипоҳий етиб келиб, саҳройига ёпишган эди, йигит уларга ҳам бўш келмай, битта-битта мушт билан уччаласини ҳам ағдарди. Кейин ерда ётган кулоҳини олиб, оломон ичига ўзини урди. Форслар мидиялик зодагонни ўрнидан турғозишиб, чакмонининг тупроғини қоқиб сув ичиришди, мидиялик ола-зарак бўлиб ўзини беобрў қилган саҳройини қидира бошлади ва алам билан: «анави саҳройини ушланглар, оёғидан бозор дарвозасига осиб қўйинглар», деб бақира бошлади.

— Қуш сотувчи аблаҳ қани?— яна бақирди зодагон.

Қуш сотувчи бўлса қафасларини кўтариб, аллақачон бозордан чиқиб кетганди.

Шу вақт Дариёднинг тор билан қўшиқ айтган овози жаранглади, бутун оломон ўша томонга югурди.

Саркардалар, алломалар,
шоҳлар, гадолар,
Эзилганлар, хўрланганлар,
қалби адолар...

Бу оламда бири азиз, бошқаси хор-зор,
Қуни тугаб, вақти етса ҳаммаси бир гўр.
Бу дунёга кимлар келиб, кимлар кетмади,
Қанча ишлар ўлда-жўлда, умр етмади...

Бир тўда суворий одамларни уриб-суриб йўл бўша-тишни талаб қилар, олдинда қизил зарбоф чопон кийган, овози худди қўнғироқдек жарчи тезда чеккага чиқиб, яшириниб туришлари лозимлигини уқдирарди.

— Не гап ўзи, ҳой бобо?— сўради ҳалиги қушчинини ҳимоя қилган саҳройи йигит бир чеккада турган Дариёддан.

— Ия, сен ҳалиги тўполончи йигитмисан, оббо, хум-нар-ей, майли-майли, тезроқ ёт! Бошингни ичингга ол, тошбақа бўл!— деди Дариёд саҳройи йигитга.

Дариёд йигитнинг этагидан тортиб, яқинидаги дўкон қанорасига яширинди.

— Ким келяпти ўзи, отахон?— сўради йигит.

— Агар билмоқни истасанг, бўтам, Мароқанд ҳукмдорининг қизи маликаи Турона келяпти, ҳафтанинг шу кунинда канизаклари билан ҳаммомга боради.

— Шундай денг...— деди саҳройи бир оз таажжубланиб.

Жарчилар шовқин-сурон билан ўтиб кетишди. Бир неча дақиқалардан сўнг чиройли қилиб ясатилган, устига зарбоф ёпинчоқ тўшалган оқ фил устида малика пайдо бўлди. Филнинг бўйнига тилла қўнғироқлар осилган, устига ўрнатилган чиройли маофанинг тўрт томони оппоқ шоҳи пардалар билан ўралганди. Малика аҳён-аҳён ўриндиқнинг пардасини очиб, атрофни томоша қилар, фил ҳам гўё устида замонасининг энг гўзал маликаси кетаётганидан гоаят мағрурлангандек виқор ва салобат билан тантанавор қадам ташлаб борарди.

Маликаи Туронани оқ от минган бир неча гўзал канизаклар кузатиб келишмоқда. Улар қизил шоҳидан ли-

бор кийиб олишган, елкаларида оч кулранг рўмол. Оёқларида бежирим этикчалар, бўйинларида, қўлларида қимматбаҳо тақинчоқлар.

Канизақлар ортидан икки нор туяда сарой ходимлари келишмоқда. Улардан бири қирғий бурун, оқ юзли, ингичка мўйловли йигит. Иккинчиси эса қизғиш ранг, қорачадан келган, соқоли оқ, кексароқ одам. Ҳар иккаласи ҳам сербезак кийимда, белларида кичик ханжар ва қилич осилган. Савлат билан қўлларига чиройли ҳасса ушлаб олишган. Бу уларнинг эътиборли сарой кишилари эканлигини билдиради.

Бу тантанавор юришни қўрқа-писа кузатиб турган қалиги саҳройи йигит: «Нима бўляпти ўзи», деб қизиқиб бошини кўтарди. Шу вақт малика пардани кўтариб томоша қилаётган эди, иттифоқо саҳройининг кўзи унга тушиб қолди. Кўзлар беихтиёр тўқнашди. Йигит қизнинг ҳусн-жамолига маҳлиё бўлиб анқайиб қолди. Шу вақт тўсатдан бошига тушган қамчи зарбидан эс-ҳуши оғиб қолди. Бир вақт ўзига келиб кўзини очса, тепасида Дариёд ўтирибди.

— Эй, бўтам, айтмадимми сенга, бошингни ҳам қил деб...

Саҳройи йигит Дариёднинг сўзига қўлоқ солмаганлиги учун айбдор кишидек мўлтиллаганча жим тураверди. Бир дақиқа ичида бўлиб ўтган учрашув шўрликнинг ақл-ҳушини олиб қўйганди. Белбоғини ечиб, юз-кўзларини артди, ерда ётган кулоҳини олиб кийди.

— Сазойи киши шундай номақбул иш қилсин,— деди Дариёд бир оз ҳазиломуз.

— Бу нима?— Саҳройи Дариёд бўйнидаги кумуш тақинчоққа кўзи тушди, унда аллақандай қушнинг сура-ти нақш этилган эди.

— Мароққандда Кас деган бир заргар дўстим бор. Қўли гул уста. Бу ўшанинг иши. Унинг отаси асли Юнондан қочиб келиб, сугдиёналик бир аёлга уйланган, дейишади. Ажойиб бир инсон ўзи, эл улусда обрўси ҳам катта. Хўш, нега сўрадинг буни,— деди Дариёд.

— Мен ҳам сураткашман, унинг маҳроратига қойил қолдим,— деди саҳройи йигит.

— Агар Кас билан суҳбатлашсанг, шунақа қизиқ қангомалар айтиб берадики, асло қўябер. Ана, сураткашликни ўшандан ўрган. Қалқонга ҳам, қиличга ҳам мақш чизади.

— Қанақа қилиб,— таажжубланди йигит.

— Билмайман, аммо қалқонга от, шер, қоплон сурат-

ларини ўхшатиб туширади. Панжицентий Спитаменнинг қалқонига «Қорасоч» деган отийнинг суратини тушириб берган ҳам шу Кас эмиш.

— Дариёд бобо айтинг-чи Спитамен ким ўзи?— қизиқсиниб сўради йигит.

— Мен уни кўрган эмасман, таърифини одамлардан эшитганман. Уқ-ёй билан осмонда учиб кетаётган қузғуни ҳам уриб тушираркан, унинг учқур тулпорига етиб оладиган от ҳали Сугдиёнада ҳам, Бақтрияда ҳам туғилмаган эмиш. Ҳалиги сен муштлашган форсларнинг унга си ҳам унга бас кела олмас эмиш!

— Спитаменни қандай қилиб кўрсам экан-а?— деди, саҳройи ҳовлиқиб.

— Билмадим, бўтам, ниятинг яхши бўлса кўришасан, одам-одам билан, албатта, учрашади.

Дариёд ўйлаб туриб бир нарса ёдига тушгандек саҳройига қаради:

— Кас Спитаменни яхши билади, улар қалин дўст, ахир унинг қалқонига Қорасоч исмли отининг шаклини нақш қилиб берган-ку!

— Шундай денг,— ўйланиб қолди йигит таажжубда.

— Агар ўша Кас Арасту ҳақида, Афлотун ҳақида сўзлаб берса борми, эҳе, эсинг оғиб қолади. Авестони ёддан билади. Сен македониялик Искандарни эшитганмисан. Унинг олмаган мамлакати, пойи етмаган шаҳари йўқ. Эшитишимча, Дориёвуш¹дан ҳам зўр эмиш. Македониялик Искандарнинг ҳар бири тоғни урса талқон қиладиган паҳлавонлари, лашкарбошилари бор экан. Лашкарларининг найзалари ғоятда узун, қалқонларидан ўқ ҳам, қилич ҳам ўтмас эмиш. Манжанақлари мустаҳкам дарвозалар, қалин деворларни бирпасда ер билан яксон қилар экан. Хуллас, Искандар аскарларининг сон-саногии йўқ, фақат унга Сиёвушдек, Афросиёбдек паҳлавон бас келмаса, бошқа ҳеч ким бас келолмас.

— Спитамен-чи?— сўради саҳройи йигит қизиқиб.

— Спитаменми... билмадим, ҳар ҳолда уларнинг кучлари тенг келиб қолса ажабмас,— деди бир оз ўйланиб Дариёд.

— Қизиқ экан...

— Ҳа, ўша Кас ҳаммасини яхши билади... Ўзи яхши уета,— деди-ю «бу ўшанинг иши» деб бўйнидаги сувратни яна йигитга кўрсатди.

¹ Дориёвуш — бу ерда ган Эрон шоҳи Дорё III ҳақида бормида.

— Мен ҳам шундай қилиб чиза оламан,— деди саҳрофой йигит.

— Ҳа, айтгандай, исминг нима, ўзинг қаерлик бўласан?— сўради Дариёд.

— Номим Шердор, аслида бихра'ликман. Отамни форслар ўлдиришган, фақат бир бечора қари онам билан қолганман.

— Сенга ҳам оғир экан, бўтам.

— Асли ишим овчилик, камонни яхши отасан, дейишади ҳамқишлоқларим.

— Овчилигинг яхши, ўзинг ҳам анча паҳлавон кўриласан, анави форснинг боллаб адабини бердинг, камон отишга уста бўлсанг нур устига нур, сураткашман деясан, чизганларинг қани?— сўради Дариёд қизиқсиниб.

— Агар билсангиз, суратни мен тоғларга, қояларга чизаман.

— Қизиқ, нега энди ундай қиласан? Бу бефойда иш-ку! Чизганинга ким тилло беради, сен ҳам менга ўхшаш девона экансан, икковимиз бир жойдан чиқиб қолдик, шекилли.

— Мен суратни тилло учун эмас ҳавасга ишлайман.

— Эй, девона йигит, ажиб ҳунаринг бор экан-ку, уни қайга ишлатишни билмас экансан,— деди у,— тилло-йинг бўлмаса, молинг бўлмаса дунёда яшай олмайсан, сени ҳеч ким бир пулга олмас. Бу кўҳна дунёда ҳамма нарса пулга сотилади, ҳатто виждонни ҳам сотиб олишмоқда.

— Ундай деманг отахон мен виждонимни ҳеч кимга сотмайман.

Шундай деди-ю, Шердор Дариёдга тикилганча жим қолди. Қамчи зарбини ҳам унутиб қўйди, юраги безовталанди. «Нега қалбим нотинч, менга нима бўлди?» Фил устида кетаётган паривашнинг қарашлари кўз олдидан ҳамон кетмасди. Серишва, бир дақиқалик ўша ўт қарашлар унинг юрагига ўчмас олов солганди...

— Менга қара,— деди тўсатдан Дариёд.

— Нима дейсиз,— деди маъюслик билан Шердор.

— Кўзимга қара,— деди Дариёд ва синовчанлик билан йигитга тикилди.

Шердор безовталаниб, у ёқ-бу ёғини тузатган бўлди.

— Нега ўнғайсизланасан. Қийимларинг меникидан ҳам эски экан,— деди Дариёд кулиб.

— Ҳа, сизникидан қолишмайди...

1 Қадимги Бухоро шундай деб атаган.

— Гаде-гадони чиқиштирмайди, бўтам, ҳа, биз бир-биримиздан куляпмиз. Ҳа, дунё шундай тузилган. Сен муҳаббат дардига мубтало бўлибсан, ҳа, қизнинг иши юрагингдан урибди.

— Маликани яхши кўриб қолдим, энди нима қилай, эй падари бузруквор,— ёлворди Шердор.

— Девона экансан,— деди Дариёд.

— Ҳа, шундай, ҳақ гапий айтдингиз, девонанинг ишқи маликага тушибди.

— Тентаклик қилма, бўтам, ҳаётингни хавфга қўйма. Бу сўзларинг учун сенинг бошингни танингдан жудо қилурлар. Мароқанд ҳукмдори Намич билан ўйнашиб бўладими? Маликаи Турона-чи, бунақаси етти иқлимда йўқ. Сен бир саҳройи юпун йигит бўлсанг, яхшиси ёс-хушингни йиғиб ол, бу савдони қўй, ўзингга ўзинг жабр қилма.

Дариёд қанчалик панд-насиҳат қилмасин, йигитнинг қулогига кирмасди.

— Қўлимда гулдек ҳунарим бўлса, ахир ҳокимга умр бўйи хизмат қиламан десам, кўнмасмикин,— деди йигит маъюс.

— Тентак экансан...

Йигит индамади. Лекин қаршисида турган мўйса-фиддан бир оз кўнгли ранжигандек бўлди.

— Барибир ҳокимга кираман, ялиниб-ёлвораман.

— Нима ҳам дердим, ихтиёр ўзингда. Фақат менинг панд-насиҳатимга қулоқ бер, ҳокимларнинг қаҳри қаттиқ бўлади. Сен ўз насл-насабингга қараб иш тут. Кўрпангга қараб оёқ узат, деганлар. Ўзинг кимсан? Маликага етаман деб каллангдан ажралиб қолма!

Дариёд ўз йўлига кетди. Шердор қаерга бош уришини билмай Мароқанд кўчаларида узоқ дайдиб юрди. Олов қасри ёнига борди. Қўлларини кўксига қўйиб, кўзларини юмганча ёлворди:

— О, Ахурамазда, ўзинг шафқат қил. Мен бир нотавон, бечораман, бирор меҳрибоним бўлмаса, сендан бошқа кимдан нажот сўрай.

Шундан сўнг йигит боши оғиб Мароқанднинг Шарқий дарвозаси томон кетди. Панжикентга шу дарвоза орқали борилади. Кейин Бихрага кетадиган Илон дарвоза томонга ўтди. Дарвоза ёнидаги минорага қараганди, қулоҳи тушиб кетди. Минора юқоридан пастга йўғонлашиб тушганди. «Қишининг ақли бовар қилмайди. қандай қилиб барпо этишибди-я, ҳа Мароқандни Афросиёб баҳодир қайта қурган, дейишади. Ўзи ҳам жуда

зўр паҳлавон экан-да, шундай баланд минораларни қурган бўлса, аммо Спитамен ҳам зўр эмиш-ку, уни бир кўришим зарур, балки мени ўзига навқар қилиб олар, бундай паҳлавонга қул бўлишга тайёр эдим» кўнглидан ўтказди Шердор. Кейин аста-секин яна Олов қасрига қайтиб келди.

«Олов қасри»га қараб куни кеча бир вағипатнинг айтган ҳикояти ёдига тушди. Ривоятларга қараганда Мароқанд барпо этилмасдан илгари ҳам бу ерда «Олов қасри» бўлган, Ахурамазданинг ўзи Қуёшдан ана шу ёдунини олиб тушиб, шу ернинг энг кўринарли, баланд жойига ўрнатган эмиш. Одамлар ана шу олов устига қаср барпо этибди. Кейин унинг атрофига аста-секин халқ тўплана бошлабди. Шундай қилиб олов парчаси инсонларга ҳаёт, овқат, кийим-кечак ҳадя этибди. Олов қасри атрофига кошоналар, саройлар, улкан миноралар барпо этишибди.

Шердор ўзига-ўзи таскин берди. Олов бўлмаса инсон қандай қилиб яшайди. Қуёш ҳам шундай, агар у бир дақиқа йўқ бўлиб қолса, ер юзи муздек қотиб қолса керак.

— О, азиз меҳрибон Ахурамазда, ўзинг паноҳингда асра, илоҳо Қуёшимиздан жудо қилма бизни.

Шердор ибодатхонага қараб турди-да, бошини саждага қўйиб, кейин чўккалаганча нималарнидир ўқиди, кўзи билан оғзини силаб бармоқларини ўпди-да, ўрнидан туриб ўз йўлига кетди...

Қаршида учта минорали Мароқанд ҳокимининг саройи салобат тўкиб турарди. Шердор сарой дарвозасига разм солди. Тепада соқчилар, дарвоза эса тақа-тақ ёпақ. Сарой ғоят кўркам, ҳашаматли, унинг атрофига қурилган учта кичик минора саройини яна ҳам серҳашам кўрсатади. Сарой дарвозаси устунларининг нақшларига эътибор билан қаради. Қўли гул, улкан санъаткорнинг маҳоратига таҳсинлар ўқиди. «Мен ҳам ўзимни сураткаш деб юрганаканман, бунақа усталар бор экан-ку бу дунёда, Дариёднинг гапларида ҳам жон бор, мен бўлсам тоғ-тошларга расм чизиб юрибман, ҳақиқатдан ҳам менинг тошларга чизган суратимни ким кўради, агар мана шунақа нақш чизишни менга қўйиб берса, ўзимни кўрсатардим. Қани энди, Маликаи Туронанинг расмини қояга ўйиб чизгин дейишса, бир қойил қиларди... Аммо буни мендан ким илтимос қиларди... Малика мени ҳам, севгимни ҳам билмаса. О, Ахурамазда мендек бир гариб бечорага кароматингни кўрсатсанг нима қилади, ахир сен-шафқат қилмасанг, ким шафқат қилади...»

ЧҮЛ ҚОПЛОНИ

Осмонўпар тоғ тизмалари... Унинг туя ўрқачларига ўхшаш чўққиларига назар ташласангиз, кўзларингиз қамашади, бу тизмалар бир кунда бир неча турга кириб товланади. Қарангки, чўққиларда оппоқ қорлар ёзнинг энг иссиқ кунларида ҳам эримайди, тоғлардан эсган шабада ёзнинг жазирама кунларида бутун мавжудотга ором-роҳат бахш этади.

Тоғ-тошлар орасидан ўзларига йўл топиб, эртаю кеч қўшиқ айтгандай оқиб тушаётган беҳисоб шалолаларчи! Улар ҳали инсон оёғи етмаган жойлардан ана шу муздек, мусаффо қор сувларини ардоқлаб олиб келиб, пастдаги шўх дарёга қўшилади, поёнсиз паст текисликларга ёйилиб, момо ерга ҳаёт бахш этади. Сугд тоғ тизмаларининг оромбахшлиги, ҳаётбахшлиги ҳам шунда. У Сугдиёнанинг бешиги, оби-ҳаёт манбаи.

Навбаҳор кезларида унинг кишини мафтун этувчи ҳеч қайтарилмас манзаралари ақл бовар қилмайдиган даражада гўзаллашиб кетади. Қарангки, тоғ чўққиларидаги оппоқ қор пастдаги кўм-кўк адирлар билан қўшилиб бир ажиб кўркемлик кашф этади. Қушлар қўшиғида бу жаннатсимоён ўлканинг баҳори, гўзаллиги куйланаётгандай. Мана бу бир чеккаси жўшқин дарёдан чиқиб, ҳайкалдай қотиб қолган қоялар ўтмиш замонлардаги ҳамма воқеалар, ҳодисаларнинг гувоҳидек салобат тўкиб турибди. Нималарни кўрмади бу улкан тош қоялар... Сув тошқинлари, ўтли вулқонлар, ер қимирашлар, табиатнинг ҳамма даҳшатларига бардош бериб мағрур қад кўтариб турибди. Йиллар, ўн йиллар, юз йиллар ўтиб асрларга йўл бўшатиб берди, аммо бу улкан қоялар ҳамон салобат билан сукут сақлаб турибди.

Бу тоғ тизмаларининг ғарби жанубий этакларида шўх тез оқар дарё чеккасида бир улкан қоя бор, уни «Сўғд қоя»лари деб аташади. Ўз гўзаллиги, манзараларга бойлиги, атрофининг сердарахтлиги билан бирорта қояга ўхшамайди. Гўё унинг ўз ҳаёти, ўз тарихи бордек...

Ана қаранг, ҳов узоқда эпчил чавандоз мана шу томонга қараб ўз ўлжасини шитоб билан қувиб келмоқда. Зулукдек учқур тулпорининг оёғидан ўт чақнайди, агар жиловини қўйиб юборса борми, анави гўзал қоя устига учиб чиқадигандай. Аммо эпчил суворий уни ўзига бўйсундирган. От ҳам, эгаси ҳам бир жон, бир тандек бир-

Өзига ярашиб тушган. Мана-мана, ҳозир ўз ўлжасига яқинлашади. Қоплон териси ёпинган абжир овчи йигит кўлидаги арқонни усталик билан ташлаб, кийикнинг бўйнига илинтиради. Кўзлари қинидан чиқиб кетгудек қўрқиб жон-жаҳди билан қочиб бораётган кийик тупроққа қорилиб гурсиллаб йиқилди. Овчи чаққонлик билан отидан тушиб, чилвирни торта-торта ўлжасига яқинлашди, сўнг камаридан ўткир ханжарини олиб ерда типирчилаётган кийик устига келди.

— Тўхта, ҳой, сайёд, нима қилмоқчисан?

Ҳойибдан келгандек жаранглаб эшитилган буйруқдан овчи ҳайратга тушиб овоз келган томонга қаради. Қой тагида жулдур-жулдур кийимли, сочлари тўзғиб бутун юзларини чулғаб олган бир мўсафид турарди. Овчи йигит чолга таажжубда қаради-ю, кейин ҳеч нарса бўлмагандек кийикнинг оёқларини бафуржа маҳкамлаб боғлади. Бир оз жаҳли чиққандек, нима гап, деб чолга юзланди:

— Соқолинг ҳурмати ўлдирмайман. Хўш, нима гап ўзи, кимсан ўзинг? Бу кимсасиз бешаларда кимни истаб юрибсан?

— Аввало, ханжарингни филофига сол, эй, овчи йигит, бу гуноҳсиз шўрлик жонивор сенинг ғазабингга арзимади! Улуғ Ахурамазда бутун мавжудотни йўқ қилиш, қириш, ер юзини харобага айлантириш учун эмас, кенгайтириш, яшнатиш, бойликларни кўпайтириш учун яратган.

— Қўй, йўлимга тўғаноқ бўлма,— яна ғазаб тошди овчининг.

— Ҳой йигит, агар сен соқолим оқини ҳурмат қилсанг, гапимга қулоқ сол, бу ўткинчи дунёда бировга ҳеч қачон озор берма. Агар сен сайёд бўлсанг, билгинки, мен бир жаҳонгашта сайёҳман. Дунёни кездим, Туроннинг ҳамма жойида бўлдим, бормаган юртим, кўрмаган элим қолмади. Шу боисдан бир жаҳонгаштанинг насихатини инобатга ол! Ўзинг танангга ўйла, не гуноҳи бор бу шўрликнинг? Ёки сенга бирор зиён-заҳмат етказдими? Мен биладан, нафсинг йўлида уни қурбон қилмоқчисан, воз кеч бу ниятингдан. Кўзларинг айтиб турибди, ғазаб ўти сени қийнамоқда, мендан жаҳлинг чиқяпти, ўлдиришга ҳам тайёрга ўхшайсан. Аммо оламини мунаввар этиб турган анави улуғ Ахурамаздага қараб илтижо қиламан, ёлвораман бечорага озор берма, қўйиб юбор. Унга бир қара-я, сендан нажот истаяпти, ялиниб-ёлворяпти.

Йилит қўлидаги шикор анжомларини бир чеккага қўйди-да, ов гаштини бузган чолга ҳайрат билан қараб турди. «Қаердан пайдо бўлиб қолди шу топда, бу тоғ-тошларда бир ўзи нима истаб юрибди», деб хаёлидан ўтказди.

Мўйсафид яна давом этди:

— Кўзларинг биллиб турибман, сен ўзинг яхши одамсан, аммо мендан ўпкалама, ҳозир бу одам қайдан ҳам келиб қолди, деб. Агар билсанг, мени оламини мунаввар этиб тургувчи улуғ Ахурамазданинг ўзи юборди.

— Ажаб, сен қизиқ одам экансан, мабодо Арасту эмасмисан. Қанча йиллардан бери ов қиламан, шу вақтга қадар ҳеч ким менга халақит бермаган эди. Сен бўлсанг севган ишимдан воз кечтирмоқчисан, соқолинг оқи қўрмати, энди йўлингга кетавер...

— Йўқ, бўтам, овора бўлма, мен ҳеч қаерга кетмайман. Аввало кўз олдимда мана бу тоғ гўзалини қўйиб юбор, оёқларидаги кишани бўшат. Агар қиличинг қонсираб қолган бўлса, ҳув анави баланд тоғ чўққиларига қара, Суғдиёна устига офат яқинлашяпти! Эй, жуво-мард, бу ножўя гаплар эмас, бу ҳақиқат, ҳозир шикор мавриди эмас, майшатни йиғиштирмоқ керак, мана бу гуноҳсиз жониворга жабр қилгандан кўра эл бошига келаётган офат ҳақида ўйла, қандай оғир кунлар бошланишини билсанг эди...

— Биламан, ҳаммасидан воқифман, Айшманинг авзойи бузилган, яқинда ўша томонларга ўтгандим.

— Эй бўтам, айт-чи, ўзинг ким бўлурсан, исминг нима?

— Мени Спитамен деб атайдилар.

— Ҳа, эшитганман. Лекин кўрмаган эдим, мана, насиб этди сен билан учрашмоқлик, отангни яхши танирдим, асли панжикентликсан,— деди чол.

Спитаменнинг отаси Суғдиёнанинг анча нуфузли кишиларидан. Ривоятларга қараганда, аслида Сиёвуш авлодидан бўлган эмиш. Лекин бу яқинлик ота томониданми ёки она томониданми, бунисини ҳеч ким билмайди. Яйловда чорваси жуда кўп бўлмаса ҳам, аммо элда ўзининг зотли отлари билан танилган. Отларини сотиб олиш ёки бирор нарсага айрибошлаш учун узоқ-узоқ ўлкалардан одамлар келиб турар, спитаменлар хонадонининг асосий даромади асосан ана шу зотдор отлардан эди.

Спитаменнинг болалиги беҳисоб йилқилар яйраб-яшмаб юрган бепоён яйловларда ўтди. Ёшлиқдан отларга

меҳр қўйиб, улар ҳаёти билан яшади. Отаси яккаю ягона ўғлини қаттиққўллик билан тарбиялади, бошқа зодагонларнинг болаларидек эрка қилиб қўймади, меҳнатда пишитди, қаттиқчиликка ўргатди. Ёшлик чоғиданоқ от чопишни машқ қилди, турли қабилалар ўртасида бўлиб турадиган мусобақаларда қатнашди. Спитаменнинг отлар билан ўтган ҳаёти унинг жанговар, шижоатли йигит бўлиб камол топишига катта таъсир кўрсатди. Отаси уни жисмоний жиҳатдан етук, бақувват жангчи хизматкорларга биркитиб қўйганди. Камон отиш, найза санчиш, қиличбозлик ва бошқа машқлар Спитаменнинг кундалик одатига айланиб қолганди.

Отаси энг зотдор тойчоқларни алоҳида парваришлар, тажрибали, ишбилармон мулозимлар бу ишга муқим биркитиб қўйиларди. Турли байрам ва тантаналар муносабати билан уруғлар, қабилалар ўртасида бўлиб турадиган улоқ ва пойгаларга ана шу зотдор отлар қўйилар ва улар кўпинча ғолиб чиқишарди. Қарабсизни, энди отларнинг донғи Сугдиёнагагина эмас, балки бошқа ўлкаларга ҳам тараларди.

Спитамен миниб юрган қорабайирнинг ўз тарихи бор, отаси Мидияга савдо-сотиқ билан борганда мишг динорга бия сотиб олиб, кейин уни ўз юртидаги зотли, улоқда «ғолиб» айғирга қочириб, туғилган тойчоқни Спитаменга атаб парвариш қилган, дейишади. Кейин қабилла оқсоқоллари иштирокида тантана билан ўғлига ҳадя этган эмиш.

Тойчоқ бўлса Спитамен билан бирга ўсди. Гўё ака-укадек. Спитаменнинг ўзи ёшлигидан парваришлади, ювиб-таради, чўмилтирди, тоғ ёнбағирларидаги энг яхши ўтлоқларга олиб бориб боқди, ухлаганда ҳам тойчоқ унинг пойида ётар, бир ёққа борса кетидан эргашиб юрарди. Шундай қилиб одамларнинг айтишича, қорабайирнинг меҳри Спитаменга сут билан кирган эмиш. Спитамен сеvimли отига ёшликдан Қорасоч деб ном берган. Шу-шу эл-юрт ўртасида Спитаменнинг Қорасочи ҳақида, унинг ўз эгасига вафодорлиги ҳақида кўп ривоятлар тўқилган.

Ана шундай ривоятларга қараганда, Спитамен тоғ ёнбағридаги узоқ яйловга борганида бирдан қаттиқ ёмғир остида қолиб кетиб, қаттиқ шамоллаган. Йўл-йўлакка бийдек кимсасиз дала-даштда бир ўзи, аҳволи борган сари оғирлашиб, иситмаси баландлашиб, оқибат от устида ҳушидан кетиб қолган. Шунда Қорасоч эгасини йиқитмай, эҳтиётлаб, чўпонларнинг қамиш чайласига эсен-омон олиб борган, ерларда сочилиб ётган хашак-

ларни оёғи билан тўплаган, кейин ўзи ерга чўккалаб эгасини эҳтиётлаб ётқизган эмиш. Спитамен бир оз ўзига келиб, кўзини очганда, вафодор оти унинг ёнида ҳеч қаерга қимирламай, қўриқлаб турган экан.

Бир кун Спитамен чўлда кетаётиб қўққисдан қум бўронига дуч келади. Қуёшнинг юзи бекилиб, ҳеч нарса кўринмай, бир қадам силжиш мумкин бўлмай қолганда отнинг тизгинини бўшатиб ўз ихтиёрига қўйиб берган экан. Қорасоч эгасини даҳшатли бўрондан эсон-омон олиб чиқиб кетган дейишади.

Айтишларича, Қорасоч бегона одамни устига ҳечам миндирмас экан, агар Спитаменнинг ўзи рози бўлиб, от жиловини тутқазсагина устига минган одамга индамай тураркан. Лекин бундай розилик жуда камдан-кам бўлган, Спитамен ҳатто ўғилларига: «Қорасочга тегмай, ўз отларингни минаверларинг», деб қўяркан. Қорасоч ақлли, жуда зийрак, одамларнинг яхши-ёмонини дарҳол таниб оларкан, агар ғаламис, нияти бузуқ бирор киши отнинг ёнига келса ер депсиниб, кишнаб эгасига маълум қиларкан.

Қандайдир байрам арафасида Спитамен даҳ қабилалари уюштирган кўпқарига таклиф қилинди. Ана шу катта анжуманда Спитаменнинг Қорасочи ҳеч кимни ўзига етказмади. Даҳлар бошлиғи ўша кун бир неча от, мол, қўй сўйиб катта қурбонлик қилди. Спитамен даҳлар сардорининг гўзал қизи Одатидани кўриб ишқи тушиб қолади. Ушанда отда чопиб туриб, камон отиш мусобақасида жасур қиз Одатида ҳам ғолиб бўлиб чиққанди. Уртага оқсоқоллар тушди, ўзаро маслаҳатлар узоқ давом этди, оқибат икки томоннинг розилиги билан ҳамда барча расм-русумлар ўтказилиб, Спитамен Одатидага уйланди. Бу билан қабилалар ўртасидаги яйлов, ўтлоқ ерлар, чорва таллашиб гоҳо-гоҳо бўлиб турадиган жанжаллар, низолар, урушларга бир оз бўлса ҳам хотима берилди.

Спитаменнинг бахти чопиб хотини қўшалоқ ўғил туғиб берди, яна икки йилдан кейин учинчи ўғил дунёга келди. Ҳозир Спитамен учта фарзанд отаси, демак ворислар, жангчилар, отчопар чавандозлар етиляпти.

Спитамен ҳақидаги қисқача сўз ҳозирча ана шундан иборат. «Суғд қоялари»даги учрашувга қайтсак, мўйсафиднинг келаётган хавф ҳақидаги сўзларидан Спитамен қайратда қолиб:

— Эй, падари бузруквор, ҳайратомуз гаплар билан юрагимни безовта қилиб қўйдинг сен, кўпни кўрган доно

одам кўринадан, менга айт-чи, Искандар Суғдиёнага лашкар тортиб келиши мумкинми?— деб сўради.

Мўйсафид Спитаменга қараб сўзлай кетди:

— Бақтриядан келаётиб шу томонга йўлим тушди. Энди очиқ гапни айтиб қўя қолай, сени шу водийда деб эшитиб қолдим, содиқ одамларим бор, ўшалар хабар беришди. Бесс ўз лашкари билан Мидияга жўнамоқчи, сенга бугун-эрта чопар ҳам келиб қолади. Оксарт, Катан, Хориенга ҳам хабар кетган. Улуғ Дориёвуш ҳамма қўшинларини йиғиб, Искандарга қарши урушга тайёрланыпти, катта жанг бўладиганга ўхшайди. Гап ана шу, бўтам. Дўстларимга «Суғд қоялари»га чизилган суратларни кўриб келай деб баҳона қилдим.

— Қанақа суратлар?— сўради Спитамен қизиқиб.

— Қояларга чизилган. Мароқандда Шердор деган бир сураткаш йигитни учратгандим. Тасодифан Мароқанд ҳокимининг қизини кўриб, унга ошиқи беқарор бўлиб қолибди. Билмадим, шўрликнинг ҳоли не кечди экан. Аммо мана бу қояларга чизилган турли қушлар, охулар, йўлбарслар ва ҳайвонларнинг суратини ўша қўли гул йигит ишлаган.

— У қояларга ўйиб чизилган суратларни мен ҳам кўрганман, ўша Шердорникими?

— Ҳа, ҳа, ўшаники. Лекин гап суратда эмас, энди бу ёғини эшит: дарёнинг нариги томонида, скифлар ўртасида ҳам шов-шув гаплар юрибди. Билишимча, Искандар қўшин тортиб Бақтрияга ҳам келармиш, Бесснинг ҳовлиқиб безовта бўлаётганида жон бор, ўғлим.

— Бу гап ҳақ, мен ҳам эшитгандим.

— Мана шуниси ёмон, эй азиз падари бузруквор, Бақтрияга келса, бу ёғи Суғдиёна. Ҳа ҳали қаттиқ жанглар бўлади,— деди-ю, Спитамен ўрнидан туриб кетди.

Ерда оёқлари боғлиқ ётган кийик ҳам Спитаменнинг қатъий ҳаракатидан қўрқиб, тузоқдан бўшамоқчи бўлиб ҳаракат қилиб қолди, Спитамен беихтиёр ханжарий олиб кийикнинг оёғидаги чилвирни кесиб юборди. Озодликка чиққан жонивор ўрнидан турди-ю, бирпасда тоғ-тошлар орасида ғойиб бўлди.

— Искандарнинг айғоқчилари одамлар орасида гап-сўз йиғиб юрганмиш. Хуллас, бундай шум, шов-шув хабарлар анча-мунча бор.

— Айт-чи, эй, падар бузруквор, мени истаб келишинга сени нима мажбур этди?— сўради Спитамен.

— Сен Суғдиёнанинг жонкуяр ўғлони эканингни биламан, Ахурамазданинг содиқ боласисан, бошқаларни

билмайман, аммо халқ сени яқини билади, ишонади ҳам...

— Шундай дегин...— Спитамен ўйга толди. Осмон билан ўпишган тоғ чўққиларига тикилганча қолди. Энди Спитамен овни бутунлай унутганди. Мўйсафид чолнинг ғоятда ҳорғин, сарғайиб кетган юзларига, жулдур кийимларига қараб кўз ўнгига ўз халқининг аянчли, юпун ҳаёти келди. Гўё у ана шу халқ номидан унинг олдига вакил бўлиб келгандек. «Ахир сен бизнинг гадолардек ақволимизни кўр, раҳм-шафқат қил, шўрликларни ҳимоя қил», дегандек туюлди унга.

— Улуғ Ахурамазда ер юзида осойишта, тинч ҳаёт барпо этган. Уни-қонга белаш гуноҳ. Мана эшит, сенга Муқаддас китобдан бир калима сўзлаб берай:

Зардўшт Хурмузд¹дан савол сўрди:

— «О, Хурмузд, муқаддас руҳ, ҳолиқ ул дунёю хил-қат, Ҳабиб ул ҳаққу таоло! Мен — Зардўшт билан мулоқотингдан аввал одамлардан ким билан суҳбат қургандинг? Кимни Ховар² ва Зардўшт имонига ўргатган эдинг?»

Шунда Хурмузд сўз очди:

— «Подалари саноқсиз гўзал Йима³ билан, о тақводор. Зардўшт, энг аввало одамлардан у билан, мен — Хурмузд, суҳбат қилдим сен Зардўштга қадар. Унга ғашкор айладим Ховар ва Зардўшт динин».

Унга мен дедим:

— «О, гўзал Йима Вивахвант ўгли, менинг динимни ўрганишга ва ҳимоя қилмоққа тайёр бўлгил».

Менга ул олижаноб Йима жавоб берди:

— «О, Зардўшт. Мен динингни ўрганмоққа ва қўриқламоққа қодирмасман, омиман».

Шунда Хурмузд Йимага деди:

— «Менинг динимни ўрганмоққа ва қўриқламоққа қодир бўлмасанг, мен яратган дунёни парвариш қил, кенгайтир. Унинг ҳимоясига тайёр бўл, қўриқла ва назорат қил».

Менга ул гўзал Йима жавоб айлади:

— «О, Зардўшт: Мен сенинг дунёнгни парваришлаб кенгайтиришга, қўриқлашга, назорат қилишга тайёрман. Менинг ҳокимлигимда токи қаҳратон ҳам, жазирама ҳам, касаллик ҳам бўлмагай».

¹ Хурмузд — бу ерда Ахурамазда маъносидан келтирилган.

² Ховар — қуёш демакдир.

³ Йима — Авестода ёзилишича, нур таратувчи сиймо, Эрон тарихида кейинчалик Жамшид номи билан машҳур бўлган афсонавий подшоҳ.

Мен, Ахурамазда унга икки қурол бердим: бири олтин ўқ, бири эса олтин зебли қамчи... Шундан буён уч юз йил ўтди. Ер юзи чорва билан тўлди, одамлар гавжум бўлди, итлару қушлар, ҳа, алангали оташ-ла маъмур бўлди.

Ерда майда, йирик ҳайвонларга ва одамларга жой етишмай қолди. Шунда мен Йимага бир хабар нозил қилдим:

— «Эй, олижаноб Йима Вивахвант ўғли! Ер юзи майда — йирик ҳайвонлар, одамлар, итлар ва қушлар, қирмизи алангали оташлар билан тўлиб тошди. Уларга... жой топиб бериш маҳол бўлиб қолди».

Шунда Йима кун тиккага келган паллада нур — қуёш томон парвоз айлади. Ундан туриб олтин ўқи билан ер бағрини тилди, олтин қамчиси билан уриб дуо тиловат қилди:

— «О, бебахо муқаддас Армайити,¹ сурил, кенгай, токи майда, йирик ҳайвонлар учун, одамлар учун макон бўлгайсан».

Шундай қилиб Йима ерни учдан бир марта кенгайтирди. Унда майда, йирик жондорлар ва одамлар ўз таъбларига мувофиқ жойлашдилар.

Кейин яна Йиманинг подшолиги олти юз йил давом этди. Ер юзи... тўлиб, жой етмай қолди. Шунда мен Йимага бир хабар нозил қилдим.

Кун тиккага келган паллада Йима Қуёш томон парвоз этди... ерни яна учдан бирга кенгайтирди. Тўққиз юз йилдан сўнг... яна Йима юқоридаги каби учдан бирга ерни кенгайтириб, барча жонзотларни таъбларига ҳолиқ жойлаштирди.

Хурмузд Йимани огоҳлантирганидек, охир-оқибат, қаҳратон совуқлари билан қиш келди, қорлар эриган паллада тошқин сувлар яйловларни босадиган бўлиб қолди. Жонзотларни совуқдан ва тошқиндан асраш учун Йима Хурмузд айтганидек девор қурдирди, тўрт томони бир от чопимига тенг. У ерга майда, йирик жонзотларнинг одамлар, итлар, қушлар, қирмизи алангали оташ уруғларидан олиб кирди. У ерда минг қадам узунликда ариқ орқали сув келтирди, кўчалар қурди, турар жойлар қурди — даҳлизу долонлари билан, устуну деворлари билан. Шундай қилиб, одамлар жамоасининг ҳаёти юзага келди. Улар орасида Хурмузд дини ва Зардушт... ҳолиб бўлди.²

¹ Армайити — ер маъбудаси.

² «Авесто» —нинг 21- китоби, Вендидотнинг II боби.

.. Мўйсафид толиққандек жим бўлиб қолди.

— Ахурамаздага олқишлар бўлсин, кўринишдан кўп азоб, чекибсан, чарчабсан, эй падари бузруквор, бу неча менинг азиз меҳмоним бўл,— деди-Спитамен унга раҳмдиллик билан.

— Йўқ, бир дақиқа ҳам бу ерда қололмайман, насиб этса ҳали кўп учрашармиз. Сени Улуғ Ахурамазда ўз паноҳида асрасин! Фақат бир нарсани ҳеч унутма, бўтам, сени номингга Зардўштнинг муқаддас руҳи сингдирилган, сен яхшилик жарчиси — адолатсан, Қуёшнинг боласисан. Шунини унутма!

— Жуда бўлмаса бир оз тамадди қилиб ол!

— Хайр, бўтам, омон бўл!

— Жуда бўлмаса ўзингни таништир, ким бўласан?

— Мени Дариёд дейди одамлар...

Чолнинг овози тоғ чўққиларига урилиб акс-садо бергандек бўлди Спитаменга. «Мени Дариёд дейди одамлар» деган овоз бир неча бор қулоғи тагида жаранглади. Дариёд бўлса илдам қадам босиб, яккапой йўлдан худди қанот боғлаб учиб кетаётгандек тез борарди, Спитамен Дариёд кўздан ғойиб бўлгунча қараб турди, бургутникидек ўткир, чағир кўзлари узоқ-узоқларга тикилганча ўйга толди...

.. Балки Дариёдни менинг ёнимга Ахурамазданинг ўзи юборгандир. Соями ёки кўринмас одамнинг ўзими? Нега бўлмаса кўринди-ю, бирпасда ғойиб бўлди, одам шунчалик ҳам тез юрадимиз, қара, ҳозир шу ерда эди, бирпасда анави қоя ёнидан ўтиб, кенг адирлар орқали Қуёшга томон йўрғалиб кетди. Нега индамай уни қўлдан чиқариб юбордим.

— Ҳой, Дариёд тўхта!!!

.. Спитаменнинг овози тоғ дараларига урилиб бир неча бор акс-садо берди:

— Ҳой, Дариёд тўхта!!!

МАРОҚАНД КЕЧАСИ

.. Мароқанд ҳукмдори Намичнинг ҳашаматли саройи. Бугун бу ерда аъёнлар учун катта қабул маросими ўтказилмоқда. Жуда кўп элчилар, саркардалар, меҳмонлар ҳам ташриф буюришган. Меҳмонхонанинг тўрига қўйилган тахтда Мароқанд ҳокими. Дориёвушнинг элчиси

¹Бу ерда Спитаменнинг исми ҳақида гап кетяпти. Спитама деган сўз муқаддас китоб—«Авесто»ни яратувчи Зардўштнинг наслнасаби, келиб чиқишини ифодаловчи номдир. Чол шу маънода унинг номига ишора қилмоқда.

Набарзон гўё тахт ўзиникидек ҳоким билан ёнма-ён ўтирибди. Тахтга яқин жойда ўнг қўл, чап қўл вазирлар, атрофида эса саркардалар, амалдорлар туришибди.

Дастурхонда турли-туман таомлар, хилма-хил мева-чевалар, тилло, кумуш кўзачаларда шарбат ва мусалалар қўйилган. Саройнинг ҳамма ерига машъалалар ёқилган. Уч-тўрт жойга гулхан учун алоҳида жойлар қилиниб, ўтин қалаб ёқишга тайёрлаб қўйилган... Саройнинг меҳмонлар қабул этиладиган катта хонасидан ташқари тўрт чеккасида кичик айвончалар бор. Унга ипак гиламлар тўшалган, яхшилаб жиҳозланган. Афтидан, бу айвончаларда тантанали маросимга таклиф этилган мусиқачилар, қўшиқчилар, раққосалар, масхарабозлар, полвонлар ва бошқа хизмат қилиши зарур мутасадди кишилар жойлаштирилса керак.

Саройнинг ҳар ер, ҳар ерига қафасларда турли сайроқи қушлар осиб қўйилган. Айиқ ва йўлбарсларнинг чиройли қилиб ишланган терилари айвон супачаларига ташланган. Қийик шохлари, ёввойи чўчқаларнинг тишлари ҳам бисёр. Афтидан Мароқанд ҳокими шикорга жуда ҳам қизиқса керак.

Саройга ташриф буюрган меҳмонларнинг рангбаранг миллий кийимлари, тақинчоқ ва безаклари сарой қашаматлари билан қўшилиб, кечага яна ҳам тантанавор тус берарди. Ҳаммадан ҳам сарой деворларига чизилган расмлар диққатни жалб этади. «Бундай ажойиб суратларни етти иқлимдан ҳам топиб бўлмайди»,— деб мақтаб қўйди меҳмонлардан бири. Мана қаранг, деворнинг бир томонида чайқалиб турган бепоеи мовий денгиз тасвирланган. Денгизда турли қушлар, балиқлар ва бошқа ҳайвонлар, турли хил жониворлар сузиб юришибди. Сураткаш бу тасвирларни ўзига хос услуб билан яратганки, томоша қилувчи анча вақтгача унинг ёнидан кета олмай туради.

Саройнинг шимол томонидаги деворида эса икки воқеа тасвири берилган: Биринчи воқеада баҳор фасли, турли гуллолалар чаман бўлиб очилган водий. Қадди-басти келишган жасур овчи йигит қўлидаги ўқ-ёйни ўз ўлжасига, чаман ичра юрган афсонавий бир қушга отмоқчи бўлиб турибди. Йигитнинг шикор учун кийган кийимлари, ов қуроллари башанг. Унинг ўз маҳоратидан мағрурлиги, ишончи юзларидан сезилиб турибди. Бу ёқда турган иккинчи овчи йигит бўлса булоқ бўйида турган кийикка сиртмоқ ташламоқчи, овчи йигит ҳаяжонда, бутун вужуди билан арқонни кийикка илинтирмоқчи.

Хавф олдидан хавотирда турган кийикнинг ҳолати ҳам яхши берилган. Ҳов, анави тоғ яқинида турган суворий бўлса ўз ўлжасига отган ўқини мўлжалга теккизолмабди. Умуман бутун деворга ишланган суратларда гўзал водийда бўлаётган катта шикор манзараси моҳирлик билан тасвирланган.

Иккинчи бир манзарада бўлса дарёда қайиқда кетаётган бир гуруҳ жангчилар мўйқаламга олинган. Бошларида совут, қўлларида қалқон. Ҳаммасининг қўлида найза, жанговар ҳолатда, олдинда турган қилич, қалқон таққан киши диққатни ўзига жалб қилади. Бошидаги дубулғасига жиға тақиб олган паҳлавон афтидан уларнинг саркардаси бўлса керак. Сураткаш тасвир этган бу одам подшоҳнинг ўзи бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Саройнинг бошқа бир томонидаги деворда элчиларни қабул қилиш маросими акс этган. Мана, элчилар подшоҳга ўзларининг қимматбаҳо совға-саломларини топширишяпти. Элчиларнинг заррин белбоғларига қилич, ханжар, ҳамён тақилган, кўкракларига маржонлар осилган, қулоқларида сирғалари бор. Юзларидаги жиддийлик, қарашларидаги самимийлик ҳам уларнинг бошқа элга, подшоҳликка мансубликларидан далолат бериб турибди.

Мароқанд ҳокими саройининг безаклари, нақшлари, айниқса, мусаввир чизган суратлар бу ерга тўпланган барча меҳмонларни ҳайратга соларди. Мана, қабулда иштирок этаётган меҳмонлар ва элчилар қабул маросими тасвирланган сурат олдида узоқ туриб қолишди. Гўё улар бу суратларда ўз аксларини кўраётгандек эдилар. Элчилар бир-бирларига, эгиларидаги кийимларига, камарларидаги қиличларига қараб «бунда сен тасвирланибсан, мана буниси эса мен» деб бир-бирларининг дилларини хушнуд этардилар ва тахтда зўр ифтихор билан ўтирган ҳукмдорга мишнатдорлик билан таъзим бажо келтирардилар.

Маргиёна элчиси устидаги кийим-бошларига, девордаги суратга қараб ўзини ғоят мамнун сезарди. У устига ҳаворанг зарбоф тўн, тўн ичидан эса оқ жужун кўйлак кийган, заррин камарига тақиб олган узун қиличи ханжари ва ҳамёни бор. Бир қулоғига олтин балдоқ тақиб олганлиги учун девордаги тасвирга қараб, сураткаш худди унинг ўзгинасини чизганлигидан беҳад хурсанд эди. Қани энди имкон бўлса-ю, ана шу расмни кўчириб ўз вилоятига олиб кетса.

Шошдан келган элчи Абу Беҳзод эгнига сарғиш ранг тўн кийган эди. Бошини эса қизил чилвир билан борлаб, белидаги кумуш камарига олтин ғилофли катта қилич осиб олган. Унинг тасвири ҳам афтидан сураткаш томонидан бекаму кўст, худди ўзига ўхшатиб чизилган. Мароқанд ҳукмдори саройи деворларидаги суратлар меҳмонларда катта таассурот қолдирди. Улар суратлардан кўзларини узолмай, бир-бирлари билан мусоҳаба қилишар, завқланишарди.

Девор ёнида турган бақтриялик зодагон Оксиарт дўсти Хориен билан нималар ҳақидадир сўзлашиб туриб, ҳув анави чеккадаги суратларга эътибор ҳам қилмасдан Шош элчиси билан нима ҳақидадир суҳбатлашаётган Спитаменга қараб-қараб қўярди. Массажетлар сардори Хамук Тормит элчиси билан савдо-сотик ишларини битирмоқда.

Спитамен баланд бўйли, кенг яғринли, жуссаси бақувват ўттиз ёшлар чамасидаги йигит эди. У бошқаларга ўхшаб зебу зийнатларга беланмаган эди. Уст-боши содда, аммо дид билан кийинганди. Спитамен кўпинча устига чиройли қоплон териси ташлаб юрарди, афтидан кун иссиқ бўлганлиги учун ҳокимнинг қабулига енгилроқ кийиниб келган. Белидаги кумуш камарга осиблик ханжардан бошқа қуроли йўқ. Унинг саҳро қуёшида пишиб кетган юзларида ўзига хос улуғворлик сезилиб турарди. Патила-патила бўлиб осилиб ётган сочлари, қоп-қора соқол ва мўйлови ўзига ярашиб тушган. Худди бургутникидек чағир кўзлари ҳамма нарсани бирпасда пайқаб оладиган, зийрак. Спитамен узоқдан туриб ҳам Оксиартнинг ўз суҳбатдошига нима ҳақда сўзлаётганини билиб тургандай эди. Буни сезган Оксиарт шериғидан ажралиб сурат томоша қилаётган элчилар ёнига борди. Хориен бўлса ўзининг ёлғиз қолганлигидан кижолат чекиб ноилождан Спитамен томонига юрди. Лекин Шош элчиси билан қизғин суҳбатлашиб турган Спитамен унга негадир эътибор ҳам қилмай, бемалол сўзини давом эттираверди.

— Чўлдан келган қандайдир қабилалар минг-минглаб чорвамизни ҳайдаб кетишди. Биз жуда кўп қидирдик, уларнинг излари чўлдан чиқиб тоғ томонга кетган, — деди Шош элчиси Спитаменга шикоят қилиб.

— Утган йили менинг ҳам бир уюр отларимни ҳайдаб кетишди. Лекин биз уларни тутиб олиб роса адабини бердик. Аммо отларимизни қайтиб топа олмадик, — деди Спитамен.

— Улар на бировнинг ҳақидан, на ўлимдан ва на худодан қўрқишади.

— Нима қиласиз, ўлгудек юпун, ейишга, ичишга ҳеч вақоси йўқ чўл одамлари,— деди Спитамен суҳбатга юкун ясаб.

— Айшма йўлдан оздирган нияти бузуқ одамлар... Ахурамазда яйловлар яратганда насибалари чўлга тушган бўлса керак,— деди Шош элчиси.

Шу вақт хона ўртасида қаловли турган гулхан ёқиб юборилди. Ҳамма олов атрофига жамулжам бўлди. Боши тақир қилиб қирилган, устига қип-қизил шоҳидан узун кўйлак кийиб олган Вағнпат қуритилган барасман¹ ўтини ёнаётган оловга ташлаб дуога қўл кўтарди, кейин овоз чиқариб қироат билан Муқаддас Китобдан тиловат қилди.

Ҳамма расм-русумлар тугагач, қабул маросими бошланди. Мароқанд ҳокими Намич элчилар, меҳмонлар олиб келган совғаларни қабул этиб олгач, ҳаммани дастурхонга таклиф этди. Турли хил таомлар тортилди. Мулозимлар шароб келтиришди. Чолғувчилар нағма-наволарини бошлаб юбордилар. Ярим яланғоч сарвиқомат қизлар гулхан атрофида рақсга тушиб кетдилар. Базм авжига минди. Қўшиқ, хилма-хил рақслар кечанинг таңтанавор руҳига руҳ қўшарди.

Куй тугагач, Чинмочиндан келган сеҳргар ўртага тушиб, ўз санъатини кўрсата бошлади. У чўп учига ўралган пахтани ёндириб, ҳаммага кўз-кўз қилди-да, оғзига тикди. Кейин ҳалиги чўпни ташлаб юборди-ю, оғзидаги атрофга чўғ уфура бошлади. Ҳамма меҳмонлар унинг атрофига йиғилишиб, ёқаларини ушлаб бу ажиб ҳангомани ҳайратланиб томоша қилардилар.

Ҳоким ёнида зўр виқор билан ҳамма нарсани кузатиб ўтирган Дориёвушнинг элчиси Набарзан Чинмочин сеҳргарининг ўйинларини томоша қилмоқ учун Спитамен ёнига келди.

— Бу жувонмарг бало экан,— деди Набарзан Спитаменни гапга солиб.

— Ҳа, у ҳали кўп ҳунар кўрсатади,— деди Спитамен истеҳзо билан.

— Сени Бесс йўқлаётган эди, тезда Бақтрияга бориб келишинг керак,— деди Набарзан.

— Нима гап экан ўзи?— сўради Спитамен билмасликка олиб.

¹ Барасман — оловга ташлаганда ҳид таратувчи ўсимлик.

— Бошқалар ҳам чақирилган, борганда биласан,— деди элчи гапни қисқа қилиб. Шундай деди-ю, гуё ҳеч нарса бўлмагандек олдинга ўтиб сеҳрларнинг навбатдаги ўйинларини кўра бошлади. Вақтдан фойдаланиб, Спитамен одамлар орасидан ёриб Намичга яқинлашди. Спитамен аввалига ҳокимга қуллуқ қилиб, кейин унинг ёнига ўтирди.

— Мени кечиргайсиз, бу хушнаво кечада, бир нокушроқ хабарни сизга етказиб қўйишим зарур,— деди Спитамен. вазминлик билан.

— Не хабар экан, айтабер,— ҳоким синовчан кўзлари билан Спитаменга қараб турди.

— Нимадан бошласам экан, менинг одамларим дарёнинг нариги томонига ўтишган эди. Форслар ўртасида миш-миш гаплар юрибди. Бесс мени ҳам Бақтрияга чақиртирибди. Катта жангга ҳозирлик кўрмоқ даркор экан. Искандар ўз қўшинлари билан Бақтрияга бостириб киришга тайёрланаётган эмиш. Унинг айгоқчилари ҳаммаёқда изғиб юрибди деган гаплар бор, ҳатто Мароқандда ҳам кўришибди. Менга бир мўйсафид ҳам айтди. Аммо Сугдиёнага юриш қиладими, йўқми, бу ҳозирча номаълум. Аммо ҳақ гап шуки, Искандар албатта Бақтрияга юриш қилади. Бесснинг ҳам юрагига гулгула тушиб қолганга ўхшайди.

Ҳоким бир оз ўйланиб турди-да, кейин Спитаменга юзланиб:

— Бу ҳақда мен ҳеч нарса билмайман, Набарзан ҳали бир нарсалар деётган эди, ҳаммаси мавхум гаплар. Кечамизда қанча-қанча элчилар қатнашмоқда. Уларнинг бу гаплардан мутлақо хабарлари йўқ. Қуни кеча ҳузуримга Хвайриземдан Фарасманнинг одамлари келганди. Агар бирор хавф-хатар бўлса улар ҳам албатта мени хабардор қиларди.

— Илоҳо, сиз айтгандек бўлсин, аммо бўлаётган воқеалар, миш-мишлардан сизни хабардор қилиб қўймоқни ўз бурчим деб билдим. Лекин менинг гапларим жиддий!

— Маълумотларинг учун раҳмат, аммо мен ишонмайман,— деди Намич.

— Мароқанд Сугдиёнанинг азиз пойтахти, ахирсиз ҳаммамизнинг бошимизни бир жойга бирлаштиришингиз керак. Мана, бугун барча қабила бошлиқла-

¹ Фарасман — Хоразм шоҳи. Уша вақтда Хоразм алоҳида давлат ҳисобланиб, Фарасман унга подшоҳлик қилган.

ри шу ерга тўпланишган. Датафарн, Хориен, Катан, Хамук, Оксарт, бошқа элчилар, меҳмонлар... Фарас-Май билан ҳам алоқа боғлаб, маслаҳатлашайлик!

— Ҳозир кўп ваҳима қилмай тур, сенга қўйиб берса Искандардек жаҳонгир подшоҳга қарши уруш эълон қилиб юборасан. Ахир, Искандар билан олишиб бўладими, «сичқоннинг ўлгиси келса мушук билан ўйнашаркан»...

— Ўзим ҳам шундай деб ўйлагандим,— деди Спитамен Намичнинг ярим юмуқ кўзларига қараб.

— Нима деб ўйласанг ўйлайбер,— деди Намич бепарволик билан.

— Бесс бизни Бақтрияга чақирмоқда, ахир Искандарнинг бу ёқларга келиши ҳақ гап бўлиб қолди,— деди бир оз тутақиб Спитамен.

— Майли, ҳозир бу гапларнинг мавриди эмас, улу Ахурамазда мададкор бўлсин, бафуржа сўзлашармиз,— деди Намич мунозарага яқун ясаб.

Ҳоким анча чарчаган, ёши бир жойга бориб қолганлиги учун бўлса керак, дармонсиздек кўринарди. Косада турган, ҳозиргина мулозимлар қўйиб кетган мусалласни бир шимиришда ичиб юборгандан кейин бир оз бўшашиб, кўзларини юмганча ёстиққа ёнбошлади. Энди Спитамен ҳам, унинг сўзлари ҳам ҳокимнинг ёдидан кўтарилганди...

Чинмочин сеҳргари ўз ўйинларини тугатганди. Энди куй, наво бошланди. Ҳоким ёнидаги мулозимларига қараб деди:

— Ўйин-кулги бошлансин!

Спитамен туриб кетди, ҳукмдорнинг эътиборсизлигидан ранжиб, гулхан ёнига келди, у ерда Оксарт, Хориен, Катан, Хамук элчи Набарзан билан мусаллас ичиб, дунё ишларидан сўзлашиб ўтиришарди. Спитамен ҳам улар ёнига келиб, гулхан ёнига чўккалади. Мусаллас ушлаб турган қора қул косани лиммо-лим қилиб, Спитаменга узатган эди, косани олди-ю, ҳаммасини ичиб юборди.

Мулозимлар катта идишларда чўгга кўмиб пиширилган гўшт олиб келишди. Спитамен ёнидан пичоғини чиқариб, қовурғадан биттасини кесиб олди-да, иштаҳа билан танавул қила бошлади. Бошқалар ҳам ундан ўрнак олиб, кўр кабобнинг ўзлари хоҳлаган еридан кесиб олиб ея бошладилар. Яна косаларга мусаллас қўйилди...

Бир вақт қарабсизки, ичкаридан оқ харир кўйлан

кийган, ҳамма ёғига зебу зийнатлар тақиб олган Мароқанд ҳукмдорининг қизи Турона чиқиб келди. Маросимга файз кириб, маликанинг зулматдек қора кокиллари ичра ярқираб турган ойдек юзлари саройни ёритиб юборгандек бўлди. Маликаи Турона ўз канизаклари билан келиб, меҳмонхона тўрида қилинган тахти равонга ўтирди.

Спитамен маликани кўришдаёқ «Сўғд қоялари» ёнида учратган Дариёднинг сўзларини эслади: «Ҳа, худди ўша сураткаш севиб қолган малика шу бўлса керак, унинг куйиб-ёнганича бор экан», кўнглидан ўтказди Спитамен. «Балли сенга, агар дидинг баланд бўлмаганда сураткашлик қилармидинг, хўш, шўрлик ошиқ йигит ҳозир қаерда экан, ҳали ҳам шу ерларда санқиб юрганмикин», Спитамен негадир сураткаш йигитни эслади-да, шу хаёллар билан маликага тикилганча қолди. Спитаменнинг ҳолатини сезган Оксиарт пиёладаги мусалласни шимираб экан, гап ташлади:

— Ҳа, сардор, нима гап ўзи, жудаям маҳлиё бўлиб қолдингиз?

— Ҳукмдорнинг қизлари ҳақиқатан ҳам гўзал экан, умри зиёда бўлсин!

— Маликани бир саҳройи йигит севиб қолган эмиш, подшоҳ уни алдаб-сулдаб янги қурилаётган кўк сарой деворларига сурат чиздираётган эмиш,— деди ҳамиша ҳамма нарсадан хабардор Қатан.

— Қанақа сураткаш— сўради Спитамен.

— Билмайман, аммо саҳройининг соддалигини қарангки, ҳокимнинг ўзига дангал айтибди, маликани менга бер деб... Тавба!

— Ишқи тушиб қолган бўлса, унда айб йўқ, жонидан ўтиб кетгач, шундай қилган бўлса керак,— деди Спитамен Катаннинг сўзини бўлиб.

— Кўрпангга қараб оёқ узат деганлар, у бетамиз бўлса,— деди Оксиарт гапга аралашиб.

— Шуни билингки, азизим, муҳаббат одам танлаб ўтирмайди, шоҳми, гадоми, барибир. Сен билан биз ундан узоқмиз, азизим, ҳа, жуда узоқмиз!

— Ҳа, Спитамен, намунча, сураткаш сенга ким бўлади, арзимаган нарсага бирпасда жаҳлинг чиқиб кетади-я!— деди уни юпатгандай.

— Йўқ, азизим, Оксиарт, бу арзимаган нарса эмас, бировнинг бировга ишқи тушибдими, табиатнинг инояти бу, улуг Ахурамазда одамларни қалбига муҳаббат солиб яратган, аммо ёмон одамлар уни бора-бора га-

забга айлантиради, чунки Айшма галамислари инсон фикрини заҳарлайди... Ҳа, шундай.

— Спитамен тўғри айтяпти,— гапга аралашди Қатан.— Бола ҳам дунёга келаётганда онамнинг қорнидан ёруғ дунёга чиқмайман, деб йиғларкан, дод соларкан, кейин мажбур қилиб ер юзига олиб чиқишаркан. Инсон қариб-қартайгач, ўзи йиғлаб кириб келган ёруғ дунёдан кетмайман, деб яна дод-вой соларкан.

Ҳамма Қатаннинг сўзларини ўйлаб қолди.

— Майли, юрагим негадир гап бўлиб кетяпти, мен кетай,— Спитамен қўлидаги мусаллас тўла косани шимириб, мунгли қўшиқни жон-дили билан куйлаётган, қотмадан келган қўшиқчига бир оз қараб турди, кейин саройдан чиқиб кетди. Сарой мулозимлари Спитаменни кўришлари билан бетоқат бўлиб хўжайинини кутаётган «Қорасоч»нинг жиловини унга тутқазишди.

НАВРҮЗ

Эрта баҳор, ҳаммаёқда кўклам нафаси кезади, ҳаммаёқда уйғониш. Бугун Сугдиёнага наврўз¹ кирди. Бугун Қуёшнинг ҳамал буржига кириши. Қуёш йили ҳисобида фарвардин ойининг аввали, яъни кеча билан кундузнинг тенглашган вақти, кундузнинг узая бошлаши. Ҳа, бугундан бошлаб садди пок, қишнинг ҳамма инжиқликлари орқада қолиб, табиатда жонланиш бошланди. Бундан бир неча кун илгари қаттиқ ёмғир бўлиб, охири қорга айланганди. Қариялар уни терак кучаласи учун ёгган қор деб айтишди. Ривоятларга қараганда терак кучаласи пишиб етилгач, ерга тушганда бели синмаслиги учун табиатдан қор ёғишини илтижо қилармиш. Мана, энди терак кучаласи ҳам мурод-мақсадига етди, кучала эсон-омон «бели синмай» ерга тушиб олди. Илиқ-иссиқ кунлар бошланиб, табиат қиш уйқусидан уйғониб, дов-дарахтлар куртак ёза бошлади.

Бугун чиндан ҳам наврўз, Сугдиёна одати бўйича янги йил кирди. Ҳаммаёқда байрам, одамлар ясаниб-тусаниб олишган, кўча-кўйлар, майдонлар ёш-яланглар билан тўла. Муқаддас гулханлар атрофида қўшиқлар янграйди, қизлар, йигитлар рақсга тушишади, турли ўйинлар билан машғул бўладилар, бир-бирларини янги

¹ Наврўзнинг кириши ҳозирги календарь бўйича март ойининг 22-кунига тўғри келади. Сугдиёнада Зардўшт календарига «Новсарж», деб аталган. Ал-Беруний ўзининг «Осор ул Боқия» асарига, Сугд календарининг биринчи ойини, йил бошини «Наврўз», «Новсарж» деб кўрсатади.

Йил, баҳор байрами, наврӯз кириши билан табриклашад.

Ота-боболарнинг удуми бўйича янги йил кирар кечаси ҳамма ғам-андуҳни унутиб, ўзингни бахтиёр ва хушнуд ҳис этсанг, наврӯзни қувноқлик билан қарши олсанг, бутун йил бўйи ҳечам озор, ташвиш чекмайсан, омадинг келиб, хурсанд бўлиб юрасан. Агар сен бирор одамдан қарздор бўлсанг йил кириш олдидан ана шу қарзлардан фориг бўлишинг керак. Агар бировга ёмон гапириб кўнглини ранжитган экансан, ўша одамдан бориб узр сўра. Ўзингни камтар ва самимий тут, гина ва гдоватларни унут, қарияларнинг дуосини ол, катта-кичикни ҳурмат қил, совға-саломлар билан ота-оналарингни табрикла. Агар давлатинг бўлса етим-есирлардан ёрдамингни аяма, гадоларга садақа бер. Ғарибларга, заифларга ёрдам қўлингни чўз. Айниқса, Суғдиёна одати бўйича наврӯзда аёлларга бўлган ҳурмат ва эътибор яна ҳам ошган. Хуллас, наврӯзни соф қалб билан, тиниқ фикр билан қаршила.

Шундай қилиб, суғдиёналиклар — катта-кичик, қарию ёш — ҳамма бу дунё ташвишларини унутиб, наврӯзни кутиб олишга ҳозирланмоқда.

«Хориен қояси»да ҳам бугун тонг отгунга қадар ҳеч ким ухламади. Қалъада ногора садоси, сурнай навоси ҳеч тинмади. Аёллар катта дошқозон тепасида ўтириб олиб, икки ҳафта илгари ундириб қўйилган буғдой майсаларидан сумалак тайёрлашарди. Буларнинг ҳаммасига Оксартнинг хотини Сарвинозим бош-қош эди.

— Ҳой, Равшанак, қаердасан, кел, сен ҳам сумалакни ковла, савобдан четда қолма, қизим,— деди Сарвиноз қизига.

Равшанак онасининг сўзи билан ёғоч чўмиччи олиб, ўзича ичида нималарнидир пичирлаб сумалакни ковлай бошлайди.

— Ахурамаздадан чин дил билан бахт-иқбол тила, ҳа, ибодат қил, кам бўлмайсан, қизим,— деди сумалак ковлайётган аёллардан бири Равшанакнинг келишган қадди-бастига ҳавас билан тикилиб.

— Сумалак ҳақидаги ривоятни биласанми?— сўради аёл Равшанакдан.

— Йўқ,— деди Равшанак.

— Мана, эшит бўлмаса.

— Ривоятларга қараганда Тармигада ғоят камбағал бир оила чор-ночор ҳаёт кечирар экан. Унинг саккизта фарзанди: етти ўғил, бир қизи бўлган эмиш..

Улар ҳаммаси ёш, ҳали қўлидан иш келмас экан. Энг катта ўғли эндигина ўн тўртга кирган экан. Ахир шунча болани боқишнинг ўзи бўладими? Шўрлик отанинг бисотида биттаю битта эшагидан бошқа ҳеч нарсаси йўқ экан.

Воқеа эрта баҳор, авжи илик узилди вақтда, наврўзга кирар кечаси рўй берган. Отаси эшагини етаклаб, ўтин олиб келиш учун тоққа жўнабди-ю, дом-дараксиз кетибди. Она бечора қийин аҳволда қолибди. Уйда тишга босгундек нарса йўқ. Энди ҳамма оғирлик она шўрликнинг устида, оч болалар онасига ёпишиб еб кўйгудек тўполон қилишармиш, эндигина кўкракдан ажралган кенжа эркатой қиз бўлса, онасининг кўкрагида сут бўлмаганлиги учун юракни эзиб бетиним йиғлармиш.

Шундан кейин мушкул аҳволда қолган она на қиларини билмай, болаларини бир оз бўлса ҳам тинчитиш мақсадида қозонга сув солибди-да, тагига ўтин қалаб ёқаверибди. Дони бўлмаса ҳам мазаси чиқар деб эндигина ниш олаётган бугдой ниҳолларидан олиб келиб қозонга солибди. Сойдан тош териб чиқиб, уни ҳам ниҳоллар устига ташлабди. Кейин ўтни баландлатиб ёқаверибди.

— Эй, Ахурамазда, ўзинг шафқат қил, юрагим узилиб кетяпти, мен аёлман, бу болаларни не азоб билан тугдим, энди уларни вояга етказишим керак, нега болаларимни риёқ-рўзи билан бермадинг,— деб нолиб табиатдан инобат сўраб йиғлайверибди.

Болалар бўлса қозон атрофида «қачон пишади», деб ўралашар, онамиз биз учун ширин таом тайёрляпти деб хурсанд бўлишар эмиш. Она бўлса юраги узилар, виждони қийналар, ўчоқ бошида тиз чўкиб ибодат қилармиш. Ярим кечага бориб ғоят толиққан онанинг кўзи илиниб, ухлаб қолибди. Уйқусида қўлидаги сопол товоқда олов кўтарган икки қанотли, икки кўзи чўгдек ёниб турган бир аёл самодан тушиб унинг ёнига келган эмиш-да, бошини силаб, «хафа бўлма, ниятингга етсан», деб кетганмиш. Саҳарга яқин аёл уйғониб қараса, болалари ўчоқ бошида ўтириб, қошиқ билан қозондаги қандайдир қуюқ овқатни жон-жон деб тановвул қилишаётган эмиш.

— Жуда ширин бўлибди, онажон,— дебди болалари. Она ўз фарзандларининг кўзларида қувонч кўрибди, ахир она учун жигарпораларини қувноқ кўришдан яхши нарса борми, дунёда!

Шу-шу йўқни бор қиладиган она қалби «сумалақ»
ми кайф этган экан.

Сумалақ қайнаётган қозондан нарироқда кигиз устида чўкка тушиб олган бир тўда аёллар исмалоқ, ялпиз, от қулоқ, беда ва бошқа кўкатлардан сомса, чучвара ва бошқа таомлар пиширишмоқда. Бир аёл катта қовоқни ойболта билан кесиб ичидаги уруғларини тозалаб бўлак-бўлак қилиб кесмоқда. Афтидан ундан қандайдир таом тайёрлашса керак.

Сугдиёна одати бўйича янги йил дастурхонига «Ш» ҳарфи билан — «Хафтшин», баъзи қабилаларда бўлса «М» ҳарфи билан — «Хафтмим» бошланадиган нарсалар қўйилган. Дастурхондаги ҳар бир нарса ўз мазмунига эга бўлган, маълум мақсадга хизмат қилган.

Қаршида юмшоқ кўрпача устида ўтириб сумалак афсонасини сўзлаган аёл бўлса хизмат қиладиганлар зерикмасин деб турли чўпчак, ривоятлар, қизиқ-қизиқ хангомалар айтиб ўтирарди. Бир гуруҳ ёшлар гулхан атрофида кўшиқ айтиб, рақсга тушишарди. Катталардан ҳам болалар кўп, беркинмачоқ, қиз болалар бўлса кўз боғлаш ўйнашмоқда. Қари-қартаглар гулхан атрофида ўтириб олиб чилим тортишар, оловга сиғиниб, дуо ўқишарди.

Бирдан қий-чув бўлиб қолди, овқат тайёрлаётган ёш жувонлар бир-бирларининг юзларига ун суриша бошлашди. Ҳамманинг диққати энди ўшаларга қаратилди.

— Равшананинг юзига сур,— деди кекса чўпчакчи аёл.

Кимдир ўчоқ тепасида турган эски кўза, товоқларни синдириб ташлай бошлади. Бошқалар ҳам ундан ўртак олишиб, шундай қилишди. Чунки наврўз кунини эскисиниқ нарсалар қолмаслиғи керак. Уйдаги эски-туски, йиртиқ нарсалар ҳам гулханда ёқиб юборилди. Болалар, қизлар ҳаммаси ўйинларини ташлаб эски идиш-товоқ синдириладиган жойга чошиб келишди, чунки шундан кейин кўшиқ бошланишини ҳаммалари яхши билишарди. Кўшиқни кекса аёллар бошлаб беришди. Сочини ёйилиб кетган, худди жодугарга ўхшаган семиз бир аёл ўртага тушиб бир хил оҳангда депсинганча бошини у ёқ-бу ёққа силкитиб худди ўйинга тушгандек жазаваси тутиб «ху-ху»лаб кетди. Гавдаларини тебратиб турган бошқа аёллар ҳам худди шу алфозда унга қўшилиб кетишди. Машъалларнинг липиллаб ёнаётган ёруғида

бу манзарани томоша қилиб турган киши гаройиб бир дунёга тушиб қолгандек ҳис этарди, ўзини.

Қоп-қора сочлари орқаси, юзлари бўйлаб ёйилиб кетган, баланд бўйли, олчаранг узун кўйлак кийиб олган, турли зеб-зийнатлар таққан, оқ юзли хушрўй аёл ўртага тушди-да, зикр оҳангига мослаб йирлагансимон синиқ оҳангда кўйлай бошлади:

Баҳор кезар чўлларда, ҳў!
Чўққиларда қор қолар, ҳў!
Жангда ўлди ботирим, ҳў!
Юрагимда ўт ёнар, ҳў.

Аёллар зикрнинг сўнгги бандини икки мартадан бараварига такрорлашди.

Юрагимда ўт ёнар, ҳў!

Хушсуврат аёл кўшиқнинг иккинчи бандини яна ҳам қиройли овозда кўйлади:

Қирмизи олов ёнар, ҳў!
Йиғидан кўзлар толар, ҳў!
Тул аёллар нолишин, ҳў
Арзи додин ким тинглар, ҳў.

Аёллар худди илгаригидек сўнгги бандни яна икки марта такрорлашди.

Энди зикр тушаётганлар оёқларини гоҳ ўннга, гоҳ чапга, кейин орқага ташлаб, сўнг осмонга қараб «ҳў, ҳў» деб жон-жаҳдлари билан ер тепинишарди.

Ҳалиги гўзал аёл энди яна ҳам ширин-майин овоз билан кўйлай бошлади:

Туя минган йўловчи, ҳў.
Гулханимга қўнақол, ҳў.
Агар бўлсанг зўр овчи, ҳў.
Ўтовимда қолақол, ҳў!

Ҳамма аёллар жазавалари тутиб бараварига:

Ўтовимда қолақол, ҳў!...

Сўнгги, тўртинчи бор оёқ зарбини ерга уриб, самога қараб «ҳу, ҳу» деб рақсга тушар эдилар.

Рақе вақтида аёлларнинг ҳар бири ўзига хос жисмоний ҳаракат қилар, баъзи ёшроқ жувонлар бўлса худди қадди-қоматларини кўрсатаётгандек у ёқ-бу ёққа ўзларини ташлаб, гоҳо-гоҳо товушлар чиқариб фарёд чекишар, гўё юракларидаги ғам-аламлари, андуҳлари-

дан шу йўл билан қутулиб, бўшалиб оладигандай эди. Ҳа, ҳар бир аёлнинг ўз ҳиссиёти, дарди, ўйи, орзуси бор, букун наврўз кечаси ана шу ўзларидаги ички кечинмаларини шу топда тан ҳаракатлари, қўшиқлари билан самога йўллагандек эди. Бу маросим бир соатга яқин давом этди, рақсга биринчи тушган кекса аёл ҳолдан тойиб, бир чеккага бориб йиқилди, яна бир хониладор хотиннинг кўнгли озиб қолди. Унга сув, пурқаб, ўзига келтириб бир чеккага олиб чиқиб кетишди. Қимнингдир юраги ёмон бўлди. Қўшиқ айтган гўзал хотин ҳам чеккага чиқиб бир оз сув ичиб ўзига келди. Хуллас, маросимнинг натижаси ана шундай кўнгилсизликлар билан тугади. Лекин булар сўғдиёналиклар учун одатдаги бўладиган воқеа эди. Шу боисдан ҳамма ўз ишига киришиб кетди, болалар яна қий-чув қилиб гулхан атрофида ўйнай бошлашди.

Катта сопол идишда туршак, олма қоқи, шафтоли қоқиларни ивитиб тайёрланган шарбат суви келтиришди. Ҳалиги келишган чиройли хотин косаларга шарбат солиб, рақсдан кейин чанқаб томоқлари қақраб қолган аёлларга улашишди.

Хориен билан Оксиарт аёлларнинг одатдаги бу ишларига эътибор ҳам қилмай шоҳсупада ёнбошлаб ўзаро суҳбатлашишарди. Мулозимлар икки зодагон атрофида гирдикапалк.

— Мен Спитаменни ҳам таклиф этдим, эрталаб шу ерда бўлади, ўн-ўн бешта зотли отидан сўрагандим, негадир сотгиси йўқ,— деди Оксиарт ундан норозидек.

— Менга ҳам шундай деди, эртага яна бир ўртага оламин. Сиз ҳам бўш келманг,— деди Хориен.

— Ҳозир мингга яқин йилқиси бор, ўрнига қўй берай десам, менга қўй керак эмас, хоҳласанг текинга берман деяпти,— деди Оксиарт.

— Унинг ҳам шоҳлиги, ҳам зодагонлиги бор, агар кўнглини топсангиз, ҳеч нарсасини аямайди, қўли очиқ, агар иззат-нафсига тегсангиз, сизга бир қора чақасини ҳам раво кўрмайди,— деди Хориен.

— Шундай-ку-я, аммо бизнинг ҳам ундан кам жойимиз йўқ, анави қурумсоқ қайнатасига ишонадими ҳар ҳолда баъзи ўжарлиги ҳам бор, бўлмаса унинг учун ўн бешта от нима бўпти, ахир биз қадрдонлармиз-ку,— бир оз куйиниб сўзлади Оксиарт.

— Лекин, Мароқанд ҳокимининг қабул кечасида хафа кўринди, мусалласни ҳам роса тортди.

— Анави Дориёвушнинг ноиби чеккага олиб, қуло-

Ғига нимадир айтди, шундан кейин кайфияти бузилди.

— Йўқ, ҳукмдорнинг ёнига бориб сўзлашгач, қайтиб келиб аламини мусалласдан олди.

Шу вақт кўзада мусаллас кўтариб Бабах келди. Ёши эллиқлар чамасидаги новчадан келган бу абжир одам Хориеннинг яқин кишиси. Унинг тайинли бир вазифаси йўқ, лекин хўжайини нима иш буюрса, бажонидил ўринлатиб келади, одамлардан гап олади, ўлгудек айёр одам. Афтидан вақти келиб ўз манфаатига халал берадиган бўлса отасини ҳам сотиб юборишдан тоймайдиган кўринади.

— Мана бу мусалласдан бир ичиб кўринглар-а, ўз қўлим билан тайёрлаганман, наврўз куни очаман деб сақлаб қўйгандим,— деди Бабах хўжайинга мулозимат кўрсатиб.

— Мендан ҳам яширадиган нарсанг борми, қачон улгура қолган эдинг, оббо муғамбир-ей, менга айтмаган эдинг-ку, шунақа мусаллас солганман деб,— деди Хориен кесатгандай.

— Кечиринг мени, бу унчалик сирли нарса эмас-ку,— деди Бабах узр сўрагандай.

— Нега сирли бўлмасин, ахир уни ичсанг, дилнингдаги ҳамма сир-асрорингни ташқарига олиб чиқади-ку,— кулди Оксиарт.

Бабах сопол косаларга қирмизи ранг шаробдан қуйди-да, олдин Оксиартга, кейин хўжайинига узатди. Сўнгра гапни бошқа ёққа буриш мақсадида сўз қотди:

— Спитамен эрта тонгда келар эмиш, чопар яқинда қайтиб келди, аввалига қўйлар қўзилайдиган, йилқилар қулунлайдиган вақт, бормайман, деган экан, кейин рози бўлибди,— деди Бабах.

— Келмаса майли, зўримиз йўқ,— деди Хориен кесатиброқ.

— Қайнотасининг мазаси йўқ, улар Мароқанд ҳокими билан жуда апоқ-чапоқ, Спитаменни ҳам ўша ёққа тортиб туради,— деди Бабах.

Оксиарт Хориенга маъноли қаради, «Бу одам бутун дунё воқеаларидан бохабар экан-ку,— деб хаёлидан ўтказди, бўлмаса улар ўртасидаги гапларга хизматкорнинг нима алоқаси бор».

Бабах кетгач Оксиарт дўстидан сўради:

— Бу хизматкорни қаердан топгансан?

— Бу одам асли Усрушонадан бўлади, дунё кезиб савдо ишлари билан кўп шуғулланган, йўқдан бор қилади, эпчил, ҳар ҳолда зарур одам.

— Шунақага ўхшаб турибди... ammo,— Оксиарт тўхтаб қолди.

— Нима, гапир дилингдагини?

— Ҳа, майли, бир нарса кўнглимга келди-ю... йўқ, ўзимча хаёлга борибман...

— Менга уни Бесснинг дўсти Кобар тавсия этганди.

— Кобар анча олим одам-ку,— деди Оксиарт ёдига тушиб.

— Бир оз миждовроқ бўлса ҳам ҳар ҳолда Бесс у билан маслаҳатлашиб туради,— деди Хориен.

Улар мусалласхўрлик қилиб узоқ ўтиришди. Вақт ярим кечадан оғиб қолганда, қоя тепасида яна ногора садоси янграй бошлади. Наврўз, янги йил кирди. 329 йил Суғдиёнага қувонч олиб келадими, ташвишми, буни ҳали ҳеч ким билмасди...

МУҲАББАТ МАЪБУДАСИ

Равшанак наврўз тонгида тулпорини эгарлади-ю, қалъадан пастга тушиб кетди. Ота-онаси ҳам, дугоналари ҳам унинг саҳарлаб ёлғиз ўзи чўмилиш одатини билганлари учун қизга ҳеч нарса дейишмасди, кўплар унинг бу ишига ҳавас билан қарашарди. Ҳозир атрофи тоғлар билан тўсилган «Хориен қояси» ёнидаги бу оромгоҳ жойда баҳорнинг илиқ-иссиқ кунлари бошланганлиги учун бемалол чўмилса бўларди, лекин Равшанак кун анча совуқроқ вақтларда ҳам ўз одатини тарк этмайди.

Мана, қиз тоғ дарёсининг дарахтлар билан ўралиб кетган жойига бориб отидан тушди. Хафтада бир марта ўзи доимий ўрганиб қолган шу жойга келиб тўхтайдди. Отининг эгар-жабдуқларини олиб, ўт устига қўйдиди, у ёқ-бу ёққа назар солди. Ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил этгач, кийим-кечакларини еча бошлади. Тулпори бўлса эгасининг чўмилишига ўрганиб қолганлиги боисидан бўлса керак, қаршисида уст-бошларини ечиб балогат гўзаллигини намоён қилаётган сарвиқомат қизга эътибор ҳам қилмай, бепарволик билан шудрингда ювилган тоза ва ширин кўкатларни чимдий бошлади.

Равшанак елкаси билан битта қора сочларини қизил чилвир билан боғлаб, бир оз бадантарбия билан шуғулланди, кўллларини қайрағочга қўйиб, оёқлари билан турли машқлар бажарди. Кейин камон олиб ҳув анави катта чинор тагига қўйилган мўлжалга ўқ отди. Ҳамма ўқи мўлжалга беҳато тегди. Кейин чаққонлик билан

тулпорига минди да сувга тушиб кетди. Тоғ дарёси жуда тез оқса ҳам, унча чуқур эмасди, отнинг белидан келарди. Равшанак сув ўртасида отдан тушиб, муздек шифобахш сувда маза қилиб чўмила бошлади. Қиз дарё билан ўйнашгандек ҳаммаёққа сув сачратиб гўлдек очилиб кетган юзларини юварди. Бу ажиб чўмилиш манзарасининг яккаю ягона гувоҳи бўлган булутдек оқ тулпор вафодор дўстдек ўз маликасини қўриқлаб турарди.

Бир неча дақиқалик чўмилиш тугади, Равшанак отига миниб, дарё сувини шалофлатганча кийимлари ечиб қўйилган дарахтзор ичига кирди. Тулпорини ўтлоққа қўйиб юбориб, артина бошлади. Чилвирни ечиб хўл сочларини артди, аммо қалин ва бақувват сочларини қанча артмасин, ҳали-бери қурийдиган эмасди. Тундек сулфини тароқлаб, чигилларини ечмоқчи бўлди. Қани энди бу сочларга тароқ қурғур ўтса...

Равшанак ўзи билан олиб тушган кичик наматчани ўт устига тўшади-да, эчки терисидан тикилган ёпқич нимчасини устига ташлаб, бутун вужудини қамраб олган ажиб бир илиқ ҳиссиёт оғушида ўзини кўкатлар устига ташлади.

Бундай оромбахш кезларда табиат қучоғида ёлғиз хаёл дарёсига чўмиб тин олишнинг ҳам жисмоний, ҳам руҳий лаззати бўлади. Баъзан соатлаб шундай ҳолатда ўт устида хаёлга чўмиб ётарди. Равшанак бунга ўрганиб қолган, агар шундай қилмаса бирор нарчасини йўқотгандек бўлади.

Равшанак табиатнинг шайдоси, хушманзара кўкаламзорларни севади. Йилнинг ҳамма фаслида ҳам шу жаннатсимон ўлканинг тоғларида, боғ-роғларида, тезоқар дарёлари бўйида юриб, табиат гўзалликларидан баҳра олади. Бу хушманзара гўшада тонг саҳардан чугурлашиб сайраётган қушлар навоси кимни мафтун қилмайди. Балки анави осмон билан ўпишган азим чипорлар, кўм-кўк сарвиқомат қайинлар ва арчалар қиз ҳусни камолига маҳлиё бўлганча сукут сақлаб тургандирлар. Равшанак бўлса табиат оғушида кўзларини юмганча ҳаёт гўзаллигини бутун вужуди билан шимирарди.

Қиз боланинг иши қийин, балоғат ёшига етдими, кўсвга тегиб ўз уясидан парвоз қилиши шарт, бу табиатнинг азалий қонуни. Бир умр ўз уясида ота-она меҳридан баҳраманд бўлган қиз ўзга, бутунлай бегона қавм, қабила, уруғларга бориб ўзига янги ошён қуради.

Мана шу бугун, наврӯз кунида Равшанакка совчи келади, ҳамма нарса ҳал бўлган, келишилган. Наврӯз Равшанак учун шундай бошланади... Қизнинг хаёли ана шу фикрлар билан банд эди.

Шу вақт дарё ёқасидаги кенг ўтлоқдан зулукдек қора от минган суворий қалъа томонга қараб кела бошлади. Равшанак от туёғи товушини эшитди-ю, шошаниша кийиниб, отини эгарлади. Ахир, хавф-хатарга тўла бу дунёда ҳамма нарсага тайёр бўлиб турмоқ даркор. Бирорта айғоқчи ёки тоғлиқ қиз ўғриси бўлмасин. Равшанак дарахтлар орасидан суворий келаётган йўлни кузатиб турди. Ана, у яқинлашиб қолди. «Ия, Спитамен-ку», чехраси ёниб, юраги ўйнаб кетди қизнинг. Равшанак Спитаменни яқиндан танимайди. Илгари бирор марта гаплашган эмас, фақат турли маросимларда бир-икки бор кўрган, ғойибдан бўлса ҳам унга ҳурмати чексиз. Ўзи Спитаменнинг эл-юртда эътиборли, бадавлат одамлигини, ботир овчилигини биларди. Бир марта Хисор тоғларида ёлғиз ўзи йўлбарс билан олишиб, уни енгганлиги ҳақидаги хабар қулоғига чалинган, Спитаменнинг Қорасоч деган вафодор оти тўғрисидаги ривоятларни ҳам эшитган.

Отлиқ қалъа томон тез ўтиб кетди. Қиз уни то кўздан ғойиб бўлгунга қадар кузатиб турди. «Отда кетишини қара-я, эгарга қуйиб қўйгандек», ўйлади, юраги «шиғ» этиб.

Қуёш кўтарила бошлади, ноғораларнинг «така-туми» янгради, унга сурнай қўшилди, атрофни одамларнинг қий-чуви, бақриқ-чақриқлари тутиб кетди. Гўё Қуёшнинг чиқиши ҳам, ҳамма тантаналар ҳам Спитаменнинг келишини кутиб тургандек туюлди Равшанакка.

Равшанак ҳам Қуёш чиқаётган томонга қараб тиз чўкди-да, кўзларини юмиб тоат-ибодатга ўтирди, нималардир деб пичирлади, икки томчи ёш кўзларидан юмалаб тушди...

Қиз йўл-йўлакай хаёл дарёсига чўмиб, ер сатҳидан қайнаб чиққандек осмон сари юксалган «Хорисен қояси» томон кетаверди. Унинг қизалоқлик йиллари мана шу гўзал водийда ўтди. Қалъанинг ҳар бир тоши, яккапой йўллари, шаршаралари, тиниқ булоқлари — ҳаммаси унга қадрдон. Шу боғ-роғларда капалаклар тутиб, қушлар билан тиллашиб, олмахонлар билан ўйнашиб юрган ҳам шу Равшанак эди. Анави осмонўпар чинорлар-чи, ҳар куни эрта билан турганда ана шу чинорларга, қадрдон қояга салом беради, олқишлайди уларни!

Энди бўлса балоғатга етиб, ўз болалиғи билан хайр-лашади, уни нималар кутяпти, бу ҳеч кимга аён эмас. Бахтли бўлиб кетадими, йўқми? Бўлажак куёвнинг жойлари бепоеён, ерларининг бир чеккаси дарёга туташиб кетган. У ерда бунақанги қоя ҳам, тез оқар дарё ҳам йўқ. «Хориен қояси»дек муқаддас жойни Равшанам ҳеч қаерга алмаштирмайди. Қаранг. қуюқ дарахтлар орасидан қояга кўтариладиган ва ҳеч кимга кўринмайдиган яккаоёқ йўл бор. Шу йўл орқали қоянинг энг тепасига чиқса бўлади. Қоя тепасидан қайнар булоқлардан ҳосил бўлган ирмоқ ўтади: У тоғ-тошлар орасидан шитоб билан пастга қараб отилади. Агар бирор жойда «Хориен қояси» ҳақида ҳикоя қилиб берсангиз, одамлар эртак эшитгандек ҳайратда қолишади. Айниқса, ёз фаслларида бу ерда бўлсангиз, дунёда бундан ҳам гўзал, бундан ҳам серфайз жой бўлмаса керак деб ўйлайсиз.

Ирмоқ сувни пастга тушиб, кичик дарё ҳосил этади ва қоя атрофини бир айланади-да, кенг паст текисликлар оралиб кетади. Бу табиат яратган мўъжиза. Қояга чиқиш учун фақат биттагина йўл борлиги, атрофи табиий хандақ билан ўралганлиги бу жойни мустаҳкам мудофаа истехкомига айлантирган. Қоя устидан туриб, бир неча фарсах нарида келаётган одамни бемалол кўриши мумкин. Хориен ҳам, Оксиарт ҳам ўз оиласи, беҳироб мулозимлари билан ана шу қояга жойлашиб олганлигининг боиси шунда.

Қоянинг энг тепасидаги ана шу қайнар булоқ атрофи текисланиб, кичик бир майдон ҳосил этилган. Атрофига ўтириш учун катта-катта қизғиш мармар тошлар қўйилган. Атроф-теварақни кузатиш учун махсус жой бор. Катта харсанг ёнидаги кичик эшикдан бир неча метрдан иборат ер ости уйига тушилади. Қишнинг совуқ фаслларида қоядагилар ўз оилалари, болалари билан ер ости уйида истиқомат қилишади, имтиёзли кинжаллар, паҳлавонлар, лашкарбошилар учун алоҳида хоналар ажратилган. Емак, ичмак учун зарур бўлган овқатлар, қуритилган мевалар учун ҳам хоналар бор. Қоянинг эгаси — Хориен, шу боисдан қоя унинг боши билан аталади.

Қоя этагидаги катта, осмонўпар чинор таги текисланиб алоҳида жой ҳозирланган. Тинч-хатарсиз вақтларда қояликлар ана шу хушманзара жойларга тушиб истиқомат қилишади. Кечадан бери босланган Наврўз байрами ҳам шу ерда кутиб олинмоқда. Мана энди

Ўртадаги яйдоқ жойга ўтин қалаб гулхан ҳозирлашмоқда.

Бугун наврўз кирди. Сугдиёна бўйлаб янги йил кезмоқда. Ҳамма жойда наврўз байрами тантаналари ўтмоқда. Қояликлар тонг билан янги йил Қуёшини кутиб олишди. Анъана бошида Хориеннинг ўзи турибди. У байрамдагидек кийиниб олган. Эғнида ихчам ёқасиз кўйлак, бошида саморанг кулоҳ, оёғида учи қайрилма қизил этик. Қулоғидаги ярим ойга ўхшаш кумуш сирғаси ўзига ярашиб тушган. Белбоғига кумуш қинли, дастаси дандон суякдан ясалган ханжар таққан.

Чолворини этик устидан чиройли қилиб тушириб қўйибди. Ҳали гулхан ёқилмаган бўлса ҳам, унинг атрофида тонгга яқин бир оз мизғиб олиб, яна ишга киришиб кетган ёш-яланглар, айниқса, болалар кўп. Дариёд шу ерда тонг маҳали пайдо бўлиб қолди. У ҳаммани оғзига қаратиб қизиқ ривоятлар сўзлаб бермоқда. Гулхан тайёрлаётган қуллар, назкарлар ҳам ўз ишларини тўхтатиб, Дариёд ҳикоятларини тинглашмоқда.

— Панжикентлик зодагон бозорга бориб, бир кунлик хизмат учун мардикор ёлламоқчи бўлибди. Хизмат ҳақи келишиб олингач, зодагон уни ўз уйига олиб келибди. Хизмат тугагач, улар ўртасида жанжал бўлиб, оқибат-натижада уруғ оқсоқоли ёнига борибди. Мардикор ёллаган зодагон шикоят қила бошлабди:

— Жаноби олийлари, мен бу одамни бир кунга юз динорга ёллагандим, у менинг марваридларимни териб бериши керак эди, аммо қилинадиган ишни бажармаган бўлса ҳам, ҳаққим бор, деб, жанжал чиқаряпти.

Зодагон сўзини давом эттирмай тўхтаб қолди.

— Хўш, кейин-чи?— сўрабди оқсоқол.

— Бу ёғини мен сўзлай,— дебди мардикор.

Оқсоқол сўзни унга берибди. Шунда ҳалиги мардикор оқсоқолга муурожаат қилиб:

— Бу олижаноб одам мени бозорда кўриб: «қандай иш қўлингдан келади»,— деб сўради. Мен «Тақсир, сиз қайси ишни буюрсангиз ҳаммасини ҳам бажариш қўлимдан келади», дедим. Кейин бу одам мени уйига олиб кетди. Бир оз ўтиргандан кейин менга чангда бирорта чиройли куй чалиб беришни илтимос қилди. Қоронғи тушгунча хўжайиннинг таклифига биноан куй чалдим. Кечқурун ҳаққимни сўрасам, марваридларимни териб бермадинг-ку, сенга нега пул берар эканман, деб иш ҳаққимни бермади.

Шунда оқсоқол айтибди:

— Сен бу одамни ўз ишингни қилдириш учун юз динорга ёллагансан. Хўш, нега унга марваридингни тердирмай, ўрнига чангда куй чалишга мажбур қилдинг. Шунинг учун бу одамга ҳамма ҳақини беришинг даркор. Агар марваридингни териб бериш зарур бўлса, унда яна юз динор берасан, эртаси куни бу ишингни ҳам қилиб бера қолади.

Шундай қилиб, марварид эгаси юз динор олтин беришга мажбур бўлибди.

Дариёд ҳикоятни сўзлаб, осмонга тикилганча хаёл суриб кетди. Кейин қўлларини кўксига қўйиб иштиёқ билан тинглаётганларга ўз мушоҳадаларини сўзлай кетди.

— Мана, ўйланг, яхши ҳунарманд, ҳамма нарсани биладиган одамни биз бир вужуд деб олсак, масалан, яъни марварид терувчи бу бир вужуд, юз динор бўлса юз йиллик умр. Марварид эгаси қалб, марваридни териш эса олижаноблик!¹

Дариёд ҳикоятни айтди-ю, одамларнинг кўзларига тикилди. Атрофда турганлар унинг хулосасини яхши тушунолмадилар. Шунда Дариёд яна гапира кетди:

— Биласизларми, инсон деган улуг зот ҳамиша пок бўлиши керак. Пул, мол, дунё бу — бевафо, аммо топиладиган нарса. Лекин инсон дунёга бир келади. У бугун бор, эртасига йўқ. Дунё бир карвонсаройга ўхшайди. Одамлар келади, кетади. Умр бу эшикдан кириб, нариги эшикдан чиқиб кетгандек гап. Туғиласан, ўласан. Бас, шундай экан, низолар нечун, жанжал-тўполон, ғийбат нечун? Қуёш ҳақи сизларга айтаманки, инсондан фақат яхшилик қолади. Мана, эшитинглар:

— Бир кўл бор эди. Унда учта балиқ яшарди. Балиқларнинг биттаси бир ақлга, иккинчиси юз ақлга, учинчиси эса минг ақлга эга эди. Бир кун балиқчи келиб кўлга тўр ташлади-да, балиқлардан иккитасини ушлади, улардан бири юз ақлга, иккинчиси минг ақлга эга балиқлар эди. Аммо балиқчи бир ақлга эга бўлган балиқни ушлолмади. Ана кўрдингизми, дунёнинг ишлари ана шунақа қизиқ².

Ҳамма кулиб юборди.

— Мана, бунисини тингланглар:

¹ Маъжур парча «Авесто»дан олинди. Бу ҳикоят Суғдиёнада кенг тарқалган.

² Бу ҳам «Авесто»дан олинди.

Бир зодагон бир эътиборли авлиёни уйига меҳмон бўлишни таклиф этибди. Авлиё унинг уйига боришга рози бўлибди.

Зодагон уйига келиб ўша белгиланган кунда катта дастурхон тайёрлаб меҳмонни кутибди, аммо ундан дарак бўлмабди. Кечга томон бир юпун, камбағал одам эшик қоқиб зодагонга очлигини айтиб, овқат сўрабди. Зодагон уни ҳайдаб юборибди.

Эртаси кун зодагон яна авлиёнинг даргоҳига борибди. Меҳмонга келмаганлиги учун хафа бўлибди. Шунда авлиё:

— Уйингга эшик қоқиб борган эдим, мени танимадинг,— дебди.

Зодагон мулзам бўлиб қолган экан.

Нариги томондаги яйдоқ жойда бўлса бир қанча йиситлар кўм-кўк чим устида давра қуришиб, кураш мусобақаси қилишмоқда. Уларнинг ҳайқириқ, бақирлиқлари курашнинг нақадар қизгин, ҳаяжонли ўтаётганлигидан дарак берарди.

Қорачадан келган, абжир бир йигит давра ўртасида томошабинларга қараб кўкрагини кериб, қўлларининг мускулларини кўз-кўз қиларди. Йигитнинг соқол-мўйлови қоп-қора, сочи қалин ва узун эди.

— Қани, талабгор борми, зўринг бўлса ўртага чиқ,— деди йигит атрофини ўраб олганларга мурожаат қилиб.

— Мендан йиқилсанг нима бўлади,— сўради оломон ичидан бир йигит олдинга чиқиб.

— Ўн динор оласан, йиқилсанг, аксинча, ўн динор берасан,— деди ўртада турган йигит.

— Майли розиман, фақат пулни нақд берасан,— деди ҳалиги семиздан келган бўйи паст йигит.

— Бўпти, нақд бериш, хоҳласанг пулни бир чеккага ажратиб қўямиз,— деди ва ҳамёнидан ўн динор олиб, ўт устига ташлади.

Курашмоқчи бўлган иккинчи йигит ҳам халтачадан ўн динор пулни олиб қўйди-да, кейин ўт устига чўккалаганча кийим-бошларини еча бошлади. Аввал оёғидаги учли қора этикни ечиб, пайтаваларини ичига шошмасдан тикиб қўйди, устидаги оқ қўй терисидан тикилган нимчасини, бошидаги бир ёғи йиртиқ эскироқ кулоҳини, қўйлақларини ечиб бир чеккага ташлади. Яланғоч бўлиб, фақат узун қизғишранг чолворда ўртага тушди.

Икки рақиб бир-бирларига рўбарў бўлиб, бир оз тикилганча туришди.

— Тағин бевақт нариги дунёга кетиб қолсанг, нонингни билмай қолмайлик, айтиб қўй, исминг нима?

— Менинг исмим Тариқ, сеники-чи?

— Мени Зўртош дейдилар, эшитмаганмисан?

— Оҳо, ўзингча номдор экансан-да, эҳтиёт бўл, белинг синиб кетмасин,— деди Тариқ ҳазиломуз.

— Маҳмадона, мақтанчоқ экансан, бўйинингни узиб қўймай тағин. Хотининг борми ёки қаллиғингдан йиқилиб ҳозиргача уйланолмай юрибсанми?

— Хотиним бор, йиқитиб олганман. Тумшуғинг тўнғизникига ўхшар экан, ҳамма ерга бурнингни тикаверма, галварс.

— Кўппакка ўшаб акиллайверма, думингни қисиб қўймай, қани кучингни кўрсат,— деди Зўртош.

Улар бир-бирларига ёпишиб кетишди. Икки полвон ўртасидаги асабга тегиш мақсадида қилинган даҳанакки жангни ҳозиргина келиб, четдан кузатиб турган Спитамен одамлар доирасини ёриб олдинга ўтди.

Зўртош бир-икки чанг солган эди, Тариқ унга чап берди, полвон йигитнинг жаҳли чиқиб, у ёқ-бу ёққа типирчилаб ўзини олиб қочаётган рақибининг бўйинидан ушлаб, кучли қўллари билан бир тортган эди, нимадир қарс этиб кетди. Тариқ секин-аста бўшашиб ерга ўтириб қолди. Оломон чапак чалиб, қий-чув кўтарди. Зўртош рақибининг тепасига келиб, унинг туришини пойлади. Аммо Тариқ ўтирган жойида бўйинини ушлаб сўкинарди...

— Турасанми ё бўлдимми?— деди Зўртош.

— Бўйинни единг аблаҳ,— деди Тариқ газабланиб.

— Ҳақорат қилма, йигит бўлсанг чида, мард бўл, бўлмаса бошингдан ҳам ажраласан,— деди Зўртош.

— Бир оз ўз ҳолимга қўй қаҳринг ўлгудек қаттиқ экан,— деди Тариқ.

— Бўлмаса ўн динорни узат-да, туёғингни шиқиллатиб қол,— деди Зўртош.

— Пул жонингни олсин, ана ўт устида ётибди,— деди Тариқ ҳамёни кўрсатиб. Кейин бир амаллаб ўрнидан турди-да, бўйинини ушлаганча даврадан чиқиб кетди. Ҳамма қийқириб, ҳуштак билан Зўртошни табрикларди.

Шу вақт башанг кийинган, ёши ўттизлар чамасидаги қорамағиз, елкадор бир йигит ўрғана тушди-да, қўлладаги қамчисини ўйнаб туриб сўзлай кетди:

— Ҳой жувонмард, кўп мақтанаверма, полвон одам унақа бўлмайди, мана менга кучингни кўрсат,— деди мағрурлик билан.

— Сен ҳам мақтанчоқликда бошқалардан қолишмай-
диганга ўхшайсан, пулни олдин берасанми ёки йиқилга-
нингдан кейинми, тагин нариги дунёга кетиб қолсанг бу
ёғи насия бўлмасин, қарз билан кетиш гуноҳ-ку!

Ҳамма қийқириб юборди, Спитамен ҳам ўзини ту-
толмай жилмайди.

— Мана, ишонмасанг пулингни олдиндан бериб қўя
қолай,— ҳалиги одам ҳам халтачадаги динорларни
Зўртошга отган эди, у чаққонлик билан илиб олди-да,
кийимлари олдида турган кулоҳига ташлади.

— Аммо, сен ҳам ажалинг етиб ўлиб қолсанг, мана
шу одамлар олдида васият қилиб қўй, менга йигирма
динор қилиб қайтариб беришингни!

Яна кулги, қийқириқ кўтарилди.

Зўртошнинг рақиби давранинг бир чеккасига бориб
камарини ечиб, қуролларини ўт устига ташлади. Кейин
ўзига мослаб тикилган олчаранг духоба чакмонини,
кулоҳини эҳтиётлаб тахлаб, нарсалари устига қўйди.
Оқ шохидан тикилган ички кўйлагини, кейин этигини
ечиб, мағрур ўртага тушди. Ҳамманинг диққат-эйтибори
бу басавлат, зодагон йигитда эди. Спитамен ҳам шу
оддий сугдлар орасида пайдо бўлиб қолган қад-басти
келишган йигитга ҳавас билан қараб гурарди. Агар
анави Зўртош мана шу одамга бирор зарар етказгудек
бўлса қутқариб қолишни ҳам кўнглидан ўтказиб, эҳти-
ёткорлик билан ҳозир-нозир бўлиб турарди.

— Қани, кучингни кўрсат,— деди ҳалиги зодагон
йигит.

— Хўш, исм-шарифлари нима, билиб қўйсак бўла-
димми, тагин сиз ҳам бўйнингизни ушлаганча даврадан
«чув» чиқиб кетманг,— деди Зўртош масхараомуз.

— Пулни нақд бериб қўйдик-ку, энди менда энан-
гизни ҳам ҳақи қолмади, «кўп гап, эшакка юк»,— де-
ганлар,— деди зодагон.

— Анча эйтиборли одамга ўхшайсиз, яхшиси шар-
манда бўлмай даврадан чиқиб кета қолинг, рухсат бе-
раман, фақат пулни менга ташлаб кетсангиз бўлгани,—
деди Зўртош яна мақтаниб.

Зўртош полвонларга хос лапанглаб келиб, худди ав-
валгидек зодагон йигитнинг бўйнига қўл ташламоқчи
бўлганди, у чаққонлик билан кўкрагига мушт билан
урди. Зўртош оёғи чалишиб гандираклаганча орқага
сурилиб кетди-да, кейин базўр ўзини тўхтатиб қолди,
энди унинг қаҳр-ғазоби тошиб, қаршисида кулимсираб
турган муҳолифига худди ўз ўлжасига ташланмоқчи

Бўлган йўлбарсдек отилди. Бу сафар унинг белидан икки қўлини ўтказиб қаттиқ сиқмоқчи бўлган эди, зодагон йигитнинг кучли гавдаси сирғалиб чиқиб кетди, шунда зодагоннинг бақувват қўллари Зўртошнинг белларига маҳкам чирмашди. Энди бу пўлатдек мустаҳкам қўллар паҳлавоннинг белига занжирдек боғланиб қолган эди. У қанча ҳаракат қилмасин, зодагон шункутиб тургандек борган сари маҳкамроқ сиқарди. Зўртош қопқонга илиниб қолган қоплондек бор кучи билан талпинар, аммо қанча ҳаракат қилмасин, фойдасиз эди. Қаршисида турган хушмўйлов, чайир зодагон йигит ўзидан анча кучли эканлигини тушунди, пешонасидан тер оқиб, кўз ўнги хиралашди. Зодагон мухолифининг бўшашиб қолганлигини сизди шекилли, баланд овоз билан наъра тортди-ю, Зўртошни даст кўтариб ерга урди. Ҳаммаёқ ларзага келиб, гўё ер қимирлаб кетгандек бўлди. Зўртош номус кучиданми, ёки ерга ёмон тушганиданми кўзларини юмганча чим устида жим ётарди.

Бу ҳаяжонли дамларни жим, ҳатто нафас олмай кузатган халойиқ Зўртошнинг аянчли аҳволига бир оз ачингансимон қарар, ўртада мағрур турган голиб зодагон йигитга чапак чалишни ҳам, қийқаришни ҳам, бишмасди.

— Балли, полвон, балли азамат йигит,— деди олдинда турган Спитамен ўртага тушиб ва зодагон йигитнинг елкасига қўлини қўйди. Томошабинлар бирдан шовқин солиб қийқариб юборишди.

Зодагон келиб ерпарчин бўлиб ётган Зўртошни ўрндан турғазди.

— Зўр йигит экансан, яхши жангчи бўласан,— деди зодагон.

Бошини қуйи солиб турган Зўртошга бир оз қараб турди-да сўради:

— Менга навкар бўласанми, кўп мол, пул бераман.

— Майли, айтганингизча бўлсин, сиздай мард одамларга жонимни бераман,— деди Зўртош.

— Ўзинг кимсан, қаерликсан?— гапга аралашди Спитамен.

— Датафарн бўламан,— ўзим навтакаликман,— деди зодагон форсчалаб.

— Эшитганман сен ҳақингда,— деди Спитамен ҳам форсчалаб, Датафарн Зўртошни олиб оти томон юрди. Спитамен уларнинг орқасидан қараб қолди. Шу вақт зодагон отга минмоқчи бўлди-ю, бирданига ҳовлиққанча Спитамен томонга югуриб келди:

— Сен Спитамен бўласанми?

— Ҳа, шундай.

— Нега олдин ўзингни танитмадинг?

— Мана ҳали ҳам кеч эмас, энди танишиб олдик чамамда.

— Азизим, сени Ахурамазданинг ўзи етказди, ахир сен билан кўришиш орзусида юрардим. Тақдирга минг қатла шукр, сени менга етказди. кел, бир қучоқлашиб кўришайлик!

Датафарн қучоқ очиб Спитамен билан кўришди.

— Энди бу ёққа юр, байрамни бирга ўтказамиз,— деди Спитамен Датафарнни судраб.

Датафарн рози бўлди, улар отларини етаклаб «Хориен қояси» томон юришди.

— Бугун бу ерда байрам, ҳам никоҳ тўй. Оксиарт деган қадрдон дўстимиз қизини узатяпти. Мени ҳам шу маросимга таклиф этган,— деди Спитамен.

Сугдиёна одати бўйича бугун бу ерда келин билан куёвнинг ҳал этувчи учрашуви бўлади. Бу маросим одат бўйича қиз ва йигитнинг кураш тушиши шаклида ўтади, яъни куёв билан келиннинг ер ости уйида беллашув бўлади. Агар йигит бу курашда енгиб чиқса, қиз умрбод унинг асираси бўлиб қолади ва аксинча, йигит енгилса, унда иш бошқача ҳал бўлади: қизга уйлана олмайди¹.

Оксиартнинг қудаси аслида Киресхатлик зодагонлардан. Бўлажак куёвнинг соҳибжамол Равшанакка уйланаётганидан оғзи қулоғида, майда-чуйда ишларга бемалол аралашиб юрибди. Наврўз арафасида хориенликлар худоларга катта қурбонлик қилишди, ўнга яқин қўй-эчки, иккита ҳўкиз, битта туя сўйилди. Катта дошқозонларда кечадан бери гўшт қайнамоқда. Мана ҳозир Оксиарт бўлажак қудаси билан чақ-чақлашиб ўтиришибди. Олди-берди ишлар келишиб олинди. Хориен, Спитамен ва унинг азиз меҳмони Датафарн ҳам шу ерда.

Спитамен илгари Равшанакни кўрмаганиди, лекин Оксиартнинг шундай гўзал қизи боғлигини эшитган, ammo унинг бунчалик дилбар, бунчалик келинганлигини кўз олдига келтирмаган экан.

Чошгоҳга яқин ўртага катта гулхан ёқиб юборилди. Қуруқ ўтин қасир-қусур қилиб гуруллаб ёниб кетди.

Қариялар, ёш-яланглар, ҳамма олов атрофида чўнқа-

¹ Бу одат Сугдиёнада таркиб топган бўлиб, бундай тадбир уларга никоҳнинг мустақкам бўлишига асос бўлар эмиш.

йиб ерга бош қўйдилар. Устига қизил матодан ёпинғич солиб олган кекса вағнпат оловга қараб синиқ овоз билан дуо ўқий бошлади. Унинг ёнига икки ёш вағнпат чўққайиб ўтирди-да, дуога жўр бўлди. Еш вағнпатларнинг ҳам сочлари тақир қилиб қирилган. Ҳар иккала вағнпатнинг устида бир хил қизғиш ранг ёпинчиқ бор. Вағнпатлар оёқяланг эдилар. Дуо-ибодат тугади. Кекса вағнпат самога қараганча пичирлаб дуо ўқий бошлади, ҳамма ундан кўзини узмай қараб турди. Гулханнинг бир чеккасида чўккалаб ўтирган Спитамен аёллар орасидан қидириб, Равшанакни топди. Қизнинг нигоҳи Спитаменнинг кўзлари билан тўқнашди. Бу ҳолатдан, негадир, ўзи ҳам билмай, нозиккина жилмайди. Гўё улар вағнпатнинг самовий дуолари асносида бир-бирларига яқинлашиб, диллашиб қолгандай эди.

Вағнпатнинг дуо ўқиши тугади. Ҳамма бир-бири билан кўриша бошлашди, қариндош-уруғлар ялаб-юлқишиб кетишди. Ҳайқиринлар, қийқиринлар бошланди, сурнай навоси янгради, чилдирма гумбирлади. Жангчи йигитлар гулхан устидан сакраб рақсга туша бошлади. Яна дўмбира овози янгради. Кимдир қўшиқ бошлаб юборди, бошқалар унга жўр бўлишди.

Шундай қилиб, янги йил тантаналари бошланиб кетди. Гулхан обдон ёниб, авжига мингач, атрофда ўтирган одамлар гулхан атрофига тиз чўкиб, саватларга қўйилган меваларни битта-биттадан оловга итқита бошладилар. Мевалар ўтда ёнғач, қандайдир кишини маст қилувчи ҳид ҳаммаёқни тутиб кетди. Ҳаммага Хаума¹ суви тарқатилди. Яна қўшиқ, яна ўйин бошланди. Қўшиқни Равшанак бошлаб берди. Унинг майин, ширали овози ҳаммани мафтун этарди. Бир чеккада гулханга қараганча ўтирган Спитамен Равшанакнинг қўшиғига маст бўлиб хаёл дарёсига чўмиб кетганди.

— Ҳа, дунёда шундай гўзаллар бор экан, табиат нималарни яратмайди. Мана, Мароқанддаги сураткаш яхши кўриб қолган ўша гўзал, маликаи Турона, етти иқлимни қидирсанг ҳам бундайини топелмайсан. Аммо у мусаввир йигитга насиб этмайди. Ҳоким ўлса ҳам қизини саҳройига бермас. Аммо сураткашни қандай қилиб бўлса ҳам у ердан олиб кетиш керак, ҳокимнинг қаҳри қаттиқ, ўлдириб юборишдан ҳам тоймайди. Ахир йигит ноёб ҳунар эгаси, уни сақлаш даркор. Равшанак-чи,

¹ Хаума суви Сурғдиёнада сутга қўшиб ичилиб, кайф қилувчи хусусиятга эга бўлган.

гўзалликда ҳаммасидан ўтади. Бундақаси дунёга бир келлади, афсуски, бу қиз Ситонга насиб этибди. Аммо бўлажак қаллиғини севармикан... Қизнинг қарашларидан, унинг ўзини туттишидан ҳеч нарса билиб бўлмайди.

Спитамен ана шу хаёллар билан Датафарнинг елкасига қўлини қўйганча Равшанакка кўз ташлади, гоёт ёқимтой. Негадир унга қарамай деса ҳам қарагиси келар, юрагининг аллақасерида ўзи билмаган илиқ ҳиссиёт хуруж қиларди. Шу вақт мулозимлардан кимдир бир чеккада башанг кийиниб турган Ситоннинг ёнига келиб қўлидан ушлади. Ситон нима гап эканлигини тушунди-ю, тепага чиқадиган яккапой йўлдан лананглаганча кўтарилди. Кейин қизлар даврасида турган гўзал Равшанак ҳам ғойиб бўлиб қолди.

«Хориен қояси»га чиқа беришда махсус ертўла уй бор. Уйнинг сатҳи анча катта, ўн беш — йигирма аршин келадиган тўрт бурчакли хона. Қаҳратон қиш кезларида ўртага катта гулхан ёқилади-ю, унинг атрофида турли маросимлар, тантаналар ўтказилади. Ёз фаслларида бўлса хона жуда салқин, жазирама иссиқдан қочиб ана шу салқин уйда ҳордиқ чиқаришади. Уйнинг тўрт чеккасига машъала ёқиш учун махсус жойлар қилинган. Гулхан тутуни кетиши учун мўри ҳам бор. Мана бугун бўлса бу хона ясатилиб, кигизлар тўшалиб, куч синашиш учун бўлажак келин-куёвлар ихтиёрига берилган.

Балоғат ёшидаги қиз самодаги янги ойдай бўлиб ўктам хаёлларга тўлиб турарди. Унинг қалбида яширинган, излаган соҳибига интизор этган покиза, маъсум туйғулар аста шивирлагандек бўлди қизга.

— Соҳибам, азизам, муҳаббат маъбудасига сиғин, агар шундай қилсанг севгинг билан кенг самоларга, сайёраларга учгайсан. Сен бепоён кенгликларни қучиб ўсан, оппоқ ҳарир туманларнинг нафаси уфурган улкан қояларнинг гўзал оҳусисан, дилбандисан. Муҳаббат учун яратилган қайноқ қалб, ўтли сийнасан, Ахурамаздага сиғин, ишон, суян, шунда сен адашмайсан!..

Равшанакнинг юраги гупиллаб ура бошлади, ич-ичидан хўрсиниш келиб, тангридан мадад тилади боқира қиз.

Тугёнлар яна қизнинг йўлини тўсишди. Юрак садалари, йўқ-йўқ илтижолари эшитилгандек бўлади. Узинг ўтиб келган хомуш сўқмоқларга қара, саболарни бағрида аллалаб ухлатиб, ўзинг чўмилган муздек, покиза дарёлар кокилларини тараб, сенга нигоҳини тикиб тур-

ган муаззам табнатга бир боқ, муҳаббатга, ҳа муҳаббатга сирин дейдилар улар ҳам.

Туйғулар жанги қаршисида гаранг эди қиз.

— Эй Ноҳид, бор қувончларимни, бокира ҳисларимни оёғинг остига ташлай, эвазига муҳаббат сўрайман, раҳм-шафқат қил қулингга!

Равшанак кўнглига неларнидир тугди, курашга шайланиб турган рақибини куч билан енгмоқ мушкулдир. Муҳаббат ва садоқат-чи, уни ким енга олади, оёқ ости қилиб бўлмайди-ку, ноёб туйғуларни!

Кураш ҳали бошлангани йўқ, аммо ҳозир қалблар галаёни, нигоҳлар учрашуви бошланганди. «О, муҳаббат маъбудаси, о Ноҳид, қайдасан, мадад бер, шафқатинг оғушига ол мени». Равшанакнинг ўтли дийдасида ёш кўринди...

Қиз аста ечинмоққа бошлади: йўлбарс терисидан махсус, ихчам нимча, сариқ шоҳидаё ўзига мослаб тикилган чалвор. Нимчаси шундай бичилган эдики, унинг тугмачалари солинганда қизнинг қўш кабутардек энтикиб турган кўкраклари озгина кўришиб турарди... Ситоннинг кўзлари чарақлаб, ҳирслари уйғонгандек кўз олди хиралашди. Равшанак елкаси билан битта бўлиб ёйилиб ётган сочларини йиғиб, чилвир билан чиройли қилиб боғлади. Жангчиларникидек анжоми Равшанакнинг келишган қадди-қоматига шундай ярашган эдики, Ситон турган жойида ҳайкалдек қотиб қолди.

— Хўш, нега аграйиб қолдинг, қани бошлайвер,— деди қиз дадил.

Бу нидодан Ситоннинг гўё эс-ҳуши жойига келгандек бўлди, йигит устидаги эчки терисидан тикилган нимчасини бир чеккага ташлади, оқ жужинча кўйлагига қолди. Унинг бўйи Равшанакникидан анча паст, лекин ўзи йўғондан келган, анча бақувват кўринарди. Семиз бўлганлиги учун бўлса керак, кўкраклари осилиб турарди. Равшанак унинг кўринишига қараб кулимсираб қўйди.

Ситон юрагининг дук-дуки тинмай, қизнинг гулдек очилиб кетган гўзал чеҳрасига суқланиб қараб турди, нафаси қисилиб гўё оёқ-қўлидан дармон кетиб қолгандай туюлди. От чопишда, ўқ-ёй отишда, турли мусобақаларда эркаклардан қолишмайдиган бу қизнинг таърифини кўп эшитган. Энди бўлса, қон-қардошлари, ҳурматли уруғ оқсоқолларини ўртага қўйиб, қанчадан-қанча мол-дунё, қўтан-қўтан қўй, от, туя ваъда қилиб, қизнинг отаси Оксиартни кўндиришганди.

Равшанак Ситонни ёқтирмасди, аммо ота-онасининг,

қолаверса ҳурматли қабила оқсоқолларининг раъйига қарши бориб бўлмасди. Бунинг устига, Ситоннинг отаси эл-юртда обрў-эътиборли кишилардан эди. Унинг чор-васи ҳам, мол-дунёси ҳам кўп.

Аммо Равшанак ўзини ҳали ҳам ёш деб ҳисоблар, ўз уясидан ҳеч қаярга боришни хоҳламасди. Шу ҳақда сўз кетганда: «ўз уйимга сиғмай қолдимми», деб ота-онасидан бир оз хафа бўларди, у ҳамон ҳайрон, отаси Оксиарт нега шундай қилди экан деб, ахир Суғдиёнада Гавшанакка ёқадиган зодагон йигитлар топилмаемиди? Ҳаммасига қалъа хўжайини Хориен сабабчи бўлди, чунки у Киресхатага савдо-сотик билан борганда Ситоннинг отаси билан яқиндан дўстлашиб қолган, ўша ерда дон, турли матолар харид қилиб, мол айирбошлаш бўлганда Ситон уни ўз мулозимлари билан қалъагача олиб келиб қўйиб кетарди. Ана шу муносабатлар асосида Хориен ўз қариндоши Оксиартнинг гўзал қизини Ситонга ваъда қилиб юборди. Ҳамма иш ана шундан бошланганди. Оксиарт ҳам балоғатга етган, кўзга яқин қизини узоқ сақлаб тура олмасди, бунинг устига Равшанак шўх, йигитлардек жасур, бутун олам нари-бери бўлиб турган, македониялик Искандарнинг бу ёқларга ҳам қадами етиб қолиши ҳақида турли шум хабарлар тарқаган оғир замонада бирортаси ўғирлаб, узоқ мамлакатларга олиб бориб сотиб юборса нима бўлади. Бундай воқеалар Суғдиёнада гоҳо-гоҳо бўлиб турарди. Оксиарт ҳам, қизнинг онаси Сарвиноз ҳам ана шу мулоҳазалар билан севимли қизларини беришга рози бўлишди.

Қизиқ, қиз бола бўлгандан кейин ҳар хил хаёлларга борар экан, «Қани анави Спитамендек йигит бўлса», деб ўйлади, ҳатто унинг «укаси йўқмикин» деб ҳам хаёлидан ўтказди. Бугун эрта билан дарёга чўмилгани тушганда, кейин вағипат гулхан ёнида дуога қўл очганда унга кўзи тушди-ю, юраги ёниб кетди. Ичидан бир нарса узилиб кетгандек туюлди. Спитамен ҳам ундан кўзини узмади, унинг ўтли қарашларида бир дунё маъно бор эди. Равшанак уни кўрганда ич-ичидан ёниб, оламни яратганга шак келтириб, кўнглидан кўп гапларни ўтказди. Қани энди, Ситоннинг ўрнида Спитамен бўлса, унинг бағрига ўзини ташларди-да, оёғига йиқилиб умр-бод унинг асираси бўлиб қоларди. Унинг хотини бўлса ҳам майли эди, фақат Спитаменнинг ёнида бўлса, у билан бирга, бир гулхан атрофида битта даргоҳда, битта яйловда, ҳатто кимсасиз чўлда ҳам яшашга тайёр эди.

Дунёнинг иши қизиқ экан. Нега ахир кўнгли тушган

одамлар бир-бирига ҳеч қачон етиша олмайди. Мен уни жон-дилдан севсам, нега инсон ўз хоҳишига ета олмайди, кўпинча унга қарши боради.

Мана, энди қарабсизки, Равшанакнинг юлдузи Ситонга тушибди. Қизнинг бу кўнгилсиз никоҳдан қутулиши учун фақат биттагина йўли бор, мусобақада енгиб чиқиши керак... Бўлмаса, умрбод кўнгилсизлик қули бўлиб қолиши, мазмунсиз ҳаёт асирасига айланиши мумкин. Бундай кўнгилсиз машаққатли истиқбол Равшанакка ирода, енгиш учун ишонч, куч бағишлаши мумкин эди. Зеро, бу ерда ҳаёт-мамот масаласи, севги билан нафратнинг, ёруғлик билан қоронғиликнинг тантанаси масаласи инсон тақдири билан боғлаб қўйилганди. Ахурамазданинг икки укаси — Ангра-майньо¹ ва Спантамайньо² ўртасидаги курашдек.

Ситон ҳирслари ўн баробар ошиб, ўз ўлжасига ташланди, аммо қизнинг усталик билан берган қаттиқ зарбасидан қорнини ушлаб қолди. Бир оз ўзини ўнглаб, қизнинг белидан маҳкам сиқиб ерга йиқитмоқчи бўлди, аммо Равшанак бўш келмади, пайт пойлаб йигитнинг оёғини чалиб юборганди, қизга маҳлиё турган Ситон чалқанчасига гурсиллаб йиқилди, Равшанак чаққонлик билан ҳали семиз гавдасини ўнглай олмай чалқанчасига ётган Ситоннинг тепасига келиб бир оёғини унинг кўқрагига қўйди.

— Қимир этма энди, мендан йиқилдинг, — деди қатъийлик билан қиз.

Ситон Равшанакнинг юлдуздек ёниб турган жон офати кўзларига ёлворгандек тикилди.

— Майли жоним, сен истаганча бўлсин, ҳаммасига тайёрман, энди мени қийнамай тегақол, — деди ва кўкрагини босиб турган чиройли оёқларини бағрига босди:

— Йўқ, сен номардга ҳеч қачон тегмайман, ҳозир пастга тушиб, эл-улус олдида йиқилганингни тан ол! — деди Равшанак.

Ситоннинг кўзлари бежо бўлиб, ғазаби кўзгалди, қизнинг оёқларини итариб юборди-да, ўрнидан туриб кетди. Кейин худди ўлжаси қўлидан чиқиб кетаётган йиртқичдек бир чеккада ўзини ҳимоя қилиб, ҳужумга шай турган Равшанакка ташланди.

— Ахир йиқилдинг-ку, нега яна менга ёпишасан? — зорланди Равшанак.

¹ Ангра-майньо — ёмонлик маъбудаси.

² Спантамайньо — яхшилик маъбудаси.

— Сен билан мана энди курашаман, ойқиз, — асабийланди Ситон.

— Номард экансан!

— Менга тегасан, ҳа, хотин бўласан.

Энди йигитнинг асаби бузилиб, қўққисдан чўкка тушиб ўтирди-да, қизнинг икки оёғини маҳкам қисиб ерга ағдармоқчи бўлганди, қиз қўллари билан Ситоннинг икки томонга осилиб турган узун сочларидан қаттиқ ушлаб жон-жаҳд билан торта бошлади. Йигит оғриққа чидай олмай, қизнинг силлиқ оёқларини қўйиб юборди. Равшанак энди бўш келмади, бўйнига маҳкам ёпишганча бор кучи билан бўға бошлади. Ситон нафаси қисилиб довдираб қолди, жон аччиғида Равшанакни қўққисдан итариб юборганди, қиз чалқанчасига йиқилди, Ситон бўлса шу имкониятдан фойдаланиб, ўзининг оғир гавдаси билан қизнинг устига ташланди. Равшанакнинг икки қўлини маҳкам босиб, унинг лабларидан ўпмоқчи бўлди.

«Мана, энди орзумга эришдим, — деб ўйлади йигит, — Равшанак менинг қўлимда». Кўз ўнгига ўз ўйидаги алоҳида хонада, шохи кўрпачалар устида Равшанакнинг оғушида ётгандек ҳис этди ўзини. Мана, унинг оқ мармардек оёқларини силаб ором оляпти, қизнинг ёстиқ билан битта қоп-қора тундек сочининг бўйлари димоғига уради. Қандай бахт бу ўзи, табиатнинг менга қилган ноёб инъоми бу, қанча-қанча йигитлар унга етишиш учун бутун бор-йўғини беришга ҳам тайёр эди. «Мана, одамлар ҳам оқ фотиҳа беришди, Равшанак меники! Бебаҳо гавҳарни қўлга киритдим, энди уни абадулабад ўзимники қилиб олишим керак». Ситоннинг юраги яна безовталанди, Равшанакнинг устида унинг қўлларини маҳкам босиб ётибди-ю, юраги қинидан чиқиб кетаётгандай, нафаси томоғига тикилиб:

— Энди менинг севгилим бўлақол, жоним, хўп деяқол, — Ситон қизни чалпиллатиб ўпа бошлади...

— Хўп деяқол... жоним Равшанак... — Йигит беихтиёр қизнинг қўлларини қўйиб юбориб, кўкрагини гижимлади. Икки жуфт кўзлар учрашдилар, биринчи жуфт кўзларда ҳирс, алам, ўкинч, иккинчисида эса афсус, надомат, ғазаб.

Ситоннинг ҳирси уйғониб негадир бўшашиб кетди... Равшанакнинг ғзаби қўзғаб, қандайдир ирода кучи келиб, жон-жаҳди билан устидан Ситонни улоқтириб ўрнидан туриб олди.

— Йигитман деб юрибсанми, уятсиз, — деб чолганча ертўладан чиқиб кетди.

... **Ҳа**, ҳирсини тоғдай қоматини муҳаббатнинг қилдай қуввати чилвир билан боғлаб, баланд адолат қоясидан улоқтириб ташлади.

Қиз самога қўлини кўтариб юрак оҳи билан:

— О, муҳаббат маъбудаси, сенга умрбод сажда қиламан,— деб нидо қилди.

Қалъанинг пастида бўлса ўйин-кулги, баърам давом этаётган эди. Қайфи чоғ, наврўз гаштидан маст бўлган одамлар кўнглига келган ишни қилишарди: биров ўйнар, кимдир қўшиқ айтар, қолганлар жўр бўларди. Соҳлари паришон ёйилиб кетган Равшанак қалъадан тушиб кела бошлади. Қалъа хўжайини Хориен воқеага тушуниб, бошини ҳам қилиб ерга қаради. Оксиарт ўрнидан туриб, ранги бўздек оқариб, қизи томон юрди. Равшанак бўлса одамларга тик қараганча дадил юриб пастга тушди-ю, чеккада боғлиқ турган зулукдек қора отга чаққонлик билан минди-да қамчин босди. От ҳам гўё шуни кутиб тургандек тез оқар дарё қирғоғидаги кўм-кўк яйловлар томон учиб кетди.

Ҳамма ҳанг-манг бўлиб қолди.

Равшанак минган от Спитаменнинг «Қорасоч»и эди. Спитамен ҳам ҳайратдан лол қолди, ахир унинг тулпори бегонани миндирмас эди-ку, нега эгасидан «сўроқсиз» анави қизни учуриб кетди, энди нима қилиш керак.

— Одамлар, қизимни от олиб қочди, йиқилади, уни кутқариш керак. Ҳой, Спитамен, ахир у сенинг «Қорасоч»инг-ку,— деди Оксиарт ёлвориб.

— Спитамен, нега қараб турибсан, қизим ҳалок бўлади,— бу онаси Сарвинознинг овози эди.

Спитаменга жон кирди, чаққонлик билан дуч келган бир отга минди-ю, қамчин босди.

Спитамен қиз келиб тезоқар тоғ дарёси қирғоғи бўйлаб шамолдек елиб борарди, бундай ҳолатдан унинг ҳам боши айланган, ич-ичидан улуғ Ахурамаздага шак келтириб борарди. Мана, унинг оти қизга яқинлашди, аммо чавандоз қиз Спитаменга эътибор ҳам қилмай, ғазаб билан отга қамчи урди.

Спитамен минган тулпор ҳам учқур эди, лекин Қорасочга тенглашолмасди. Спитамен буни жуда яхши билганлиги боисидан Равшанакни қувиб етиш учун бирор йўл топиш керак. Қиздан кўнгли тўқ; худди уста чавандоздек отга ёпишиб тушган. Қорасоч қурғур устидаги фаришта сурат соҳибжамол қизни жон-жон деб эҳтиётлаб олиб учаётгандек туюлди. Спитамен: «Бу Ахурамазданинг инояти», деб ўйлади. Энди Қорасочни тўхта-

тиш учун нима қилиш керак? У ўзининг қадрдони, вафодори-ку, наҳотки эгасига бўйсунмай Равшанакни олиб қочиб кетаверса.

Спитамен отга бир-икки қаттиқ қамчин босди, тулпорнинг жаҳли чиқди шекилли, қулоқларини тик қилганча олдидаги ўздан кучли, чопқир отга етиб олишга ҳаракат қилиб қолди. Спитамен ҳам унга ёрдам берди.

— Қорасоч, ҳой Қорасоч, сенга айтяпман, тўхта дейман!— бақирди Спитамен.

От эгасининг товушини эшитди, шекилли, бир оз секинлашди, бошини у ёқ-бу ёққа қилиб безовталанди. Бечора Қорасоч, орқасидан қувиб унга мурожаат қилаётган хўжасига бўйсунсинми, ёки тепасида ўтириб ич-ичидан йиғлаётган ва ўзига ҳамдарад излаб олган силжишга ундаётган сарвиқомат қизга бўйсунсинми!

— Қорасоч, сенга нима бўлди,— яна мурожаат қилди Спитамен.

Садоқат устунлик қилди, от асабийлашиб, устидаги соҳибжамолга бўйсунмай бошини сарак-сарак қилди-ю, таққа тўхтаб қолди.

Икки дарёнинг туташган жойида Спитамен Равшанакка етиб олди.

— Нима бўлди! Ҳой, қиз, ёв қувдими сени, намулча қочмасанг?

Равшанак Спитаменнинг овозини таниб, уялганча ерга қаради. Қорасоч ҳам Спитамен томонига бурилиб, эгасига қараб негадир кишнаб юборди.

— Ҳа, нима бўлди? Куёв қани?— сўради Спитамен.

— Сўраб нима қиласан,— деди Равшанак гамгин.

— Шунчаки ўзим,— деди Спитамен.

— Сен нима деб ўйлаган эдинг?— Равшанак хомушгина кулимсиради.

— Сенинг енгилшинга ишонгандим...

— Қизиқ экансан-ку!— энди самимий жилмайди Равшанак.

— Ростини айт, севмасмидинг уни?

— Севсам, йиқилмасмидим.— Ер сстидан ўгли қараш қилди Равшанак.

— Мен билан курашасанми?— сўради Спитамен.

— Курашмайман,— қатъий деди Равшанак.

— Нега?— сўради Спитамен.

— Сендан барибир енгиламан,— ерга қаради қиз.

— Бўлмаса, менга хотин бўл!

— Тентак, ахир хотининг бор-ку! Болаларинг-чи? Гўзал Одатидан нима дейди?

Спитамен индамай қолди. Қизнинг саволига жавоб беролмади, бера олмасди ҳам, Равшанак қўлидаги қамчин билан ер чизиб турди-да, кейин Спитаменга ўтли нигоҳ билан қараб:

— Сен паҳлавон йигитсан, сени севаман, аммо сенга тегмайман. Рост гап шу, сени ғойибдан севардим, ҳозир ҳам...

Улар отларини етаклаганча бир о: жим кетишди. Равшанакнинг сўзларидан Спитаменнинг тили лол. Уэ фикрлари чувалашиб кетган, қанча ўйламасин, уринмасин ақлини пешлайдиган бирорта ҳам гап тополмасди. Қорасочга қаради, вафодор оти Равшанакка «сотилиб кетгандек» туюлди, пишқириб; бегонани ўзига ҳатто яқин келтирмайдиган от жilовини бошқага бериб, хўжасига эътиборсиздек қизга итоаткорона бош эгиб борарди.

— Отинг жуда зўр экан, қайтиб миниб кетсам майлими?— сўради Равшанак.

— Ихтиёр ўзингда, ўзи ҳам сени яхши кўриб қoлибди, бўлмаса...— Спитамен мийиғида кулиб қўйди.

— Нега у ёғини айтмадинг?

— Шунчаки ўзим...

— От ҳам севадимми?

— Ҳеч кимни устига миндирмасди, севгани рост...

— Ким?

— Қорасоч.

— Исми ҳам чиройли экан.

— ...

— Мен ҳам севиб қолдим...

— Кимни?

— Мана бу Қорасочни,— деди Равшанак ва отнинг бўйинига аста шапатилаб қўйди.

Спитамен ҳам, Равшанак ҳам отларининг жilовидан ушлаганча ўз хаёллари билан банд эдилар.

Равшанак ҳайрон, ўзи нима бўляпти, куёв ҳам енгилди, никоҳ бузилди, энди эрга тегмайди, бу ёғи нима бўлади. Энди, отаси-онаси қон-қариндошлар олдидан нима дейди. Оқ фотиҳа берган оқсоқоллар-чи? Балки булар ҳаммаси яхшиликкадир. Спитамен қаердан келиб қолди, нега берухсат қалбига йўл олмоқчи? Суғдиёнада барчага маълум бўлган бу паҳлавоннинг унга ёқиб қолганлиги қизиқ бўлди. Балки бу шунчаки ўткинчи ҳавасдир. Агар бошқача бўлса-чи, Равшанакнинг жон-жаҳди билан тангрига ёлворганлиги Ахурамаздага бориб етиб, Спитаменни унинг қошига юборгандир, демак, бу тангрининг инояти бўлса-чи? Афсус, минг афсуски, Спита-

меннинг севиқли хотини бор. Бир юракка икки муҳаббат сиғмайди...

Спитаменнинг бўлса ҳозирги юз берган вазият олдида ақл-мулоҳазалари чувалашиб кетганди. Равшанақ унинг учун гўё янги кашфиёт. Йигитнинг юраги ич-ичидан ёнмоқда, севиб қолгани рост, аммо бу мумкин эмас. Қизиқ, бу шундай муҳаббатки, унга яқинлашиб ҳам бўлмайди, ажралиб қолиш ҳам мумкин эмас. Хуллас, иккаласи ҳам давосиз дардга йўлиқишган.

— Рухсат этсанг, мен борай.— Равшанақ узангига оёғини қўйди-ю, лип этиб отга миниб олди. Спитамен қорасочга қаради, унинг кўзлари негадир ёнарди. Равшанақ «чух» деган эди, тулпор шуни кутиб турган эканми елдек учиб кетди.

Спитамен ўзи миниб келган отнинг жиловидан тутиб, минг хил хаёллар, туйғулар билан Равшанақ айтган сўзларнинг маъзини чақиб борарди. «Сени ғойибдан севардим, ҳозир ҳам севаман». Оббо, қиз тушмагур-ей, тагин «сенга тегмайман», деб дангал айтди-я. Спитаменнинг ҳаяжонлари чексиз. Гўё Равшанақ унинг ҳаётига кириб қолган, йўқотиб, умр бўйи излаб юрган ноёб нарсасини топиб олгандек. Ҳақиқатдан ҳам ўйлаб қараса, Спитамен энди Равшанақсиз яшай олмайди. Худди шу қиз тангри томонидан унга аталган. Ўйлагани, қидиргани, севгани шу. Бошқа гап йўқ.

— О, Ахурамазда, ўзингга минг бор шукр, узоқ йиллар излаб-излаб ўз севгимни топиб олдим...

— Спитамен, Спитамен!

Кимдир чақиряпти. Хаёл суриб кетаётган Спитаменнинг фикри бўлинди. Қаршисида сочлари тўзғиб кетган Ситон турар, юзларида ҳаяжон ва изтироб.

— Ҳа, сенмисан кел,— деди Спитамен.

— Менга шафқат қил, сен мард одамсан, ҳаммага меҳрибонсан, Равшанақсиз яшай олмайман,— деди Ситон ёлвориб.

— Мени тўғри тушун, бу ишда сенга ёрдам беролмайман,— деди маъюслик билан Спитамен.

— Агар сен айтсанг кўнади, меҳр биламан,— яна ёлворди.

— Бу сенга бозорда туя сотиб олиш эмас, қалб савдоси.— деди Спитамен.

— Сенга отаримдан қанча қўй, мол десанг бераман.

Ситоннинг жудаям паст кетганлигига Спитаменнинг жаҳли чиқиб кетди, бир кўнгли адабини бериб қўймоқчи ҳам бўлди-ю, аммо фикридан қайтди.

— Йўқол кўзимдан, бўлмаса,— деди Спитамен жаҳл билан. Ситон кўрқиб кетди, чеккага чиқиб Спитаменга йўл бўшатди. Спитамен чаққонлик билан, отига миниб, қалъа томон жўнади.

— Шошмай тур, мен ҳам анойи эмасман, Равшанаки мендан тортиб олдинг, сенга ҳам боққан бало бордир, сени Айшманинг ўзи жазоласин, билиб қўй, сендан қасд олмасам, Ситон номини бошқа қўяман...

ИСКАНДАРНИНГ АЙҒОҚЧИСИ

Тун қоронғусида самодаги сайёралар яна ҳам ёрқин чақнайди. Ана, сомон йўлига қаранг, гўё бепоеъ осмонга туядан дуру-жавоҳирлар тўкилиб қолгандай. Аммо бу майда жавоҳирлар олам яратилгандан бери чарақлаб туради, жонсиз қум саҳролари бўйлаб хавф-хатардан юрагини ҳовучлаб кетаётган йўловчилар унга қараб ўз йўллари, борадиган манзилларини белгилаб оладилар. Агар ақл-идрок билан иш тутмасанг бу поёнсиз, кимсасиз чўлларда адашиб, ташналикдан хор-зор бўлиб ўлиб кетиш ҳеч гап эмас.

Ойсиз қора тунда чўл айниқса кўрқинчли, гўё ютиб юборадигандек. Қуриб қолган бесўнақай саксовуллар тун қоронғусида аждаҳдек баҳайбат кўринади. Шамол ҳуштак чалиб қум тўзонларини олиб келиб, кўзга санчади. Эҳ-ҳе, бу бепоеъ дашт биёбонларнинг сўнгги ҳам, бошланиши ҳам йўқдек. Минг-минг йиллардан бери ҳаётсиз, жонсиз, ўлик танадек чўзилиб ётибди. Қимларга макону қимларга гўр бу саҳролар, қум барханлари...

Чўл бўйлаб икки отлиқ қайгадир шошилиб кетмоқда. Уларнинг биттаси ҳарбийчасига кийиниб олган. Бошидаги дубулғаси, белидаги узун қиличи қоронғида ҳам кўзга ташланади. Иккинчи отлиқ бўлса оддий қийинган. Унинг бошида дубулғаси йўқ. Лекин отда ўзини тутиши худди чавандозлардек. Қедди-баста келишган, кенг яғринли, савлати ёнидаги ҳамроҳидан қолишмайди.

Чўлнинг иккинчи томонидан яна уч отлиқ буларга қарама-қарши кела бошлади. Узоқдан кузатиб турган одамга ҳар иккала томон ҳам бир-бирлари томон шошилаётгандек туюларди. Мана, улар яқинлашиб, тўқнашдилар. Отлар сапчиб, оёқларини кўтариб кишнаб юборди. Бирданига қоронғуда қиличларнинг шарақлаши чўл тинчлигини бузиб юборди. Қиличлардан сачраган учқунлар худди майда-майда юлдуз заррачаларидек

ҳар томонга учди. Дақиқа ўтмасданоқ уч отлиқдан бири фигон чекиб ерга ағдарилди. Кейин иккинчиси отидан учиб кетди, учинчиси қочмоқчи бўлганди, рақибининг эпчиллик билан ташлаган сиртмоғига бўйнидан илинди-ю, отидан ағдарилиб тушди.

— Боғла! Қаттиқроқ боғла. Бу итваччани!

Иккинчи суворий отдан тушиб ағдарилган жангчини боғлай бошлади.

— Боғламай тур, олдин отга мингаштир, кейин арқонни отнинг қорнидан ўтқазиб, оёғига тортиб боғла!

— Ҳозир, ҳозир боғлайман,— деди иккинчи йўловчи.

— Энди анави ётганларнинг қуролларини ол, керак бўлади, отларни бир-биринга боғла, орқамиздан кетаверади.

Дашти биёбонда бўлаётган тунги жанг қаҳрамони Спитамен, иккинчи суворий бўлса ўша мусаввир саҳройи йиғит Шердор эди.

Суворийлар асирни отга мингаштириб, чўл ичкарисига қараб кетишди. Қоронгига ўрганиб қолган кўзлар тақир биёбонда манзилни тўғри белгилаб борарди. Вақт ярим кечадан оғиб қолганлиги учун кун билан қизиб ётган чўл энди совигандек. Ғир-ғир эсаётган илиқ шабада кишига ором бахш этади. Отлар ҳам кун бўйи иссиқда қийналиб, энди маза қилиб йўғалаганча манзилга дадил кетишарди.

— Анави отдан тушиб қолмасин тагин, яхши боғлаганиднинг,— деди олдинда кетаётган Спитамен Шердорга ўгирилиб.

— Тушиб қолса ҳам бу чўлдан омон чиқиб кетолмайди.

— Эҳтиёт бўл, у ҳали бизга керак,— деди Спитамен.

Асир бўлса нимадир деб суғдча дўнғиллади. Спитамен орқасига ўгирилди.

— Суғдча биласанми?— сўради асирдан.

— Биламан, менга бир қултум сув бер,— ёлворди асир.

— Ўзимизга йўқ сувни сенга қаердан топиб берамиз,— деди Спитамен.

— Ваҳшийлар деганича бор сенларни, туяга ўхшаб қирқ кунлаб сувсиз юраверасизлар, отимнинг хуржунида сув бор,— деди норози бўлиб асир.

Шердор тушиб асир минган отнинг хуржунини титкилай кетди. Унда сувдан ташқари емоқ-ичмоқ учун баъзи бир таомлар ҳам бор экан.

— Сув бор экан,— деди Шердор Спитаменга.

— Унга берма, заҳарни ичсин, ваҳшийлигимизни бир кўрсатиб қўяйлик,— деди Спитамен.

— Майли, хафа бўлмайман, хафа бўлмайман, ўзларинг ичаверинглар,— деди асир.

— Одамгарчилигинг дуруст-ку,— деди Спитамен заҳарханда қилиб.

Тонг ёриша бошлаганда йўловчилар ўз асирлари билан дарё чеккасига етиб келишди. Бу ерга Спитаменнинг қароргоҳи жойлашган. Қоровуллар келаётган Спитамен эканлигини билиб, баралла салом беришди. Бирпасда қий-чув бошланди, ҳамма уйғониб, ўтовлардан бирма-бир чиқиб кела бошлади.

— Танишиб қўйинглар, бу Шердор, менинг дўстим, Мароқанддан зўр-базўр олиб келдим,— деди Спитамен ўз одамларига юзланиб.

Шердор отдан тушиб, йиғилганларга салом берди.

— Бу бўлса айғоқчи, ҳа, Искандарнинг айғоқчиси, қамаб қўйинглар, тагин қочиб кетмасин.— Ширин уйқудан туриб, эрталабки салқин ҳавода ички кўйлақда жунжикиб турганлар Искандарнинг айғоқчисини кўриб ҳанг-манг бўлиб қолишди. Ҳаммалари унинг атрофида айланиб, узун сочларига, уст-бошига, кўм-кўк кўзларига ҳайратланиб қарашарди. Гўё бу одам уларга осмондан тушгандек туюларди. Искандар Зулқарнайнинг жанглари ҳақида ҳангомалар, ҳикоятлар эшитишганди, энди бўлса Искандарнинг айғоқчиси бу ерда тўсатдан пайдо бўлиб қолганлиги уларга жуда-жуда ғалати туюларди. Лекин бўй-басти пастаккина, суғдлардан фарқ қилмайдиган бу одамни кўриб, Искандар одамлари девдек бўлади, деб эшитгандик, улар ҳам ўзимизга ўхшар экан-ку, деб таажжубланишарди. Айғоқчининг у ёқ-бу ёғидан ўтиб, бунақа одамни энди кўраётгандек қизиқсиниб қараётган суғдлар уни ўраб олишган. Аёллар ёш болаларини кўтаришиб бир чеккага чўкка тушиб ўтиришибди. Болалар бўлса қий-чув билан, баъзилари қўлларидаги узун ёғоч билан у ёқ-бу ёғига тегишар, баъзилари ердан тупроқ олиб юз-кўзларига сочишарди. Гўё асир самодан бегона бир сайёрага тушиб қолгандек. Айғоқчи бу ёввойилар орасида ўзининг томоша бўлаётганидан ўнғайсизланар, тақдирга тан бериб қўллари кишанланган ҳолда тупроқ устида кўзларини юмганча жим ётарди.

Бир оздан сўнг Спитаменнинг қўриқчилари асирни хайдаб олиб кетишди. Болалар унинг орқасидан қий-чув билан эргашиб, қўлларига тушган нарсани асирга

отишар, бир-бирларига нималарнидир тушунтиришарди. Спитамен уларга бир оз қараб тургач, мийиғида қулиб қўйди-да, Шердор билан бирга қароргоҳи томон йўл олди. Қароргоҳда Спитаменнинг хотини Одатидадан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Одатида эри Мароқандга кетганлиги учун учала ўғлини ҳам олиб бу кеча ўз ётиғида ётмай, Спитаменнинг қароргоҳида тунаганди.

Одатида уларга салом берди-ю, эрининг нотаниш меҳмон билан келганлиги учун ухлаб ётган болаларини тезда турғазиб, уйқули кўзлари билан ўз хонасига олиб бориб қўйди ва тезда қайтиб чиқди. Хизматкор қуллар ҳаммаёқни бирпасда тартибга солишди, кўзачада қумрон, косаларга қимиз қўйиб келишди, дастурхонга пишлок билан яхна гўштдан нонушта қўйди.

Нонуштадан сўнг мулозимлар киришди, ҳал этилиши зарур масалалар ҳақида узоқ фикрлашилди. Кейин Спитамен асирни ҳузурига олиб киришни буюрди.

Асир Спитамен қароргоҳига кириб, бир чеккага чўккалади.

— Хўш, менга айт-чи, исминг нима, қаердан келдинг, бу ерларда нима истаб юрибсан?

Асир индамади. Спитаменга бошдан-оёқ синовчан кўзлари билан қараб чиқди.

— Овора бўлма, барибир ҳеч нима айтмайман.

— Шерикларинг ким эди?

— Билмайман, аммо ўлиб кетди бечоралар, сирни тупроққа олиб кетдилар,— деди юнон асири.

— Айғоқчининг жазоси шу,— деди Спитамен жиддий.

— Ватан олдидаги ўз бурчларини адо этдилар шўрликлар, жойлари жаннатда бўлсин,— деди асир маъюс.

— Қандай бурч?

— Жаҳонга ҳоким бўламиз, Улуғ Александрни ҳеч ким енга олмайди,— деди асир.

Спитамен синовчан кўзлари билан асирга қараб турди. Унинг ўлимдан ҳам қўрқмасдан дадил сўзлаши саркарданинг асабига тегди, ўзича-ўзи фикр юритди: «намунча катта кетяпти, нимасига ишонмоқда бу аблаҳ».

— Исминг нима?— сўради Спитамен яна бир бор.

— ...

— Бизда индамасларни суғдчасига гапиртириш йўллари бор. Хўш, исмингни айтасанми, йўқми?

— Исминми сенга нима кераги бор, ўлдирсанг анави шерикларимдек номсиз кетай.

— Шуни билки, сени осонликча ўлдирмаймиз,— деди Спитамен.

Асир индамай бошини қуйи солиб ўтирар, афтидан ўлимига аллақачон рози бўлганди.

— Майли, фақат битта саволимга жавоб бер, сен Сугдиёнага нега келдинг?

— Билмайман, ҳеч нарса айтмайман...

— Агар сен Искандар қўшинлари, қуроллари хусусида маълумот берсанг, ўлдирмаймиз, озод қилиб юборамиз, истаган томонингга кетаверасан,— деди Спитамен қатъий.

— Мен сотқин эмасман, жаҳон подшоҳига хиёнат қилмайман. Александр улуғ одам, бутун дунёни забт қилғуси. Биз унинг пойига бош эгурмиз, сиз ёввойилардан ҳам шуни талаб қиламиз.

— Шуни билгилки, жаҳонга ҳеч ким ҳоким бўла олмас, ёлғиз Қуёшнинг ўзидан бошқа,— деди Спитамен ғазабланиб.

— Александр Қуёш фарзанди.

— Йўқ, Искандарнинг қўли қон, минг-минглаб гуноҳсизлар қирилиб кетди. Энди яна қайси эллар қонини сўрмоқчи! Тагин Қуёш фарзанди дейсан уни!

Спитаменнинг жаҳли чиқиб кетди. Айниқса, айғоқчининг «сен ёввойилардан ҳам шуни талаб қиламиз», деган сўзлари унга қаттиқ ботди.

— Сен айтиб бермасанг ҳам биз ҳаммасидан воқифмиз, Искандарнинг қанча отлиқ, қанча пиёда жангчиси бор, улар қандай қурооллар билан таъминланган. Яна шуни билки, биз қўрқадиганлардан эмасмиз, ёлғиз ҳам эмасмиз.

Асир бирданига қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Ўзини тўхтатолмай гоҳ у ёққа-гоҳ бу ёққа ташлаб Спитаменни масхаралагандек қилиқлар қила бошлади.

— Ҳаддингдан ошма, итдан тарқаган!— деди Спитамен жаҳл билан. Асир бирдан кулишдан тўхтаб жиддийлашди.

— Эй, биз ёлғиз эмасмиз деб, кимга шаъма қиялсан, анави хоин форсларни ёрдам беради, деб ўйлаяпсанми ёки қадрдонинг Бессни айтаяпсанми? Бошингга танивиш тушганда ҳаммаси ҳар томонга қочиб кетади, ўз жонини ўйлаб қолади. Оксдан ўтайлик, қабила бошлиқларингиз бўлса бирини-бири гажиб ташлашга тайёр. Александр сени яхши билади. Агар улар ҳаммаси сенга ўхшаса эди, унда гапингга ишонган бўлардим. Майли,

мени ўлдир, розиман, мард одамнинг қўлида ўлсанг бе-
армон кетасан. Лекин сенга бир ҳақиқатни айтишим
мумкин. Александр жуда ҳам кучли, енгаман деб овора
бўлма!

Спитаменнинг юраги орзиқиб тушди, асирнинг гапи-
да жон бор, агар бирлашмасак Искандар бизларни бў-
либ-бўлиб ейди, «ажраганни бўри ер» деганларидек. На-
ҳотки, бизникилар мени қуватлашмаса, ҳаммамиз бир
ёқадан бош чиқара олмасак. Искандарнинг тутган йў-
ли ҳам шунда, халқлар, элатларни бирлашишга қўй-
май, босиб олмоқда бирма-бир. Унинг кучи ҳам шунда
бўлса керак. Айғоқчи ҳам «сирни» айтиб қўйди, унинг
мақсади ҳам шу, кимнинг нимага қодир эканлигини би-
либ олиб, Искандарга етказди, бўлмаса изғиб шу то-
монларга келармиди! Мана, ўйлаб қарасанг, Мароқанд
ҳокими Намич ўша кеча менинг гапларимга яхши эъти-
бор қилмади, лоқайдлик йўлини тутди. Фарасмандан
нимани кутиш мумкин. Оксиарт, Хориен, Хамук, Қатан,
бошқаларчи? Биз ҳаммамиз бирлашсак ҳеч ким енга
олмайди.

Спитамен ҳамма сирни билиб олгандек ялт этиб
асирга қаради.

— Суғдиёна паҳлавонларини билмас экансан. Керак
бўлса эл-юрт учун ҳаммамиз бир тан бўлиб жонимизни
берамиз, аммо бўйсунмаймиз!

— Ватан учун жонини бериш яхши, гапингга ишона-
ман, аммо айтдим-ку сенга, Александрнинг кучи кўп,
уни енгиб бўлмайди деб. Сен довюрак, жасур паҳлавон-
сан, Суғдиёнадаги ақли расо зодагонлардансан. Ўзимга
берилган ваколатдан фойдаланиб, сенга маслаҳатим
бор. Искандарга хизмат қил, сени Суғдиёнага подшоҳ
қилиб қолдиради. Искандар сиз ваҳшийлар ўйлаганча
зўлим эмас, у ҳам мард одамларни яхши кўради.

Спитамен ўрнидан туриб кетди. Қумуш камарига
осилган ханжарининг бандини ушлади, қаршисидаги
ўзини сурбетларча тутаётган асирни бўғиб ташлагиси
келди, лекин босиқлик билан деди:

— Сен ўзингни ақлли деб, ҳадеб бизга Искандарнинг
ни мақтай берма, ҳеч қачон унга бош эгиб бормайман,
сотқинларни бўлак жойдан қидир. Бизнинг элимиз
мардлар макони, ҳеч нарсага муҳтож эмас. Кўриб ту-
рибсан, серўт яйловларимиз кенг. Ахурамазданинг ино-
яти билан чорвамиз ҳам кўп, меваларимиз ундан ҳам
сероб. Биз тинчликни, осойишта ҳаётни яхши кўраемиз.
Аммо ўз ҳаққимизни бировга ҳам бермаймиз.

— Бу гапларингга ишонаман ҳам, ишонмайман ҳам, лекин менинг таклифимни қабул этавер, элга ҳам, сенга ҳам тинч бўлади, Александрнинг адолатли подшоҳ эканлигига кейин ўзинг ҳам тан берасан.

— Сен айт-чи, менга, минг-минглаб бегуноҳ одамлар-ни қиришни, дорга осишни, қариялар, аёллар, гўдакларни аёвсиз ўлдиришни, бутун-бутун қишлоқлар вайрон бўлишни, ўтда ёнишни нима деб билурсан? Иртқич ҳайвонни, яъни бошқалар ҳаётига чанг солгани ёввойи деймиз. Ким йиртқичлик қилмоқда, сенларми, ё биз. Ҳаммасини эшитиб, билиб турибмиз. Искандар оёғи етган элларга қирғин, вайронагарчилик келтирмоқда, буни бутун олам билади. Ҳамма сенларни лаънатламоқда. Сўғдиёнага ҳам шу офатларни келтирмоқчимисанлар! Тағин мени сотиб олмоқчисан, Искандарнинг оёғини ялашим керакми! Мен сотқин эмасман!

Спитаменнинг жаҳли миясига уриб кетгандек бўлди. Узини тутди, жуда жаҳли чиқиб кетганда ҳам, оғир шароитларда ҳам ақл-идрок кучи билан иш тутиш Спитаменнинг олижаноб фазилати эди. Сўғдиёнадаги барча саркардалардан у ана шу хусусияти билан алоҳида ажралиб турарди.

— Майли, ҳозирча сени ўлдирмайман, қайсарлигинг бошингга етади. Лекин Искандарнинг қандай қилиб адабини берганимизни сен ўз кўзларинг билан кўришинг лозим. Шуни билки, Искандаринг менинг гўзад Сўғдиёнада бир кеча ҳам тинч ухлай олмайди. Майли, сен ўйлагандек куч-қудрати кўп бўлсин, аммо бу ерларда ҳамиша қўрқувда, ҳамиша хавотирда яшайди. Буни ҳар иккала қулоғинг билан эшитиб ол. Улуғ Ахурамаздага қараб қасам ичаман, ҳа, шундай бўлади.

Спитамен мулозимларини чақирди.

— Ақли кирмагунча ит азобини беринглар, аммо эҳтиёт бўлинглар, тағин ўлиб қолмасин, ҳали бу кўп нарсаларни ўз кўзи билан кўриши керак. Кейин вақт-соати билан ўзим сўзлашаман.

«ОСИЕ ШОҲИ»

Бақтрия уруш ташвиши билан эрта уйғонди, ҳамма ёқ бетинч. Тонг саҳардан бошлаб, совут таққан, қалқон тутган пиёда, отлиқ лашкарлар шаҳар бўйлаб чопишадди, оёқ остида ўралашиб уларнинг ҳаракатига ҳалал бераётган аҳолига дўқ-пўписа қилиб ўтиб кетишади. Кўч-кўронларини от, эшак, туяга ортиб шаҳардан боши оққан томонларга кўчиб кетаётганлар ундан ҳам кўп. Ша-

ҳардаги аҳоли яшайдиган ҳовлилар бўшаб қолган. Турмуш-туришидан бошқа ҳеч нарсаи йўқ оч-яланғочлар эътиборли кишилар, зодагонлар бўшатиб кетган хонадонларга кириб, қолган-қутган нарсалар билан тамадди қилиб юрардилар. Расталардаги боққолчилик дўконлари ҳам бўм-бўш, савдо-сотик тўхтаган. Фақат бу ерлардан бош олиб узоқларга кўчиб кетаётган баъзи одамлар оғирлик қилган нарсаларини арзон-гаровга пуллашмоқда.

— Жуда бўлмаса хизматим эвазига мана шу отингни бериб кет!

— Қора чақа ҳам бермайман, мен билан бирга кетсанг, майли битта эмас, иккита от оласан,— деди зодагон хизматкорига.

— Ҳаққимни бермасанг, зўрлаб оламан,— бўш келмади хизматкор.

— Сен билан жанжаллашишга вақтим йўқ, йўқолитдан тарқаган,— хизматкорини итариб, юборди ҳалиги зодагон.

Аmmo хизматкор унақанги бўш келадиганлардан эмасди, хўжайинининг чакмони ёқасидан ушлаб бир силтаган эди, йиртилиб кетди. Тўполон бошланди, одамлар йиғилишиб, икковларини келиштирмоқчи бўлишганди, кўнишмади. Хўжайин ҳам ўлгудек хасис, қайсар одам экан, ҳеч кимнинг сўзига қулоқ бермади. Бўлмагач, хизматкор хўжайинини дўппослашга тушди. Бу можаро устига тумонат йиғилди.

— Битта от экан, бера қолмайсанми, ҳали ўзингга буюрадими, йўқми,— деди кимдир оломон ичидан.

— Бермайман дедим, бермайман,— деди қатъийлик билан зодагон.

— Пасткаш!

— Нокас!

— Улигингга ярасин топганларинг.

Тўпланганларнинг ғазаб-нафрати чексиз эди.

Шу тўполон устига ўз суворийлари билан Спитамен келиб қолди. Тўпланганларни ёриб ўтиб, бир-бирларини бўғишаётган зодагон билан хизматкор тепасига бориб турди. Датафарн Спитаменнинг қулоғига бир нарса деб кулди.

— Ҳой, Зўртош, қаердасан, қадрдонинг шу ерда экан-ку,— деди Спитамен ҳазиллашиб.

Орқада турган Зўртош Спитамен ёнига ўтиб хўжайини билан ёқалашиб кийимлари йиртилиб кетган хизматкорни таниб:

— Ия, бу Тариқ-ку!— деб юборди.

— Уша, ҳа, ўша — деди Датафарн.

— Ҳа, полвон бўйнинг тузалдими?—сўради Спитамен. Тариқ суворийларни таниди, уялганча ҳеч нарса демай бошини эгиб тураверди.

— Қани, хўжайинингни отини мин, биз билан кетасан,— деди Спитамен қатъий.

Тариқ ҳам шуни кутиб тургандек чаққонлик билан отга минди-ю, суворийларга эргашди.

Улар Бесс саройига етиб борганларида ҳамма казозолар йиғилишганди. Ёвузларча шаккоклик билан ўз қариндоши Дориёвушни ўлдирган Бесс ўзини «Осиё шоҳи»¹ деб эълон қилган, шу муносабат билан ота-боболар удумига кўра катта қурбонлик қилаётганди. Бесс обрў-эътибор қозониш мақсадида ўта сахийлик кўрсатиб, катта дастурхон ёзди. Ахир эртагаёқ Бақтрияни ташлаб кетади, бугун кўнглига келган ҳамма ишни қила олади.

Серҳашам сарой меҳмонларга лиқ тўла. Бесснинг яқинлари, Дориёвушни ўлдиришдан манфаатдор бўлган фитначи саркардалар, ҳаммаси шу ерда «Осиё шоҳи»нинг паноҳига кириб олишган. Гўё Бесс Бақтрия, Суғдиёнадаги барча кучларни бирлаштириб, Искандарга қарши қатъий курашга отланмоқчи.

— О, улуғ шоҳ, Искандар устидан, албатта, ғалаба қиласан, зиёфатинг шаробга сероб бўлсин,— кимдир маст бўлиб бақирди.

Зиёфатда шароб шунчалик кўп қўйилган эдики, маст одамларнинг қаҳқаҳаси, ўзаро мунозараси, қийқириқларидан на машшоқ чалаётган куй, на ҳофизнинг қўшиғи эшитиларди. Қайфда учиб қолган маст-аластлар эса анчагина бор эди.

— Улуғ шоҳим, сиз кўп ичманг, ахир обрў сақлаш керак,— деди мидиялик Кобар.

— Қайфиятимни бузма, сен!— Бесс ичида сўкиниб қўйди.

— Бир нарса десанг бошингдан ажралиб қоласан, яхшиси сен ҳам ичавер,— деди Спитамен Кобарнинг қулоғига.

— Спитамен, кел бу ёққа, сен билан бир ичишайлик,— Бесснинг кўзи Спитаменга тушиб қолди. Бесснинг атрофидаги форс лашкарбошилари шоҳнинг Спитаменга алоҳида муносабатидан ғашлари келди. «Бу осёликка намунча мулозимат кўрсатмаса, тоғни олиб берибдими». Кайф қилиб олган Бақтрия зодагонлари ўртасида фисқу

¹ Юнончасига Артаксеркс дейлади.

фасод бошланди. «Чақир, ёнингга чақир, эртага жонингга оро киради», деди кимдир. Аммо ғовур-ғувур ичида унинг гапига ҳеч ким эътибор бермади.

Бесс яна шароб буюрди. Мулозимлар олтин кўзачаларда бирин-кетин шароб келтиришарди.

— Қани Спитамен, эртаги катта сафар учун, ғалаба учун ичамиз.

Бесс косани қўлига олиб ўрнидан турди-да, Спитаменнинг елкасига қўл ташлаб гапира кетди:

— Мен сизларга, ҳа, энди бутун Осиёга шоҳман... Искандар буни... билиб қўйсин. Аҳмонийлар сулоласи ҳали ўлмайдими... Етти минглик лашкарларим, паҳлавонларим шай туришибди. Дориёвуш калтабинлик қилди, лашкарларимизни бошқаролмади, Искандар музаффар бўлиб чиқди... Эссиз-эссиз Аҳмонийлар, о Улуғ Зевс, ўзинг мададкор бўл, мен...

— Улуғ шоҳ, кишига маслаҳат бергандан кўра, унга бўйин эгиш афзалроқ, чунки бўйин эгган киши кўпчилик нима бўлса шу бўлади,— деди мидиялик Кобар босиқлик билан.

Бесс унинг сўзларидан хурсанд бўлиб қўлидаги қадаҳни тутқазди.

— Гапир, дилингдагини сўзла, Кобар,— ўзи чарчаб тахтга ўтирди.

Кобар булса қадаҳни олиб давом этди:

— Инсон табиатан ўзига-ўзи бевафо, ҳар ким нима топса, ўзгандан эмас, фақат ўзидан топади. Даҳшатга тушган кишиларнинг қарори ҳатто ўзига ҳам шубҳали туюлади. Учинчи бир кишига эса табиатан ўз ғояларига содиқлиги... Лекин, ҳеч ким ўзидан жирканмайди. Буни сен ўзинг ҳам синаб кўрдинг, ахир минг афсуски, ҳар ким ўзи ўйлаган йўлини ягона йўл деб билади... Сенинг бошингда ҳозир ғоят оғир юк — шоҳлик тожи турибди. Уни фақат ақл-идрок билан кийиб юрмоқ керак. Йўқса сени янчиб ташлайдилар. Ҳаётда фақат интилиб яшашнинг ўзи етмайди, ақл-идрок, фикр-мулоҳаза билан иш тутмоқ керак. Балхда бир мақол бор: «Кўрқоқ ит қопоғон итдан кўра кўпроқ ҳуради» ёки «дарё қанчалик чуқур бўлса, шунча сокин оқади». Бу сўзларнинг ҳаммасини сенга душман ҳам ғоят кучли ва ақлли эканлигини эслатиб қўйиш учун айтяпман.

Кобар ўз сўзлари билан тантана аҳлининг эътиборини жалб этди. Маст-аластларнинг ҳам эс-ҳуши жойига келиб, Кобарга нима деяпти деб тикилиб қолишди. Бесс аввалига яхши гап айтса керак, деб қўлидаги

қадаҳини унга тутқазганди, энди қилган ишига пушаймон бўлди. Чунки Бесс илгаридан Қобарнинг ақл-идроклилигига тан бериб юрар, шундай тантанали кечадда шоҳлик лавозими билан табриклар, ўзини кўкларга кўтариб мақтар, деб ўйлаганди.

— Сенинг саройнинг остонасида ўзининг куч-қудрати, қатъияти билан довруғ чиқарган жаҳонгашта подшоҳ турибди. Сен бўлсанг зиёфатда мақтаниб ўтирибсану Искандар лашкарларини оёққа турғизиб бўлди. Сенга маслаҳатим, ортиқча ҳаракат қилма. «Яхши от учун қамчиннинг сояси ҳам етади, ялқов отга темир узанги ниқтови ҳам оз».

Бесснинг газаби қўзғаб ўрнидан туриб кетди, қиличини суғуриб, Қобарга ташланди, унга яқин турган Спитамен Бесснинг қўлини ушлаб, тўхтатди.

— Аблаҳ, итдан тарқаган, йўқол кўзимдан!

Кобар бир зумдаёқ чиқиб кетди, кайфдан ўзини бошқаролмай қолган «Осиё шоҳи» бўлса гандираклаганча мулозимлар қуршовида саройни тарк этди.

Бесс эрта биланоқ пойтахтни ташлаб, ўзининг садоқатли лашкарбошилари олиб, Суғдиёнага йўл олди. Кетиш олдидан саройда бирор нарса қолдирмади, ўт қўйиб саройни ёқиб юборди, шаҳарни эса вайрон қилди. Энди ўзининг қолган-қутган қўшинлари билан тезроқ дарёдан эсон-омон ўтиб олса бўлгани. Улар ҳориб-чарчаб қирғоққа етиб борганларида у ерда одам жуда кўп эди. Дарёнинг кечиб ўтадиган саёз жойида асосан пиёда жангчилар, шаҳар вайрон этилгач, уни ташлаб кетаётган бақтриялик зодагонлар, савдогарлар, хунармандлар, хуллас, турли касб эгалари бор эди. Улар от-араваларга, туяларга юклари, оила, бола-чақаларини ўтқазиб олишган. Соллар, қайиқлар банд бўлганлиги учун дарё чеккасида гулхан ёқиб, атрофида ўз бола-чақалари билан навбат кутиб ўтирганлар ҳам оз эмас. Ҳаммасининг юзида ҳорғинлик, ташвиш, «Искандар Бессни қувиб келаётган эмиш». «Ҳеч кимга раҳм-шафқат қилмас экан, аскарларни дарахтларга осиб қўйибди, қишлоқларни ёндириб юборибди» деган миш-миш гаплар, шум хабарлар одамларнинг оғзидан тушмайди.

— Йўл бўшатишлар, улуғ шоҳ келяптилар, — ҳарбийча кийинган бир форс тўриқ от устида туриб дарё ёқасида нариги қирғоққа ўтмоқчи бўлиб турганлар орасидан йўл очди.

Соҳилда одам билан лиқ тўла катта сол сузишга тайёр турарди, унда бирорта ҳам ортиқча жой қолмаганди.

— Тўхтанглар, сол дарҳол бўшатилин,— қатъий буйруқ берди от минган форс.

— Нега сен хўжайинлик қиласан,— деди суворийлардан бири.

— Кўрмайсанми, ахир Осиёнинг улуғ шоҳи келмоқда.

— Нима бўпти, у ҳам биз қатори қочоқ-да,— деди баланд бўйли устига қизил чакмон кийган бир зодагон.

Шу вақт ўз одамлари билан Спитамен етиб келди.

— Қани, солни бўшатишлар деяпман,— деди ҳалиги одам Спитаменни кўргач яна дадилроқ бўлиб, кейин сувнинг четига туриб олиб, солнинг арқонига қўл узатмоқчи бўлганди, бошига тушган қамчи зарбидан отдан қулаб тушди. Арқон бўшаб, сол юриб кетди. Кейин ҳалиги одам шапир-шупур ўрнидан туриб «ким урди» дегандек атрофига қаради. Қамчи урган солни эгаллаган зодагон экан. Шу можаро устига ўз мулозимлари билан Бесс ҳам етиб келди.

Кун исиб кетганлиги учун шоҳ юпқа оқ ятак кийиб олган, бошига қимматбаҳо тошлар қадалган заррин кулоҳ қўндирганди. Гавдали, гўштдор одам бўлганлиги учун четдан қараганда отининг қорни пастга тушиб кетгандек туйиларди. «Осиё шоҳи» безовта, унинг кўзи дарёнинг нариги томонида эди.

— Тўхтатилсин,— деди Бесс қўли билан қирғоқдан анча нари кетган солга ишора қилиб.

Мулозимлар отдан туша солиб, солга томон югуришди, аммо дарё бўйида турган бир тўда зодагон суворийлар шоҳнинг гапига эътибор ҳам қилмасдан отларига қамчи босиб, оилаларини ҳимоя қилиш мақсадида дарёга тушиб кетишди.

— Аблаҳлар, ўз шоҳларини ҳам танишмайди,— ғазаб билан қиличини суғурди Бесс.

Бу ерда катта можаро чиқиб, ўзаро қон тўкилиши мумкинлиги аён бўлиб қолганди. Бу манзарани кузатиб дарё ёқасида турган қочоқлар, суғдиёналик лашкарлар, шаҳардан қочган оқсуяк зодагонларнинг ҳам ғазаби тўлиб-тошаётганини сезган Спитамен аҳволни сезди-ю, чаққонлик билан отини буриб ғазабга тўлиб турган Бесснинг ёнига бориб:

— Бало урсин, майли Айшманинг ғазабига учрасин улар,— деди.

— Майли ўтиб олишсин, нариги томонда гаплашман улар билан,— деди Бесс муштини кўрсатиб.

Шоҳ ва унинг мулозимлари учун келтирилган қайиқлар сувга туширилди. Бесснинг туяларга ортиб келин-

ган асбоб-анжомлари, қимматбаҳо нарсалар солинган қўша-қўша сандиқлар ва анжомлар иккинчи навбатда ўтади, деб соқчилар билан қирғоқда қолдирилди.

Хуллас, улар дарёдан ўтиб олганларидан сўнг, қолганлар қолиб сол эгасининг ёлворишларига қарамай дарёга оқизиб, қайиқлар, ёғочлар ва бошқа кераксиз нарсаларнинг ҳаммасини ўртага қалаб, ёқиб юборишди.

Бесс отига минди-да, ўша ерда йиғилганларга мурожаат қилди.

— Ҳамма амалдорлар, саркардалар, бошлиқлар, лашкарлар ҳам ўзларининг юк анжомларини менинг кўз олдимда гулханга олиб келиб ташласин!— Бесс шундай деди-ю, мулозимларига ўзининг ҳамма қимматбаҳо нарсаларини ёнаётган оловга ташлаб куйдириб юборишни айтди. Бошқалар ҳам чор-ночор ундан ўрнак олишга мажбур бўлдилар.

Ҳамма гулхан атрофига тиз чўкди, кекса мўйсафид чол титроқ овоз билан дуо ўқий бошлади. Кимдир йиғлар, кимдир самога қўл очиб, ўзича тангрига сиғинарди. Бу аланга мол-дунёлари ёнаётганлар учун яна ҳам муқаддаслашиб кетганди. Маросим бир неча дақиқа давом этди. Гулхан шу қадар катта бўлдики, унинг шуъласи бир неча фарсах ердан кўриниб турарди.

— Улуғ шоҳ ҳамма нарсадан воз кечди-ю,— деди Катан кулимсираб.

— Тождан ҳамми?— сўради Оксиарт.

— Тож қолибдими, ундан аллақачон ажралган,— деди Спитамен ва ўз мулозимлари қуршовида олдинда кетаётган Бессга ишора қилиб қўйди.

Бесс от устида кўзини юмганча ухлаб борарди. Бақтрия қўлдан кетиб, тож-тахти вайрон бўлган бир вазиятда ёввойиларга таянса бўладими, улар мени ўзларига раҳнамо деб қабул этадиларми? Қариндоши Дориёвуш ҳаёт вақтида ҳеч нарсани ўйламай, Бақтрия, Суғдиёнага ўз ҳукмини ўтказиб, маза қилиб айш-ишратда юрганди. Энди одамлар унинг гуноҳларини кечирармикин?

Дориёвушнинг қони уни бирор-бир балойи ногаҳонга йўлиқтирмасмикин? Энди бошига оғир кулфатлар тушиб мана бу ёввойилар ўртасида ўзини яккаю ягона ҳис этган, суянадиган кишиси қолмаган бир шароитда, боши энди бориб тошга текканда қилган гуноҳларини эслаб, тангри-таоло деб қолди. Эссиз-эссиз, ўзи суяниб турган чинорни кесиб ташлабди-я! Бунинг учун уни ҳеч ким кечирмайди!

Кечаги зиёфатни эслади. Кобар аҳмоқ одам эмасди, кўп ўқиган, Авестонинг қонуи-қоидаларини сув қилиб ичиб юборган, кўп билимдон одам эди. Шунча мулозимлар ўртасида унинг обрўсини тўкди. Сўзга ҳам уста, забони ўткир: «Сен Танаис соҳилларидан қўшин чақириб дунёни қурол билан ушлаб турмоқчисан. Гўё ўзингча душман сенинг қаёққа кетаётганингдан беҳабар деб ўйлайсан. Лекин шуни билгинки, ҳар икковингга ҳам умумий битта йўл бор: бу — ким ғолиб келса шунга насиб қилади...

Душман зўр келгач, ундан марҳамат сўраб, нечун чопиб бормас экансан? Нечун унинг ҳокимлигига итбат қилмас экансан? Душмандан олдин ўзингга — ўзинг муносиб тақдир танламагин, деб кўрқаман.

Сен осонлик билан подшоҳликни қўлга олдинг, энди ундан осонгина воз кечишинг ҳам мумкин. Агар подшоҳликни беришга ва олишга қудрати етган одам сенга шафқат қилса, балки қонуний шоҳ бўлиб қолишинг мумкин».

Кобарнинг босиқлик билан айтган насиҳатомуз сўзлари ҳамон қулоғи тағидан кетмасди. Унинг сўзларида жон бор, агар Искандарга бош эгиб борсам, балки бу дарбадарликдан қутуларман, шоҳликни ўзимга қолдирар. Балки анави сўғдиёналикларнинг қош-қовоғига қараб юрмас эдим. Йўқ, бундай қилсам ўз дўстларим ҳам, душманларим ҳам мени кечирмайди. Дориёвушни ўлдирмаганимда бошқа гап бўларди, бу ишим учун ҳеч ким мени оқламайди. Энди Искандарга қарши курашишдан бошқа йўл йўқ. Кобар сотқин, олчоқ, ҳаммасига ақлим етади. Мени тириклайин Искандар қўлига топширмоқчи. Узи қаерга ғойиб бўлди.

— Ҳой, Спитамен. Кобар қани топдиларингми уни?

— Кечаси ғойиб бўлганча бадар кетди,— деди Спитамен.

— Уни бекор қўлдан чиқарибсизлар, сотқин эди.

— Қидирдик, дом-дараксиз йўқолди,— деди Спитамен бепарволик билан.

Бесс Спитаменга бир қараб қўйди, негадир унинг лоқайд жавоби шоҳга ёқмади, ғаши келди.

«Спитамен жуда уста одам.— ўйлади Бесс ўзича.— Қаранг, от устида мағрур ва дадил ўтирибди. Осиёнинг шоҳи гўё ўзидек. Кетаётган одамларнинг ҳаммаси Бессга эмас, унинг оғзига қараб туришибди, ўша нима деса шу бўлади». Бесс ўзича, дарёдан ўтгач, гўё Спи-

таменга муте одамга ўхшаб қоладигандек туюлди. Юраги орқасига тортиб кетди, наҳотки шундай бўлса, йўқ, бунга мутлақо йўл қўйиб бўлмайди, ахир Аҳмонийлар сулоласи қанча йиллар давомида Осиёга ҳукмронлик қилиб келди. Агар бу ёввойиларга қўйиб берсанг, эртага бошингга чиқиб олишади. Марҳум қариндоши Дориёвуш қаттиққўл шоҳ эди, ўзига бўйсунмаганларга ҳукмини ўтказиб қўярди. Шунини ўйлади-ю, Бесснинг юраги яна орқага тортиб кетди, гўё унинг руҳи Бесснинг орқасидан соядек қувиб юргандек. Ортига ялт этиб қаради, яна ўша саҳройи зодагон Спитаменнинг кенг елкаларида шафақранг бўлиб ботаётган қуёш юриб кетаётгандек кўринди. «Тавба,— деди ўзига-ўзи,— менинг орқамдан кузатиб юрган шоҳ Спитамен эмасмикан?» Яна орқасига ўгирилди.

— «Осиё шоҳи» безовта бўляптими,— сўради Датафарн Спитаменга мурожаат қилиб.

— Дориёвушнинг тожи унга оғирлик қиляпти, шекилли,— ҳазил қилди Спитамен.

Осиё ғалва ичида турган, Аҳмонийлар тахти зил кетган шароитда Спитамен ва унинг дўстларига кўп нарса ҳақида ўйлаб кўришга тўғри келарди.

— Мана Бесс, «Осиё шоҳи» мен деб, баланд дорга осилиб қўйди. Унинг безовталиги сабаби маълум. Мана, бир неча кун Спитамен Бесс билан Дориёвуш қўл остида Искандарга қарши жанг қилди. Ҳа, урушганда ҳам мардларча, ҳалол, садоқат билан курашди. Суғдиёналиклар ҳам Датафарн, Оксиарт, Хориен, Катан, скиф жангчилари билан Искандар қўшилмаларига қирон келтирдилар. Македонияликлар Осиёда биринчи бор ана шундай қаттиқ қаршиликка дуч келиши эди. Аммо улар Дориёвуш бошчилигидаги асосий кучлар сафларини ёриб кирганларидан сўнг форслар қочиб берди. Буни дастлаб Дориёвуш билан Бесснинг ўзи бошлаб бердилар. Шундан кейин аҳвол ўзгарди, шоҳ майдондан чиқиб кетгач, бу ёқдагиларнинг руҳи тушиб кетди. Шундан кейин улар ўзлари учун, жонларини сақлаб қолиш учун жанг қилишди. Ёриб чиққанлар қутулиб қолди, бошқалар эса жанг майдонида мардонавор ҳалок бўлди.

Қизиғи шундаки, шундай қирон бўлиб турган, бирлашиш, ҳамкорликда жанг қилиш зарур вақтда Дориёвушнинг ўлдирилиши жуда ҳам шармандали иш бўлди. Бунинг учун Спитамен, унинг дўстлари ҳам пушаймон. Аввалига бу шунчаки бир тadbир деб ўйлашган эди, Дориёвуш ўлгач, унинг йўқлиги сезилиб қолди.

Тагин Бесснинг одамларга қилаётган дағдағасини кўрсанг, Бақтрияда ўзини «Осиё шоҳи» деб тантанавор эълон қилганида уни ҳеч ким таниёлмай қолди, илгариги қибрлилиги устига мақтанчоқлик кўшилиб. «Донолар доғиси, тадбиркор шоҳ, Дориёвуш қилолмаган ишни Бесс охирига етказди» деган гаплар ҳам пайдо бўлиб қолди. Суғдиёналикларни, баъзи қабила бошлиқларини бўлса оёқ учида кўрсатишгача бориб етди. Ҳозир дарёнинг бу томонига ўтгач «ювош» тортиб қолган бўлса ҳам, аммо «улуғ шоҳ» деб мақтайдиган лаганбардорлар кўпайиб қолса борми, эртасигаёқ ўзгариб, тўнини тескари кийиб олади, ҳатто ўзининг туққан онасини ҳам танимай қолади.

Спитамен Бесснинг кимлигини, нималарга қодирлигини билганлиги сабабли ўй ўйлаб охирига ета олмасди, нега энди шу олчоқ одам билан бирга жанг қилди, ахир у билан бирга овга ҳам бориб бўлмайди-ку! Агар Бесс билан яқинлик қилса, суғдиёналиклар Спитаменни ҳам ёмон кўриб қолишади, қабила бошлиқлари, саркардалар ундан юз ўгириб кетишади. Ҳеч кимнинг Бесс билан бирга жанг қилгиси йўқ, Спитамен бир от бўлиб кетаётган Бесснинг қўпол гавдасига қараб турди-да, шу «бир арава гўшт»ни нариги қирғоқда қолдириб келмаганига пушаймон қилди. Лекин бунинг имконияти йўқ эди, албатта.

Улар Новтакага эртаси кунги ғира-шира тонгда етиб келишди.

— Хуш келибсиз, улуғ шоҳ, қадамларингизга ҳасанот...

Ҳоким шоҳ ёнида шаҳарга кириб, Бессни тўппа-тўғри саройга бошлади. Уша кунни ўнлаб қўй, эчки, мол сўйиб, қон чиқаришди. Зиёфат-базм икки-уч кун давом этди. Бесс бундай иззат-икром олдида қийинчиликларни унутиб, энди ўзини ҳақиқий «Осиё шоҳи»дек ҳис қила бошлаганди.

Ҳокимнинг шоҳга кўрсатган навозишлари Бессга жуда ёқиб тушди. «Суғдиёнадаги олий табақа зодагонлар ичида бунақа яхши одамлар ҳам бор экан», деб унга бўлажак Осиё давлатидан ҳурмат-иззат топажигини билдирди. Бундай ваъдадан боши кўкка етган ҳоким ҳадеб Бессни улуғлай берди. Бесс ҳам унга кўп эътибор, навозишлар кўрсатар, бенуқсон, тадбиркор ҳоким деб, мақтайверди. Бесс ҳам жонланиб кайф устида яна ўзининг хизматлари, қариндоши Дориёвушнинг камчиликлари ҳақида вайсайдиган бўлиб қолди.

Ҳадеб ўзингизни мақтайвериш сизга ярашмас экан. Қариндошингиз Дориёвушнинг одати яхши эди, ўн ҳеч мақтанмасди, бошқалар у билан мақтанарди,— деди Спитамен ниҳоят чидай олмай.

Ҳой Спитамен, тилингга эҳтиёт бўл,— деди Бесс бир оз қизишиб.

Кечирасиз, нотўғри сўзлаган бўлсам,— деди кесиброқ Спитамен.

Спитамен биринчи бор Бессга очиқ ва қаттиқ гапирди. Бесс улуғ «Осиё шоҳи»га тик қараб сўзлаётган «Ғивойилар саркардаси»нинг хулқ-атворига тушунолмади. Афсуски, ҳозир тахти тебраниб турибди, агар Спитаменга қаттиқроқ муомала қилгудек бўлса, «бор-ей», деб ташлаб кетиб қолиши, ҳатто Искандар Зулқарнайн билан аҳд-паймонга бориши ҳам мумкин, деб ўзича хавотирланарди. Шу боисдан унга қаттиқ гапирмади, пастроқ тушиб:

— Энди дўстларим, сизлар менга «Осиё шоҳи» деган олий унвон бердинглар, энди мен ҳам яхшилигимни сизлардан аямайман,— деди Бесс.

Бесснинг бундай паст тушиб, уларни биринчи марта «дўстларим» деб мурожаат этганлиги Спитаменга эриш туюлди. «Ҳа, ҳаммаси ёлғон, айёр тулки бизни алдамоқчи, шу йўл билан қалбимизга йўл топмоқчи, йўқ, унга ишониб бўлмайди», деб хаёлидан ўтказди.

СОҒИНИШ

Одатда чодирдан чиқиб ҳаммаёқни шафақ рангга бўяб чўлнинг ҳов анави чеккасига баркашдек қизариб боғайган Қуёшга томон юрди. Унинг тундек қоп-қора ёйлиб кетган сочлари, алифдек қадди-қомати қуёш ёғдусида ажиб бир тасвир кашф этарди. Гўё Қуёш оғушида тургандек эғнидаги само анвари ҳадя этган ҳарир кўйлақда қизғиш нур қўйнида чўмилаётгандек. Одатда Қуёшга боққанча қўлларини баланд кўтариб юрагидаги дард-аламларини, изтиробларини тангрисига изҳор этиб, ундан мадад сўрамоқда. Қани энди, шу бевафо, қўрқинчли, ваҳималарга тўла дунёни яратган тангри таоло унга ёрдам бера қолса! Аммо тангрининг қулоғи қар, кўзи кўр. У ҳеч нарсани кўрмайди, арз-додингни эшитмайди.

Одатда уч боланинг онаси. Кўрган одам уни болали аёл демайди, ўн гулидан бир гули ҳам очилмагандек. Ҳаслпараст, унинг сўзларини тинглаган одам ё овсар, ё бўлмаса ўта ақлли деб қўяди. Қизиқ, атроф-муҳит, бар-

ча парсаларни уз фикр доираси қолипига солиб ўйлайди... Одатида Қуёшга қараб ўзига-ўзи: «Қизиқ, қуёш жуда яқин жойга ботар экан-а? Ботгач, қаерга кетаркин? Нега Қуёш ботгандан кейин дарҳол қоронғулик тушади? Ой қандай яратилган юлдузлар-чи? Кўк юзини маржондек қоплаб олган бу юлдузлар намунича кўп, сон-саногни йўқ... Қуёш билан ой нега учрашмайди? Базан нега Қуёш чиққанда ой ҳам осмонда ботмай қолиб кетади?

Эй сен улуг табиат, менга ҳақ гапни айта қолсанг-чи, о Ахурамазда, уйқу ва уйғониш қайдан ўзи?

Одатида ана шу саволларни ўзича-ўзи ҳал этгандек бўлади, лекин бу жумбоқларга тўғри жавоб топа олмаганидан хаёлга чўмиб кетади. Кейин дунё ўзи шундай яратилган, деб қўя қолади.

Мана у Спитаменни кўрмаганига бир ойдан ҳам өшиб кетди. У эл-юрт ташвиши билан қаерларда юрибди экан. Нега мени шунча зор қилмаса, наҳотки кўргиси келмаса! Болаларим шўрликнинг соғинганини айтмай-сизми, О, бу чўл ҳаёти, дарбадарликлар Одатиданинг жонига тегиб кетди. Нега бу фоний дунёда ҳамма вақт хавф-хатарда, ташвишда яшаш керак. Бу урушлар, қирғинлар, жанжаллар кимга керак! Бу шўрликларда нима айб, тинчлигимиз йўқ. Нега ҳаётнинг қаҳри бунчалик қаттиқ. О, Ахура, раҳминг келса-чи, нега менга шунча азоб берасан? Дарду ҳасратимни кимга айтай; сенга айтмасам.

Нега Спанта келмаяпти, дунёда менинг ундан бошқа кимим бор ўзи? Мен уни жонимдан ҳам ортиқ кўраман. Усиз ҳаёт йўқ менга, ҳозир қаерда экан у йигитлар султони. Юрагим куйиб, эзилиб, жоним ҳалқумимга келяпти. У йўқ бўлса қўлларим бўш, йўқ, қўлларим эмас, юрагим бўм-бўш... Эй, Ахура, нега сен уни менга раво кўрмайсан, уч ўғлим ҳурман, Спантани менга етказ, илтижойим шу, фақат ундан мени жудо қилма, мен унинг қулиман, ўла-ўлгунча ўшани дейман. Фақат ундан айрилиб қолишдан қўрқаман. Узинг асра уни, эй Ахура, ўз паноҳингга ол!

Ёшликнинг илк баҳори — Спитаменга турмушга чиққан кезлари. кўз ўнгида намоён бўлди. Ушанда Одатида ўн олти ёшга қадам қўйганди. Баҳор кезлари бўлганлиги учун улар ҳар куни саҳарлаб от миниб, Қуёшни қаршилаш учун «Сугд қоялари» томон кетишарди. Қоянинг баланд жойига чиқиб, Қуёшнинг олам-жаҳонни ёритиб тантанавор кўтарилишини томоша қилишарди. Кейин

баҳор чечаклар очиб ётган водийларда муҳаббатнинг илк лаззатларидан баҳраманд бўлишарди.

— Менга қара Спанта, эсингда борми, тўйдан олдин бир-биримиз билан кўришганимизда сенга бирпасда йиқилиб берганман-а?

— Шундай дегин, мен бўлсам ўзим йиқитдим деб мағрурланиб юрибман,— деди Спитамен ҳазиломуз Одатиданинг бурнини бармоғи билан босиб.

— Энди сен билан курашсам, албатта йиқитаман,— деди Одатиде ҳазиллашиб.

— Қани, кучингни кўрсат бўлмаса,— деди Спитамен устидаги кўйлагини ечиб.

Улар кўрпадек кўм-кўк майсалар устида бир-бирларининг белларидан маҳкам қучоқлашиб узоқ олишдилар. Спитамен бўлса, жўрттага ўзини қийналаётган қилиб кўрсатар, йиқилмоқчи бўлиб тойиб кетар, кейин яна келиб Одатидега ёпишарди. Одатиде Спитаменнинг хатти-ҳаракатига тинмай кулар, кейин унинг бўйинларига қўлларини занжир қилиб йиқитмоқчи бўларди. Ниҳоят, Спитамен ёлғондакасига Одатиданинг оёғидан чалмоқчи бўлди-да, кучи етмай чалқанчасига йиқилди. Одатиде унинг устига ётиб олди-да:

— Ана айтмадимми, ўшанда йиқилиб бермасам, менга уйлана олмаган бўлардинг,— деди.

— Тўғри, жонгинам, сенинг дилбар қарашларингга бардош бера олмай қолганман. Мана энди умр бўйи исирингман... жонимдан ортиқ севаман...

— Инсон бир-бирини жуда ҳам яхши кўриб бўлмайди, биласанми, Спанта, гоҳо-гоҳо мен ўз севгимдан кўркаман...

Одатиде ана шу бахтиёр дамларни эслаб юраги эзилди, қўлларини осмонга кўтариб нималардир деб пичирлади, кейин қум устига ўзини ташлади.

Яна хаёлан ёшликка қайтди... Ёзнинг илиқ-иссиқ кунларидан бирида улар тонг билан туриб нима сабабдандир иккинчи отни олмай, Қорасочга мингашиб қоя томон кетишди. Тоғ дарёсида маза қилиб чўмилишди. Шунда Қорасоч ҳам дарёга тушиб чўмилди-да, Спитамен билан бирга қайтиб чиқди. Одатиде келиб Спитаменнинг бўйнига осилганча эркалана бошлади. Спитамен Одатиданинг қоп-қора сочларини силар, қизнинг олмадек қизариб кетган ёноқларидан ўпарди. Шунда Қорасоч ҳам келиб Спитаменга суркаларди. Охири эса отига эътибор қилмагач, Қорасоч аразлагандек қаергадир кетиб қолди.

— Спанта, Спанта, қара, Қорасоч кетиб қолди, вой ўлмасам, сени менга рашк қиляпти, биласанми?

— Йўқ, жонгинам Одатиди, Қорасоч менинг дўстим, ишонсанг. Аксинча, сени унга рашк қиламан.

Одатиди мийиғида кулди, кейин Спитаменга қараб:

— Сен уни севасан, мендан ҳам кўпроқ Қорасоч билан бўласан, бу ёқдаги Қорасоч кўпишча ёдингдан кўтарилиб кетади...

— Менинг асл қорасочим сен, ҳа, сен...

Улар муҳабат оғушида кечқурунгача тоғ дарёси бўйида қолишди.

От эса барибир кечга томон улар йўлга чиқишмоқчи бўлганда, қайдандир пайдо бўлди-да, ўзининг ноўрин «қилиғи» учун ошйқ-маъшуқлардан узр сўрагандек бошини ҳам қилиб турди.

Одатиданинг ёшлиғи ана шундай бахтиёр, ҳеч қайтарилмас, туйғуларга бой, мазмули ўтган. Ўша муҳаббатли кунларнинг ҳар бир дақиқасини бир умрга алмашиб бўлмайди. Бу саҳро гўзалининг хаёллари эди...

Мана бу воқеа бўлса қиш кезларида рўй берганди. Водийни қаттиқ қор босди. Совуқ шундай шиддатли бўлдики, агар ўшанда туфласанг, туфугинг ерга ях бўлиб тушарди. Тоғларга қор қалин тушгани учун оч қолган ҳайвонлар ҳам, қушлар ҳам одамлар орасидан ўзларига ризқ-рўз қидиришади. Қакликлар галаси молхоналарга ўзини урар, қолган-қутган нарсаларни териб еб тирикчилик қилишар, молларнинг овқатига шерик бўлишарди. Спитаменнинг хизматкор қуллари бўлса табиат олдида ночор қолган ана шу жониворларни тутиб олиб пишириб ея бошлашди. Одатиди ўша кезларда эртаю кеч уйда. Спитамен бўлса савдо-сотиқ ишлари билан банд эди.

Кечқурун Спитамен келди, хамир орасига олиб қўрға кўмилган қўй гўшти ғоят лаззатли пишганди. Қаклик шўрва ундан ҳам ширин туюлди.

— Қаклик қаердан келиб қолди?— деб сўради Спитамен.

— Э-ҳе, ҳаммаёқни босиб кетди, молхоналар тўла қуш...

— Айтгандай, тоққа қор қалин тушди, бечоралар очликдан сенларга жиш бўлибди-да!

— Ҳа, хизматкорлар кўплаб тутиб олишмоқда...

— Айт, энди уларга озор беришмасин, бу номардлик, мард овчи бундай қилмайди,— деди Спитамен товоқдаги шўрвани итариб қўйиб.

— Майли, айтаман, кўнглинг бузилмасин, жоним...

Спитамен кўзачадаги мусалласни товоққа қуйди-да, шимириб юборди.

— Спанта, биласанми, азизим, сендан суюнчи олмоқчиман...

— Хўш, нега, нима сабабдан суюнчи?

— Ўзинг топ...

— Мен қайдан билай, сен жоним, яна нималарни ўйлаб топмайсан,— деди Спитамен хотинини эркалаб.

— Фарзанд кўрадиган бўлдик,— деди майингина қилиб Одатиди.

Спитамен хотинига тикилганча нима дейишини билмай қолди. Кутилмаган бу хушхабар олдида тили лол эди.

— Ростданми...— деди ниҳоят қувониб Спитамен.

— Гоҳо-гоҳо қорнимда бир нарса қимирляпти,— Одатиди Спитаменнинг қўлини қорнига босди.

Спитамен Одатиданинг юзларидан, сочларидан, қўларидан ўпар, ўз қувончини қандай изҳор этишни билмасди.

— Исмини нима қўямиз?— деб сўради Спитамен.

— Ёлғиз ҳукмдорим сенсан. Болага исми фарзанднинг отаси қўяди, жоним,— деди Одатиди эркалашиб.

— Боболаримиз номини берамиз, ҳа Сиёвуш, ҳа Сиёвуш ёки Афросиёб бўлади.

— Қиз бўлса-чи?

Спитамен ўйланиб қолди, бундай фикр унинг хаёлига ҳам келмаган эди.

— Эй, ундай дема, жонгинам кўзларинг айтиб турибди, менинг фарзандим албатта ўғил бўлади, ўғил,— дея Спитамен суюнганидан кўзачадаги мусалласни бир шимиришда ичиб юборди...

Шу воқеалардан бери қанча йиллар ўтиб кетди. Қанча сувлар оқиб ўтди, баҳор, ёз, куз, қиш келди, фасллар ўрнини фасллар эгаллади. Одатиди фарзандларининг учаласи ҳам ўғил, ҳа, ҳаммаси ўғил бўлди.

Севги йиллари гўё тонги тумандек ўтиб кетди. Мана, энди ширин дақиқаларнинг лаззати билан яшайсан. Чўлдан эсаётган майин, илиқ шабада маст қилувчи муаттар бўйларни олиб келиб димоққа уради. Одатиди ҳам ҳаёт нашидаси билан маст эди. У эрини жуда ҳам соғинган, аёллик ҳиссиёти уйғониб, ўзини қайга қўйишни билмай, ўз дардига нажот истаб, бийдек чўл қўйнига ўзини ташлаганди. Атрофда зоғ ҳам кўринмайди. У устидаги ки-

йим-бошларини ечиб, вужудини қиздираётган соғиниш дардларини ерга сингдираётгандек қум устига ўзини ташлади. Ер ҳам табиатнинг бу ажиб, гоят гўзал мавжудотини бағрига босиб, олам-олам лаззат олаётгандек. Одатда ётган ерида безовталанар, кучли қўллари билан кўкракларини гижимлар, бетоқат бўларди. Ниҳоят у ўпкасини тутолмай хўнграб йиғлаб юборди. Шу йиғлаганча узоқ ётди, ниҳоят юрагини бўшатиб олгандек ўрнидан туриб қоронғи тушиб келаётган чўлга қараганча сочларини ёйиб узоқ ўтирди...

Шу вақт чўл чеккасидаги барханлар устида бир отлиқ кўринди. У шошиларди. Ана, шу томонга бурилди, худди шу ёққа ошиқяпти. Тагидаги оти ҳам эгасининг шошилаётганини билгандек олға интилади, манзилга тезроқ етиб олсам деб кишнайди. Мана, яқинлашиб қолди. Одатда юраги безовталаниб, бир нарса сезгандек бўлди...

— О, Ахура, нолишим сенга етди, шекилли. Менинг Спантам келяпти, жоним келяпти...

Суворий қушдек учиб келди-ю, шошилганча чодир томон ўтиб кетди.

— Йўқ, йўқ. Бу Спанта эмас, бошқа. Эй, тангрим, нега мени алдайсан, нега мени қийнайсан, нега менинг севгилимни юбормайсан.

Одатиданинг юрагига ғашлик тушди, балки бу отлиқ шумхабар келтираётгандир, балки Спанта бирор дардга чалингандир. Шу хаёллар билан тезда кийиниб олди-ю, ўрнидан сакраб туриб, шошганча чодир томон кетди.

Ҳалиги суворий чодир яқинида отдан тушиб, ўқдек ичкарига кириб кетди.

Одатда ичкарига киришга юраги дов бермай ўтов эшиги ёнига бориб хонага қаради. Уртада басавлат, совут кийган, белига шамшир таққан чопар турарди.

Массагетлар улусининг бошлиғи Хамук чопарга яхши мулозамат кўрсатиб, савол назари билан қаради.

Чопар бошидан дубулгасини олиб, Хамукка қараб сўйлай кетди.

— Мени Спитамен юборди. У ерда ҳамма оқсоқоллар йиғилишяпти, муҳим масала юзасидан маслаҳат бўлармиш. «Осиё шоҳи» Бесснинг ўзи ҳам ўша ерда.

Хамук бир оз ўйланиб қолди. Негадир чопарнинг келтирган хабари унга ёқинқирамади. Иккиламчи, Бесснинг ўша ердалигини эшитиб юраги ғаш бўлди.

— Майли, сен кетавер, орқангдан етиб бораман,— деди Хамук.

Чопар Хамукка таъзим қилди-ю, ташқарига чиқиб, чодир ёнидаги устунга боғлаб қўйилган отини еча бошлади.

Одатида чопар ёнига келди.

— Спанта омонми? Узи қачон келади?— сўради шоша-пиша.

Чопар сочлари ёйилган, қадди-баста келишган бу гўзал аёлга бир оз қараб турди-да, Спитаменнинг хотини эканлигини англади.

— Ҳа, соғиниб қолдингми, ойимча?— Отга мина туриб ҳазиллашди чопар.

Одатиданнинг жаҳли чиқди. Ерда ётган катта гавронни олди-да, чопарга ташланди. Ҳуркиб кетган от чикки оёғини осмонга кўтариб олдинга сапчиди, эгасини эғдариб чўлга томон қочди. Одатида чеккада боғлиқ турган тулпорига чаққонлик билан минди-ю, чопарнинг отига етиб олиб бирпасда эгасига келтириб тутқазди.

— Мана, отингни ушла, бундан кейин бунақа бемаъни ҳазилингни бошқага қил,— деди.

Чопар ғира-ширада аёлнинг худди фаришталарникидек ёйилиб кетган сочларига, юлдуздек ёниб турган кўзларига тикилганча лом-мим дея олмай қолди. Кейин отига чаққонлик билан минди-да, Одатидага юзланиб:

— Спитаменга мос экансан, ҳа, сени бекорга жасур йигит хотин қилмаган экан, бало экансан,— деди ва отига қамчи босди.

Чопар минган от қоронғуликка кириб бирпасда кўздан ғойиб бўлди. Одатида зим-зиё чўл томонга бир оз қараб турди-да, юраги тўлиб, ичидан бир нарса босиб келгандай ўзини тутоямай ҳўнг-ҳўнг йиғлаб юборди...

ДОРИЕВУШНИНГ УЗУГИ

Навтака шаҳри яқинидаги ўтлоқда кўпдан-кўп чодирлар тикилган. Туроннинг кўп шаҳарларидан турли элатларга, қабилаларга мансуб бўлган бошлиқлар, саркардалар македониялик Искандарга қарши жанг қилишга ўз ихтиёрлари билан йўл олган йигитлар, паҳлавонлар Навтака қаердасан деб шу томонга кела берган. «Осиё шоҳи» Бесс мана бир ҳафта бўлдики, ўз мулозимлари, яқинлари билан ҳокимнинг саройига жойлашиб олган. Нариги томондан қочиб ўтган ва уларга ҳар куни яна қўшилиб турган Бесснинг юзлаб лашкарлари очиқ яйловда тўзғиб ётишибди. Улар орасида форслар, дахлар, саклар ва бошқа қабилаларга мансуб жангчилар, Ис-

кандар билан охирги жангда енгиліб, зарбага учраб безиллаб қолган қочоқлар. Эртага Навтака ҳокимининг саройида йиғин бўлади. Спитаменнинг яқин елкадошлари Оксиарт, Датафарн, Хориен, Катан, Орипий, Хамук ҳам шу ерда. Мароқанд подшоҳи бу йиғинга келишдан бош тортди, нега келмаслиги сабабини айтмади ҳам. Хоразм шоҳга юборилган чопардан ҳалигача хабар йўқ. Бесс гўё бу кенгашнинг ташаббускори. Лекин ҳамма гап Спитаменда, агар бу ишга бош қўшмаганда албатта Сўғдиёнадаги катта-катта қабилаларнинг бошлиқлари бу ерга келишмаган бўларди. Буни Бесснинг ўзи ҳам яхши билади. Бесс шаҳар ҳокимининг саройини эгаллаб, ўзига худди аввалгидек шоҳона шароит яратиб олган. Бу ерга етиб кечаётган узунқулоқ гапларга қараганда Искандар Бесснинг кетига тушиб, қандай қилиб бўлса ҳам «Осиё шоҳи»ни тутиб олиб, эл-юрт олдида шармандаю шармисор қилмоқчи. Ўз шоҳига, ўз қариндошига хиёнат қилган бу номард эл-юрт олдида жавоб бериши керак эмиш. Ҳатто Бесснинг лашкарлари ўртасида ҳам шу фикрлар юрибди.

Бесс қаттиқ ташвишда, баъзан ўша шоҳона базм кечаларида ҳушчақчақлик билан кўнгил очиб ўтирганда ҳам бирдан ёдига ана шу фикрлар келиб юраги орқасига тортиб кетади. Шу боисдан унинг юриш-туришида ҳам, уйқусида ҳам ҳаловат йўқ. Бемалол, ҳеч нарсанинг ташвишини қилмай айш-ишратда юрган даврлари қандай яхши эди. Ҳамма нарса ўз ихтиёрида, қай ерга қўлини узатса етарди. Унга нима камлик қилган экан, улуғ шоҳнинг яқин қариндоши бўлгандан кейин давру даврон суриб юраверса бўлмасмиди? Энди бўлса бутун тожтахт ташвиши, эл-юрт ташвиши, унга умид боғлаб юрган кўпнинг кишилиқ лашкар ташвиши, ўзига вассал бўлган бутун Турон элининг ташвиши — ҳаммаси Бесснинг бошида. Бир вақтлар дунёни ларзага солган қудратли Аҳмонийлар сулоласини энди «Осиё шоҳи» сақлаб қола олармиди. Аммо бундай улкан давлатни бошқариш учун кучли ирода, қувват, обрў керак, булар Бессда борми?

Саройнинг ўртасига қўйилган тахтда Бесс ўтирибди. Бошида Дориёвуш Қодоманнинг олтин тожи, гўё ҳеч нарса бўлмагандек, ҳамма нарса жой-жойида турибди. У ҳамма қабила бошлиқлари билан такаббуруна калласини қимирлатиб, имо-ишора билан саломлашарди.

Бақтриялик лашкарбоши Оксиарт Хориен ёнига яқинлашиб унинг қулоғига нимадир айтмоқчи бўлганди, бирданига Бесс уларга:

— Ҳа, яна нима гап? Пичирлашиб қолдиларинг!— деб кесатиб қўйди.

Қизиққон Оксиарт шоҳнинг гумонсирашидан бир оз ранжиди.

— Бизга ишонмайсизми, бўлмаса рухсат беринг, ўз йўлимизга кетайлик, Искандар билан урушамиз деб турганимиз йўқ...

Ҳамма жим бўлиб қолди, Спитамен ҳам, бошқа қабила бошлиқлари ҳам нима қилишни билмай туришарди. Бундан Бесснинг пешонаси тиришиб, бир оз ўнғайсизланди. Атрофдагилар бўлса лом-мим демай жим туришарди. Бесснинг атрофидаги лаганбардор мулозимлари Оксиартнинг бундай муносабатидан ҳайратда эдилар.

— Бунчалик қизишиш ярамайди. Оксиарт бир оз қизиққонлик қилди, улуғ шоҳ, биз бу ерга бир мақсад учун йиғилганмиз. Қўриб турибсиз, Искандар дарёдан кечиб ўтишга тайёргарлик кўрмоқда. Бугун-эрта Сугдиёнага етиб келиши мумкин. Шундай бўлгач, бизнинг орамиздаги нифоқ душманга қўл келади.

Спитамен босиқлик билан шундай деди-ю, ўзи атрофдагиларга назар ташлади.

Оксиарт феъли айниб тажанг бўлиб ўтирар, Спитаменнинг ҳозирги мураса-мадорали, юмшоқ сўзларидан порозидек эди. Бессга бир оз жон кирди. Қабила бошлиқларига синаш учун бир назар ташлаб олди.

— Улуғ шоҳга бунчалик сўзлар айтишга қандай тилинг борди, Оксиарт, сен мендан кичкинасан, қаерга кетиб қолмоқчисан ўзи?— деди шу вақтгача мунозарага аралашмай турган шаҳар ҳокими Сисмифр.

— Ҳамма гапирса ҳам сен жим ўтир,— деди ҳокимга қараб Оксиарт.

Бесс дадиллашди, энди Оксиартни жойига ўтқазиб қўйиш вақти келди, агар ҳозир буларни босиб олмаса ҳамма иш чаппасига кетиши мумкин.

Бесснинг ёмон кайфиятини сезган Спитамен ўрнидан турди-да, вазминлик билан тушунтирди:

— Азиз дўстлар, биз тангрининг инояти билан бу ерга йиғилдик, ҳаммамиз қондошлармиз, муқаддас тупроқнинг худди чумолидек жафокаш меҳнаткашларимиз, хўш шундай экан, нега бир-биримизни беҳурмат қилиб ўтирибмиз. Ёки келинлар, бир ёқа бўғишайлик, забонимиз узилгунча бақириб, ҳақорат қилишайлик. Шамшир олиб хунрезликка ўтайлик бўлмаса! Ака-укалар ёқалашиб, қир-пичоқ бўлаверсину Искандар келиб яйловлари-

мизга хўжайин бўлиб олсин! Шундай бўлганда чапак ча-
либ қолаверасизлар, ё нотўғри сўзлаяпманми?

Шундан кейин ғовур-ғувур бўлиб кетди, қабила бош-
лиқлари ўртасида Искандарга муносабат масаласида
икки хил фикр туғилди. Дашт скифларининг сардори
ўзидан-ўзи ўрнидан туриб масалани тинч йўл билан ҳал
этиш учун Искандарга бўйсуниб керак, деб туриб олди.
Оксиарт билан Ҳориен ҳам иккиланиб туришди, фақат
Датафарн билан Катан Спитаменга қўшилди. Бесс энди
гапга аралашмай уларнинг фикрини эшитиб турди. Спита-
мен ўз сафдошларига, қабила ва уруғ бошлиқларига
бир бутун бўлиб бирлашмоқ, ҳар биримиз бир ёқадан
бош чиқариб бутун улусни, бутун элли жангга отлангир-
сак, албатта енгамиз, деб қатъий фикр билдирди. Спита-
меннинг қарори шундай, Искандардан рўшнолик кутиб
бўлмайди.

— Бақтрия лашкарларининг фикр-зикри Аҳмонийлар
шарафини сақлашдир. Сизларнинг мулоҳазаларингиз,
жанжалларингиз менга ёқмади. Форслар ҳеч қачон бош-
қаларга муте бўлиб яшамаган. Буни суғдиёналиклар,
скифлар, массагетлар, саклар, дахлар, ҳамма-ҳамма
яхши билади. Сизлар бизнинг қўл остимизда яшаб ёмон-
лик кўрмадинглар.

— Ҳа, теримизни шилиб олди Улуғ Дориёвуш,— деди
Оксиарт Бесснинг сўзини яна бўлиб.

— Дориёвушнинг хатолари кўп эди, Аҳмонийлар су-
лоласи обрў-эътиборини туширди менинг қариндошим,—
деди фурсатдан фойдаланиб Бесс.

— Ҳозир-чи, сулоланинг тагига баттар сув кетди,—
деди Оксиарт.

Бесс индамай қолди, Оксиартга жавоб қайтаришни
лозим кўрмади.

Хуллас, мунозара узоқ чўзилди. Тушдан кейин кен-
гаш натижасиз тугаб, ҳамма тарқалди. Аммо Навтака
ҳокими баъзи бир мунозараларга чек қўйиб, ўртадаги
совуқчиликни бартараф этиш, қабила бошлиқларини
«яраштириш» мақсадида кечқурунга зиёфат ташкил
этган. Эрталабдан бошлаб тайёргарлик кетмоқда, таом-
лар пишириш учун энг яхши ошпазлар олиб келинди.
Сисимифрнинг асосий мақсади Бесснинг кўнглини олиш
бўлса керак, унинг обрў-эътибори учун ҳеч нарсани ая-
масдан эртаю кеч хизматда эди. Афтидан Бесс ғалабага
эришса, унга катта лавозим ваъда қилган кўринади,
чунки «Осиё шоҳи» шундай йўл билан бўлса ҳам ўзига
янги тарафдорлар ахтармоқда эди. Бақтрияда ҳам амал,

ҳокимлик, бойлик ваъда қилиб Мидиянинг айрим мансабдорларига таъсир ўтказган, ҳатто Дориёвушни қўлга олишда ҳам ана шу сотқинлик Бессга қўл келганди.

Спитамен шоҳ олдидан чиққач, саройнинг ўзи учун махсус ажратилган хонасига Датафарн билан Катанни таклиф этиб, узоқ ўтиришди. Афтидан бу ерда гап энг муҳим ва жиддий масала устида кетди. Спитамен суҳбатни тугатар экан:

— Энди бундай, бугунги можароларни ўз қулоқларинг билан эшитдинглар. Гапнинг очиги биз қатъий чора кўришимиз зарурга ўхшайди. Тангри таоло Ахурамазда ер, сувни яратиб, уни ҳимоя қилиш, кенгайтириш орзусини билдирган. Анахита¹ яйловларимиз, ерларимизни тошқинлардан сақлаб, сут, гўшт, тери мўл бўлишини ўйлаган. Бунинг учун ақлсиз, бепаросатлар ҳукм ўтказишини қоралаб: «юртимизни аҳмоқлар эмас, хайрли ҳокимлар бошқариши керак» деб айтган. Худоларимизга шаккоклик қилмай, ҳақиқат йўлида Бесс каби қонуний шоҳнинг қотили, ақл-фаросатсиз шоҳга итоат бермаймиз.

— Ҳақ сўзни айтдинг Спанта, бу ишимиз Ахурамаздага ҳам маъқул бўлар,— деди Датафарн уни қувватлаб.

Катан ҳам шундай фикрда эканлигини билдирди.

Улар Бессни осонгина шовқин-суронсиз, қон тўкмай қўлга олиш режаларини тузиб чиқишди.

Спитамен Бесс қароргоҳига бориб эшик олдида турган мулозимдан шоҳ ҳузурида ўз вазирдан бошқа ҳеч ким йўқлигини билди-да, «айни муддао экан», деб Бесс ҳузурига кирди.

Бесс Спитаменнинг бемаврид ташрифидан «бирор воқеа юз берганга ўхшайди», дегандай савол назари билан қараб турди. Спитамен гўё муҳим бир сир айтмоқчидек у ёқ-бу ёққа кўз ташлади. Хонада шоҳнинг икки кўриқловчиси-ю, вазирдан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

— Улуғ шоҳ, сотқинлар қўлга тушди, уларнинг авани Кобар билан тиллари бир экан...

— Ким экан ўша аблаҳлар,— Бесс ўрнидан туриб кетди.

— Датафарн, Катан... бошқалар.

— Сотқинлар қаерда?— бақирди ғазаб билан Бесс.

— Фитна устида қўлга туширдим,— деди Спитамен.

— Дарҳол олиб кел уларни, ўз қўлим билан шу ер-

¹ Анахита — фаровонлик, ҳосилдорлик маъбудаси. Шунингдек, у подшоҳ ҳокимияти ҳимоячиси ҳамдир.

нинг ўзидаёқ бўғиб ўлдираман,— деди Бесс асабийлашиб.

— Ҳозир олиб кираман, улуғ шоҳ,— Спитамен шошганча чиқиб кетиб бир дақиқа ўтмасданоқ қўллари боғланган асирларни олиб кирди. Булар Датафарн, Катан, Шерзод, Тариқ, Зўртош, яна форс, дах, суғд жангчилари эди.

— Аблахлар, сотқинлар, кўрнамаклар, ичимга билдирмай илон бўлиб кириб олган сенлармидинг?— Бесс тахтдан туриб қиличини яланғочлаганча ғазаб билан ўртага тушди:

Спитамен шу вақтдан фойдаланиб, бир зарб билан Бесснинг қўлидаги қилични уриб туширди. Датафарн билан Катан қўлларидаги илинтириб қўйилган арқон билан Бесснинг қўллариани маҳкам боғлашди. Устидан Дориёвушнинг шоҳлик тожи ва зебу зийнатларини юлиб олишди. Шерзод билан Тариқ соқчиларни бир ёқлик қилишди. Вазир бўлса ранги бўздек оқариб, нима қиларини билмай бир чеккада дағ-дағ титраб турарди.

— Бу Ханжамана¹ ҳукми,— деди Спитамен қатъий.

— Шундай бўлишини билардим, кечаси алоқ-чалоқ тушлар кўргандим, раҳматли Дориёвуш мендан юз ўгириб сўзлашмаганди.

— Ҳа, Дориёвушнинг арвоҳи сени урди,— деди Спитамен вазирга юзланиб:

— Ҳозир биз Бессни олиб чиқамиз, сен одамларга Бессни Искандар Зулқарнайннинг буйруғи билан унинг ҳузурига олиб кетяпмиз, кимки сўзимизга ишонмаса, унинг ҳам жазоси шу,— деб жар соласан, тушунарлими?

— Тушунарли, ҳаммаси сен айтгандай бўлади,— деди вазир омон қолганига хурсанд бўлиб.

Бесс аввалига бақириб ўз одамларини ёрдамга чақирмоқчи бўлди. Лекин кейин у ҳам ўйлаб қолди, ҳақиқатдан ҳам бу ишлар Искандарнинг буйруғи билан бўлаётганга ўхшайди, бўлмаса Спитамен қандай журъат этарди бундай хавфли ишга, деб кўнглидан ўтказди.

Бессни боғлаб сарой олдида турган аравага ўтқазишди, ўнта суворий соқчи йигит уни қўриқлаб борарди. Вазир бўлса йўл-йўлакай турли эл, қабила, элатларга мансуб лашкарларга Спитамен тушунтиргандан ҳам ортиқ қилиб жар солиб борарди.

Ҳаммаёқ алғов-далғов бўлиб, Навтака ҳокимининг зиёфати зиёфатда қолди. Шаҳар ташқарисида қапа ти-

¹ Ханжамана — оқсоқоллар кенгаши.

киб ётган минг-минглаб лашкарлар бу хабарни эшитиб баъзилари хурсанд, баъзи бирлари хафа бўлишарди. «Бесс қўлга тушган бўлса, уруш ҳам бўлмайди, ҳаммамиз уй-уйимизга жўнаймиз», деб қувонганлар ундан ҳам кўп эди.

Уша куни Навтакага Искандар ўз лашкарлари билан Амударё қирғоғига етиб, дарёдан кечув бошлаганлиги ҳақида хабар келди. Спитамен маслаҳат билан Бессни Искандарга топширишга қарор қилди, ўзи бўлса етти юзга яқин отликни олиб Суғдиёнанинг номаълум томонига жўнади, йўл-йўлакай Навтакадан ўн-ўн беш чақирим наридаги мудофааси анча мустаҳкам Хамод деган қишлоққа кириб, Бессни қишлоқнинг нуфузли одамларига топширди. Кейин Искандарга чопар юбориб Бессни ана шу қишлоқдан олиб кетишни хабар қилди. Спитаменнинг буйруғи билан қишлоқ катталари то Искандар одамлари келгунга қадар Бессни ертўла уйга қамаб қўйишди.

Қишлоқдан ҳамма жўнаб кетгач, Бесс бу ишлар Искандарнинг буйруғи эмас, балки Спитаменнинг ҳийласи эканлигини тушиниб қолди. Куни-кеча ариллаб-дариллаб оламни титратиб турган «Осиё шоҳи» энди ётган жойида тўполон қила бошлади. Аввалига «сен ёввойилар мени қамашга хақларинг йўқ», деб роса вайсади. Бунга ҳеч ким эътибор бермагач, қутуриб кетди. У овози борича бақириб, Спитамен ва унинг дўстларини «хоинлар, сотқинлар» деб тинмай лаънатлар, қўлидаги кишан билан зиндон эшигини урар, сўнг ҳолдан тойиб тангри талога ёлворар, ҳўнграб-ҳўнграб йиғларди.

— О, Улуғ Зевс мени не кунларга солдинг, ўзинг раҳм қил, гуноҳларимни кечир...

Кечга бориб Бесс тинчиб қолди. Зиндонни қўриқлаб турган соқчилар ҳам ноқобил асирнинг тўполонларидан бир оз тин олишди. Аммо бу узоққа чўзилмади, эшик яна тарақлай бошлади. Бесс чанқаб, сув сўради. «Осиё шоҳи»ни қўриқлаш учун Спитамен томонидан қўйилган Камак деган тоғлик йиғит Бессга раҳми келиб кўзадаги сувни олиб бориб эшик тирқишидан секингина ичкарига итариб қўйди. Шоҳ қўлидаги кишанларни шарақлатиб, кўзадаги сувни гўё ҳозир қайтариб олиб қўядигандек шошиб-шошиб симирди.

Бесс сувни ичиб бўлди-да, иссиқда пешонасидан оқиб тушаётган терларини бир амаллаб артди, кейин Камакка синовчан назар билан қараб турди-да:

— Ҳой йиғит, менга қара,— деб секингина чақирди.

— Нима дейсан?— сўради Камак.
— Шу ерликмисан ўзинг?
— Нима эди?
— Мени танийсанми?
— Илгарни танимас эдим, мана энди билиб олдим,— деди Камак.

— Эшикни қия қилиб оч, сенга бир нарса кўрсатаман,— деди Бесс муҳим гап айтаётгандек.

— Керак эмас, жим ёт энди, ҳаддингдан ошма, сув дединг бердим, яна нима истайсан, бўлмаса менга ҳеч нарса берма деб буйруқ беришган,— деди Камак.

— Мени барибир ўлдиришди, мана буни ол, эшикни озгина қия қилгин, кўрсатаман,— деди Бесс.

Камак хавотирланиб у ёқ-бў ёққа қаради, ҳар тугул ҳаммаёқ тинч, шериги бир чеккада ухламоқда эди.

— Оч эшикни, намунча қўрқмасанг, ахир қўлларим кишанланган-ку. Ҳеч қаерга қочмайман,— деди Бесс зорланиб.

Камак эшикни қия очди. Бесс қўлидан узукни чиқариб, йигитга узатди:

— Мана буни ол, бебаҳо бойлик бу, етти пуштингга етади, энди камбағалчиликдан қутулдинг.

— Йўқ, керак эмас,— деди Камак эшикни ёпиб.

— Олдин бир кўрсанг-чи, қанақасан ўзи,— хуноби ошди Бесснинг.

Камак узукни қўлига олиб бепарволик билан у ёқ-бу ёғини айлантириб кўрди. Узук кўзидаги катта гавҳар ғира-шира қоронғида худди юлдуздек милтилларди.

— Биласанми, буни ёруққа солсанг, унда камалакнинг ҳамма рангини кўрасан. Фақат сенга айтаман бу сирни, улуғ Дориёвушнинг узуги бу, унинг баҳоси йўқ, ола бер сенга бердим,— деди Бесс тирқишдан қараб.

— Керак эмас дедим-ку, нима қиламан, ўзимники яхши бундан, кўзи бундан катта,— деди камак Бессга қўлидаги қандайдир қоратошли кумуш узукни кўрсатиб.

— Эй, нодон, узугинг бир чақага ҳам арзимади, тушунсанг-чи, бунақаси етти иқлимда ҳам топилмайди, эвазига ҳеч нарса олмайман, талаб ҳам қилмайман. Яна қайтараман, энди у менга керак эмас, барибир мени ўлдиришди,— деди Бесс синиқ овозда.

— Бунақаси керак эмас менга, ўзимники яхши деяпман-ку, бу менинг отамдан қолган, бу ўзугингни нима қиламан... Тагин Дориёвушники деяпсан, бировни ҳа-

қига хиёнат қилмайман, унинг ўзига буюрмаган, менга буюрармиди!

— Тентак экансан, ахир бу узукка бутун бир подшоликни алишади-я!— деди Бесс куйиниб.

— Мендан подшоҳ чиқмайди, истамайман, агар подшолик шундай бўлса менга не кераги бор.

— Камбағалга давлат берилмагандек, ақл ҳам берилмас экан, сен осонлик билан келаётган давлатдан қочяпсан, бахтинг бор экан. Мен сенинг қўлингга тушиб қолибман, сенинг ўрнингда бошқа одам бўлганида борми, мени ўлдириб бу узукни аллақачон олиб қочган бўларди, улуг Дориёвуш қаердан олганлигини билмайман, аммо шу узукни бутун сарой аҳли бир марта бўлса ҳам тақишни орзу қиларди. Шоҳ уни ҳеч кимга ишонмасди, ётганда ҳам қўлидан олиб қўймаган. Сен бўлсанг...

— Менга бунақа хосиятсиз... узук керак эмас, агар уни қўлимга тақсам ажал кечаю кундуз соядек орқамдан эргашиб юради... Ростини айтсам сен ёмон одамсан, менга яхшилик эмас, бахтсизлик келтирмоқчисан.

— Ундай дема, узукни олмасанг олмай қўя қол, аммо ақлингни жойига қўй, ҳозир мени қўйиб юбор-да, ўзинг ҳам мен билан юр, ноиб қилиб олай, сен кўрганни ҳеч ким кўрмайди, подшоҳлардек яшайсан,— деди Бесс эшик тирқишидан катта-катта кўзларини олайтириб.

— Гап бу ёқда дегин, сен ҳали мени сотиб олмоқчисан, шунинг учун мана бу узукни тиқиштираётган эдингми,— дедию қўлида ушлаб турган Бесснинг узугини зиндон ичига улоқтириб юборди.

— Ия, ие, ахир нима қилиб қўйдинг, йўқолиб қолса нима бўлади. Сенлар умр бўйи яланг оёқлигингча қоласанлар.

Бесс жаврай-жаврай, Камакни ҳақоратлаб қўлидаги кишанларни шарақлатганча тўрт оёқлаб зиндон ичида тупроқ титиб узугини қидирарди.

— Ахир эртага сени қатл қилишса, узукни нега қидиряпсан, йўқолса йўқолар,— деди Камак Бессни мазах қилиб.

— Сен бунга тушунмайсан, инсон умр бўйи ўзи емай йиққан бойликнинг қулига айланади. Гўрга киргунда қалар мол-дунёсини ўйлайди...

— Ёмон экан бу дунё ишлари...

Камак қўлини силтади-ю, зиндон эшигини қулфлаб нари кетди.

Шундан сўнг «Осиё шоҳи» бир оз тинчигандек бўл-

ди-да, кўп ўтмасдан яна эшикни тақиллата бошлади.

— Яна нима керак?— сўради ғазабланиб Камак.

— Сув... сув... бер,— деди бўғиқ овоз билан Бесс.

— Кўзачада сув бор-ку,— деди Камак.

— Ич... иб бўл... гандим...

Камак эшик тирқишидан кўзачани олиб, мешкопдан унга сув тўлдириб Бессга узатди.

Шу вақт навбатчи қоровул бошлиғи уйғониб, чанқаб уйқули кўзлари билан кўзани қидира бошлади. Қоровулбоши анча ёшга бориб қолган шу қишлоқлик Фарад исмли мўйсафид одам эди.

— Ҳой Камак, кўза қани?— бақирди у.

— Ҳозир,— деди қўрқа-писа Камак.

— Қаерга олиб кетдинг кўзани?— яна бақирди Фарад.

Камак Бессдан кўзачани тортиб олди-да, шоша-пиша қоровул бошлиғига олиб келиб тутқазди.

— Анавиға сув бердингми?

— Ҳа сўраганди,— деди Камак қўрқа-писа.

Қоровулбоши қўлидаги кўзачани Камакка қараб отди. Камак чап бериб қолди-ю, кўзача бориб деворга урилиб чил-парчин бўлди.

— Уша сотқин ичган кўзадан сув ичиб бўладими?— туюқди чол.

Камак индамасдан бошлиғи олдида гуноҳкорларча бош эгиб турарди. Қоровулбоши ёнидаги мешкопнинг оғзини очди-да, баралла кўтариб ичди, кейин Камакка юзланди:

— Спитамен эшитса, сендан эмас, мендан хафа бўлади, шунга тушунасанми ўзи?

— Тушунаман, мени кечиринг, отахон,— деди Камак гуноҳини бўйнига олиб.

— Бунақа сотқинларга шафқат қилиш керак эмас, мана ҳозир қўйиб юбор-чи, шу заҳотиёқ сени ҳам, мени ҳам дорга осад.

— Мени сотиб олмоқчи бўлди,— деди Камак.

— Тиллоси бор эканми?— сўради Фарад ҳовлиқиб.

— Йўқ, қўлида қимматбаҳо узуги бор экан, жуда зўр, деб менга роса мақтади, Дориёвушнинг узуги эмиш...

— Нима дединг, шоҳнинг узуги дедингми, вой нодон-ей, нега менга айтмадинг,— Фарад ҳовлиқиб ўрнидан туриб кетди.

— Эй узуги бошидан қолсин, нима қиламан мени, — деди Камак бепарволик билан.

— Вой бeфapocaт caxpoйи, уни дapxoл кyлгa oлиш керак, агар сен олмасанг Искандарга қолади. Ахир у бебаҳо нарса бўлиши керак.

Қоровулбоши ўйланиб қолди.

— Менга қара Камак,— деди босиқлик билан.— Сен ундан бир бало қилиб узукни ол, яхши гапир, нима шитмос қилса рози бўлавер.

— Ие, нега рози бўламан?!

— Қизиқ экансан, майли деявер.

— Қўйиб юбор деса ҳам рози бўлайми,— сўради таажжубланиб Камак.

— Э, нодон экансан, ваъда беравер,— деди Фарад жаҳли чиқиб..

— Ия, сиз қизиқ экансиз, мен унга чиқариб юборман,— деб нега ваъда берар эканман, ундай қилолмайман,— деди Камак.

— Сен алдаб-сўлдаб узукни олгин, кейин у ёғини таплашамиз,— деди босиқлик билан.

— Уз қўли билан берганда олмаган эдим, энди қандай қилиб сўрайман,— деди Камак.

— Вой сен тентаг-ей, одамни ғалча қилиб юбординг? Нима иш қилиб қўйганингни биласанми, қанақа аиқовсан. Ахир узук Искандар қўлига тушади-ю, мунча содда бўлмасанг, ундан кўра сен ва мендай камбағал бечораларга қолса яхши эмасми?

— Менга керак эмас, камбағаллигим яхши, қулоғим тинч, уйқум тинч,— деди Камак яна бўш келмай.

— Бўлди гап битта, сен узукни ол, жуда бўлмаса Спитаменга берамиз.

— Шундай денг,— деди бир оз бўшашиб Камак.

Камак зиндон эшиги ёнига борди-да, қулфни очиб эшик қиясидан ичкарига қаради. Бесс осмонга қараганча чалқанча ётиб, хирилларди. Тепакал бошининг икки ёнида пароканда бўлиб осилиб ётган оқ оралаган сочлари унга шундай қўрқинчли тус берган эдики, Камак шўрлик турган жойида ранги бўздек оқариб қотганча қолди. Узоқдан уни кузатиб турган Фарад югурганча зиндон эшиги ёнига келди.

— Нима гап ўзи,— ҳовлиқиб сўради қоровулбоши.

— Улаяпканга ўхшайди,— қўрқиб деди Камак.

— Қани, бу ёққа тур-чи, Камакни четга суриб, тирқишдан ичкарига қаради.

Бесс зиндон ўртасида осмонга қараганча чўзилиб ётарди. Унинг мешдай катта қорни кўтарилиб-тушар,

қўрқинчли овоз чиқариб форсча нималардир деб хирилларди.

Қоровулбоши ўзини ичкарига олиб, Бесснинг тепасига борди. Шоҳнинг бош-кўзидан қаро тер қуйиб, қўрқинчли кўзлари косасидан чиқиб, тўлғоқ тутаётган аёлга ўхшаб ётарди. Бесс чолни кўриши билан қорнини кўрсатди, кучли оғриқдан бўлса керак, тишларини ёғирлатиб, лабларини қаттиқ қимтиб олганди.

— Нима бўлди сенга, қорнинг оғриятими?— сўради Фарад астагина, меҳрибонлик кўрсатгандай.

— Сув...

— Вой-бў, жарга ағдаряпсанми берган сувни,— заҳарханда қилди чол ва Камакка юзланиб:

— Сув олиб келгин-чи,— деди.

Камак мешдан сопол товоққа тўлдириб сув қуйди-да, тўкилиб кетмасин деб эҳтиётлаб қоровулбошига бермоқчи бўлди.

— Ичир ўзинг,— деди Фарад.

Камак сувни қандай ичиришга ҳайрон бўлиб турган эди Бесс қимирлаб бошини кўтармоқчи бўлди, лекин туролмади. Фарад энгашди-да, бошини кўтариб турди. Бесс сув ичди, бир оз ўзига келгач, туриб ўтирди.

— О, Улуғ Зевс, мени қандай азобларга қўйдинг, ундан кўра тезроқ жонимни олиб қўя қол,— деди зорланиб.

— Майли узукни бера қолинг,— деди Камак асирга қараб.

Бесс бехосдан муғамбирана кулиб, дўппайиб турган қорнига ишора қилди:

— Эй аҳмоқ, нодон, энди узук йўқ, хоҳласанг қорнимни ёриб ола қол,— деди.

Қоровулбошлиғи ҳам, Камак ҳам турган жойлари-да ҳайрон бўлганча донг қотиб қолишди.

— Бу аблаҳ ёлғон гапиряпти, бирор жойга берки-тиб қўйган, ҳаммаёғини қара, кийимларини еч, қип-яланғоч қил,— деди Фарад Камакка қараб.

Камак зиндон ичига кириб Бессни титкилай кетди, ammo узук топилмади.

— Ҳеч нарса йўқ,— деди Камак.

— Қип-яланғоч қил деяпман-ку, галварс,— деди Фарад дўқ қилиб.

Бессни ечинтириб, қип-яланғоч қилишди, узукни ютиб юборганлиги ростга ўхшаб қолди. Бесс бўлса Камакни ҳам, Фарадни ҳам бу қилмишлари учун оғзига келган сўз билан ҳақоратларди.

— Буни ўлдирамиз,— деди Фарад Камакка.

— Ия, нима деяпсан ўзи, ахир ўлдирса Спитамен аллақачон ўлдирарди,— деди Камак.

— Спитамен бунда узук борлигини билмаган-да, агар хабардор бўлганда бошларди-я!

— Мен битта узук деб одам ўлдирмайман, Искандарнинг одамлари келса нима деймиз, улар бизни дорга осишади.

— Улигини бериб юборамиз.

— Барибир мен ўлдирмайман.

— Ўлдирасан, қорнини ёриб узукни оламиз,— деди Фарад қатъийлик билан.

Хуллас, Камак рози бўлмади. Фараднинг жаҳли чиқиб бу нодон саҳройи йнгитга дашном бера бошлади. Агар шу вақт ташқарида от туёғининг дупури келмаганда бу жанжал нима билан тугаши маълум эмасди. Гала-ғовур бошланди, қоровулбошлиғи чопганча ташқарига чиқди. Бу Бессни олиб кетишга келган Птолемей бошчилигидаги македон суворийлари эди. Дарвозани қўриқлаб турган соқчилар уларни ичкарига киритмай турдилар. Искандарнинг энг яқин ва атоқли саркардаси ўзига нисбатан бундай совуқ муносабатни кўриб жаҳли чиқиб кетди.

— Менга Спитаменнинг ўзини чақириб бер,— деди у қоровулбошлиғига дўқ қилиб.

— Спитамен кун иеча бу ердан кетиб қолган... Ҳозир у узоқда,— деди қоровулбошлиғи.

Птолемей «нега бу осийлик ёввойи бизга чопар юбориб, ўзи кетиб қолади, шу қадар ҳурматсизлик бўладими», деб тўнғиллади.

— Бесс қаерда бўлмаса?— ғазаб билан бақирди Птолемей.

— Зиндонда, уни сизга топшириш учун сақлаб турибмиз,— деди қоровулбошлиғи.

— Бўлмаса дарвозангни оч, уни ҳозироқ олиб кетаман!— деди Птолемей.

— Сабр қилинг,— деди қоровулбошлиғи ва бирпасда кўздан ғойиб бўлди. Кейин дарвозани очди-да, Птолемейга мурожаат қилди.

— Сиз кимсиз ўзи,— сўради Фарад.

— Мен Птолемей бўламан. Қани, тезроқ асирни олиб чиқ, йўқса кекирдагингдан туйнук очиб қўяман.

— Мен сени танимайман, Бессни Искандарнинг ўзига топширишим керак. Спитамен шундай деган. Агар сен саркарда бўлсанг, ҳарбий қонунларни яхши били-

шинг керак. Тагин Бессни бошқа одамга бериб юборсам, Искандар хафа бўлмайдими-а?

Птолемей ўзи анча ёшга бориб қолган бўлса ҳам ҳали анча тетик ва бақувват кўринган қоровулбошлиғига синовчан қараб турди-да, кейин жаҳлдан тушди.

— Соқолинг оқи, ҳақ гапинг ҳурмати сенга озор бермайман, майли энди йўл бошла, Искандар мени вакил қилган.

Қоровулбошлиғи Птолемей ҳақида кўп эшитганди. Дарвозани очиб, уларни ичкарига киритди, кейин зиндон қўлфини очиб; ерда чалқанча ётган Бессга мурожат қилди.

— Қани улуғ шоҳ, марҳамат қилсинлар. Сизни Искандар йўқлаётган эмиш,— деди истехзо билан.

Бесс бошини кўтарди. Зиндон эшиги ёнида совут кийган баланд бўйли Птолемей турарди.

— «Осиё шоҳи»ни роса бошлапсанлар-ку,— деди захарханда билан Птолемей ва мулозимларига Бессни олиб чиқишни буюрди.

— Сотқинлар, аблаҳлар, ёввойилар — Бесс то аравага чиқгунга қадар ҳаммани лаънатлади.

Македонияликлар Бесснинг оёқ-қўлларини кишанлаб, аравага ётқизишди-ю, тезда жўнаб қолишди.

Қоровулбошлиғи уларнинг орқасидан ачингансимон қараб турди-да, кейин ёнида турган Камакка қараб:

— Эй нодон, Бесс билан бутун бир давлат кетди, ҳаммасига сен айбдорсан,— деди.

— Мен ҳеч нарса билмайман,— деди Камак.

— Билмайман эмиш, хато барибир тўғриланиши керак. Мен уни гўрдан бўлса ҳам қазиб оламан,— деди Фарад.

КАРВОН ИУЛИ

Одатида кенжа ўғли Рамтишни тупроқ ўйнайвериш ҳаммаёғи кир-чир бўлиб кетганлигидан нолиб, қўлидан маҳкам тутди-да, бормайман, деб жанжал кўтаришига ҳам қарамай булоқ бошига судради. Катта харсанг устига ўтқазди. Кўзада сув олиб, ўғлининг додлаганига эътибор қилмай чўмилтира бошлади.

— Эртадан-кечгача тиниминг йўқ, тиззангни кўзи яра бўлиб кетибди, сеними, ҳали отанг келсин, бир адабингни бериб қўяди...

— Дадам-чи, уйишга кетдила, Искандал билан уйи-

шадмла, куяшиб йиқитадила, ҳа, мени дадам шунақа катта полвонла-а?

— Бўлди, урушинг ҳам, Искандаринг ҳам қуриб кетсин,— зарда қилди Одатида.

— Неда унақа дейсиз, ойижон, ман катта бўяй, дадамла-чи, ойижон, Искандалдан йиқилсала-чи, ўзим йититаман... Энди кўп-кўп нон ейман, кўп овқат еса полвон бўлади, хўпми... Сиз билмайсиз... Шейзод амаким шундай дедила...

— Майли ўғлим, тезроқ катта бўлақол.

— Ойижон, энди сизни жовайтмайман, ҳамма овқатни тез-тез еб қўябеяман...

Одатида рўмолча билан ўғлининг юз-кўзларини артди, пешонасидан ўпди.

— Вой ойижон, нега йиглайсиз, ахий ман бойманку.

— Яхшиям бахтимга сенлар борсанлар, бўталоқларим, ҳеч нарсадан қўрқмайман.

— Ойижон, ойижон, жуда чийойлисиз-а,— Рамтиш эркалаб онасининг юзларини силади.

Одатида ўғлининг у ёқ-бу ёғини тузатди-да, кейин бағрига босганча ўтовга қайтди.

Шу вақт узоқдан туя қўнғирогининг овозлари эшитилди. Кўчманчилар яшаб турган бу қароргоҳнинг одамлари ҳаммаси қий-чув билан карвонга чопишди. Аслида шу қароргоҳ жойлашган ердан илгари катта карвон йўли ўтарди. Бу жой анча тинч, атрофда оқар сув, булоқ бўлганлиги учун узоқ ўлкалардан савдо-сотик билан келаётган карвонлар шу ерга қўниб ўтишарди. Кўчманчи элатлар карвон келди, дегунча тери, мўйна ва бошқа нарсаларига мол айирбошлашарди. Улар туялардан юklarини туширишиб, сойлик бўйидаги сайҳонликка ўтов тикишди.

Қотмадан келган, абжир, устига оқ шоҳидан яқтак кийган ўрта ёшлар чамасидаги қиррабурун, серсоқол одам хизматчиларга қандайдир тилда алланима деди.

Одатида ўғлини етаклаб, карвон бошлигининг ёнига келиб сўради:

— Эй яхши одам, қаердан келяпсизлар, қай томон йўл оляпсизлар, сотадиган яхшироқ матоларингиз борми?

Карвон бошлиғи қаршисида турган сулув аёлга бир оз қараб турди-да, калласини қимирлатиб «сўзларингни тушунмайман» дегандек қилди, бир чеккада осмонга қараганча чалқанча ётиб ҳордиқ чиқараётган кенг яғринли, паканадан келган семиз одамга қараб:

— Бабах, Бабах!— деб чақирди.

Бабах эринибгина ўрнидан қўналиб, хўжайинининг ёнига келди. Болали аёлга савол назари билан қаради. Одатида ўз мақсадини тушунтириш, тилмоч эринибгина аёлнинг сўзларини карвон бошлиғига таржима қилиб берди.

Карвон бошлиғи анча сертакалдуф одам экан. Қаршида шундай келишган нозанин турганлиги учунми, жудаям ширин сўз бўлиб кетди.

— Сиз учун ҳамма нарса топилади, Чинмочин шоҳисини дейсизми, бақтрия рўмолларими, Араб сурмасими, Шош балдоғларими, Ҳиндистон сарилари, хуллас, ҳамма нарса бор.

Карвонбоши хизматкор қулларига нимадир деган ёди, улар ковшаниб ётган теваларнинг хуржуларидан турли молларни олиб бирпасда тош устига ёйиб ташлашди. Одатида молларни бирма-бир кўриб, бир нечасини танлаб олди.

— Бу матолар қанча туради?— сўради Одатида.

— Сизга ўз нархида сотаман, ҳаммасига ўн драхма бера қолинг,— деди бошлиқ танлаб олинган матоларни ўрар экан.

Одатида ҳамёнидаги пулларни карвон бошлиғига узатиб:

— Қанча зарур бўлса ўзингиз санаб олинг,— деди.

Карвон бошлиғи пулларни санаб олар экан, аёлнинг тантилигига ичидан офаринлар ўқиб, ҳамёндан кўз узмай турган Бабахга нималардир деди.

— Хўжайиним хўжангиз ким деб сўраяпти,— деди. Одатида бир оз ўйланиб қолди.

— Шарт эканми шуни билиш.— Бабах Одатиданинг жавоб ўрнидаги сўроғини таржима қилиб берди.

— Йўқ, йўқ, хафа бўлманг, шунчаки сўраган эдим.

— Хафа бўлмайман.

— Сўрашим боиси, шундай ажойиб аёлнинг бахтга ботган қайлиғи ким экан деб, ўша бахтли инсонинг исм-шарифини билгим келди,— деди карвонбоши.

Бабах хўжайинига нималарнидир тушунтирди. Карвон бошлиғи унинг сўзларига калласини ликиллатиб кулиб қўйди.

— Бошлиқ қайси тилда сўзлаяпти,— сўради Одатида.

— Араб тилида, карвон Суриядан келяпти — деди Бабах.

— Қайга борар экан?

— Чинмочинга.

— Хафа бўлмасин, ҳеч қанақа сиринг йўқ, хўжамнинг исми Спитамен, Сугдиёна зодагонларидан,— деди Одатиди мағрурланиб.

Бабахнинг ранги қув ўчиб кетди. Бошлиққа таржима қилиб берди-ю, ўзи Одатидидаги тикилганча қолди.

Бабах «Хориен қояси» даги наврўз байрамини эслади. Ушанда Спитаменни биринчи марта кўрганди. Унинг хўжайини Хориен ҳам, Оксиарт ҳам Спитаменнинг яқин дўстлари, буни Бабах жуда яхши биледи. Бабахнинг дўсти Ситон Равшанакка уйлана олмади, бунга Спитамен халал берганлиги Бабахга маълум. Нега ўша наврўз кунини Равшанак қалъадан тушиб, ўз оти турганда Спитаменнинг қора тулпорини миниб кетди. Бунда бир гап бор. Ахир Равшанакнинг кўнгли Спитаменда бўлмаса, Ситондан йиқилмасми? Тўғ бузилиб кетди, Ситон шарманда бўлди. Ўша кунини Спитамен Бабахга ҳам қаттиқ сўзлади, чунки у баъзи номаъқул ҳаракатлар қилганди.

— Сен билан бир гулхан атрофида ўтирмайман,— дед Спитамен Бабахга.

Энди эслади, гулхан атрофида Спитамен Равшанакдан кўзини узмади, улар бир-бирлари билан сўзлашмаса ҳам, кўзлари сўзлашар, ўрталарида сирли бир нима бордек эди. Кейин Оксиарт Спитамендан уюлдаги отларидан йигирма-ўттизтачасини сотишни илтимос қилганда бу сафар негандир тантилик қилиб юборди. У Равшанакни севади, қизнинг ҳам кўнгли Спитаменда, ҳар ҳолда ҳаддан ошайпти бу зодагон.

Шундан бир иш чиқадиганга ўхшайди, энди мақсадимга эришадиган бўлдим, чамамда. Анави аҳмоқ Ситон қиздан йиқилиб, Спитамендан қасд оламан, ўлдираман деб юрибди. Унинг калити мана бу ерда эканку! Кунини кеча улар Ситон билан иккови «дўстлари»ни йўқлашганда ҳаммаси қайдаги бўлмаган фикрлар билдиришди, йўл-йўриқлар кўрсатишди, ҳатто Спитаменни бир йўлини топиб йўқ қилиш керак, деб ақл ўргатишди. Бахтим келган йигит эканман, «қаловини топсанг қор ҳам ёнади», шундай иш қилайки, қор эмас чўлдагича қумлар ёнсин!.. Ипнинг учини топиб олдим, энди уни шундай айлантирайки, Спитамен борарга йўл тополмай қолсин.

Бабах шу йўл билан тоза сувни лойқалатиб ўзининг қора ниятига етиш йўлини излай бошлади.

— Спитаменнинг сандан бошқа хотини ҳам борми?— деб сўради тусмоллагандек.

— Бу нима деганинг?
— Сен бу ерда ўтириб, ҳеч нарсани билмайсан чоғи. У Оксартнинг гўзал қизи Равшанакни севади-ку! Хориен қалъасида бўлганимда шундай деб эшитгандим...

— Сен ёмон ниятли одамга ўхшайсан, бу ердан тез кет, бўлмаса сипоҳларни чақираман,— деди Одатиди газаби келиб.

— Майли чақира қол, нима ҳам дердим, бор гапни айтдим қўйдим-да, ишонмасанг ўзинг биласан.

— Йўқ, ундай эмас, ёлғон!— йиғламсиради Одатиди.

— Равшанакни кўрмаган экансан. Мен уни биламан, агар менга тегса бутун борлигимни ҳадя этардим унга. Сугдиёнада ҳам, Бақтрияда ҳам бунақа гўзал бўлмаса керак,— деди Бабах Одатиданинг юрагига олов ёқиб.

— Ҳаммаси ёлғон, ёлғон!

— Нега ишонмайсан, содда аёл экансан, яхшии сенга бошдан сўзлаб бера қолай. Наврўз куни «Хориен қояси»да янги йил байрамини кутдик. Мен ҳам ўша ерда эдим, аслида Хориен менинг хўжайиним бўлади. Анави ўнта туядаги моллар ўшаники, мен унинг молларини сотиб келиш учун анави савдогар билан Чинмо-чинга кетмоқдаман. У ердан яхши матолар, чинни ас-соблар келтираман. Хуллас, ўша куни Равшанак Ситон деган зодагон йигитга унашилиши, кейин тўй бўлиши керак эди. Қизиги шундаки, улар курашганда Равшанак енгиб чиқди.

— Жуда яхши, демак қиз йигитни севмас экан-да!— деди Одатиди.

— Сен яхшилаб эшит, дарҳол хулоса чиқарма, ахир Равшанак нега йиқилиб бермади?

— Йигитни севмайди-да,— деди Одатиди ҳозиржавоблик билан.

— Эй, тўхтасанг-чи, сабаби шундаки, ўша кезде Спитамен пастда уни кутиб турган эди.

— Нега кутиб тураркан?

— Гап ана шунда, Равшанак қалъадан тушди-ю, Спитаменнинг отини миёна солиб учиб кетди, кетидан бўлса сенинг суюкли эринг жўнади.

— Қорасочни миндими,— бир оз асабийлашди Одатиди.

— Ҳа, худди ўша от. Эгасидан бошқа ҳеч кимни миндирмайди, деб эшитгандим, Равшанакни бўлса бе-малол олиб кетди...

— Хўш, у ёғи нима бўлди?— таажжубланиб сўради Одатиди.

— Ситон билан Равшанакнинг тўйи бўлмади, ни-
коҳ бузилди.

— Менга қара, агар Сурдиёнада ҳам, Бақтрияда ҳам энг гўзал қиз менинг суюкли Спитаменимни севиб қолган бўлса, бунга тан бериш керак, майли розиман. Ноҳидга қасамёд этаманки, Спанта шунга лойиқ, у бошқани яхши кўрса ҳам, мен унга содиқман, уни севаман. Аммо сен, сен... тўғриси айтсам, аблаҳ экансан..

Одатиди йиғламоқдан бери бўлиб қўлидаги нарса-ларини ҳам, ҳамёндаги драхмаларини ҳам олмай Рамтишни етаклаганча қароргоҳга жўнаб қолди. Қарвонбоши ҳайрон бўлганча елкасини қисиб, Бабахга «нима дединг, нега уни хафа қилиб қўйдинг», дегандек қаради. Бабахни арабчалаб нималардир деб койиган бўлди. Бабах бўлса ўзича «Бу гапларга тушунмайсан, жим ўтиравер, бизнинг ҳисоб-китобимиз бор, мана энди мен ҳам Спитаменга кўрсатиб қўяман, Оксартни ҳам, Хориенни ҳам ундан ажратиб юбораман, ҳали у Бабахни билмас экан», деб кўнглидан ўтказди. Қарвон бошлиғи Бабахга яна алланарсалар деди-да, хизматкорларидан бирини чақириб, Одатиданинг харид қилган моллари, ҳамёндаги пулларини киритиб юборди.

Одатиди қароргоҳга қандай етиб борганини билмади. Йўл-йўлакай дунёда шунақа ҳам пасткаш, ифвогар сдамлар ҳам бўлар экан, уларнинг жазосини Айшманинг ўзи берсин, нега шундай инсонлар дунёда туғиларкан деб, газабланарди. Юраги ёниб, кўзача устида турган косани олди-да, лиммо-лим қилиб қумрон ичди. Угли «мен ҳам ичаман» деб хархаша қилди.

— Ичнинг келмаса ҳам ҳадеб тўполон қилаверсан,— деб Рамтишни койиб-койиб, косани яримроқ қилиб қумрон қуйиб берди. Угли ҳам онасига ўзининг қумрон ичкиси келаётганлигини исбот қилиш учун энтикиб-энтикиб бўлса ҳам косани бирпасда бўшатиб «ма» деб онасига узатди.

Одатиданинг хаёли Бабахда эди. Жуда майда гап одам экан. Аёллар ҳам унинг ёнида ип эшолмайди, тавба, бирпасда қанча ёлғонни тўқиб ташлади-я! Оббо, тилинг кесилгур-ей, Спитаменда нима қасди бор экан, ё бўлмаса бир номард ифвогарми, кимгадир ёлланган айғоқчими? Мулозимларга айтсаммикан, балки то Спитамен келгунга қадар ушлаб туриш лозимдир.

— Эна, ҳой энажон, хафа бўлди-ми?— сўради Рамтиш ҳадеб безовта бўлаётган онасининг ҳозирги асабий ҳолатини билгандай.

— Бор, анави Антикни чақир!

Рамтиш чопганча мулозимни чақириб келди.

— Унча-мунча харид қилгандим, нарсалар ҳам, ҳамёним ҳам карвонбоши ёнида қолиб кетибди, бориб, олиб кел!

Антик чиқиб кетмоқчи бўлганди, Одатида уни тўхтатди.

— Тўхта-тўхта... айтмоқчи — Одатида бир оз ўйла-ниб қолди.

— Яна бирор нарса эсдан чиқибдимми?— сўради мулозим.

— Ҳа, ўша ерда бир одам бор — Одатида яна ўйла-ниб қолди.

— Нима демоқчи эдингиз, бекам,— Одатидани ҳеч қачон шунчалик безовта ва беқарор кўрмаган эди мулозим.

— Майли, нарсаларни олиб келсанг бўлгани...

Хизматкор шошилиб чиқиб кетди.

Одатиданинг ёдига бир нарса тушгандек бўлди. Уша биринчи ҳомиладор бўлган кезлари кўзи ёриши-шига бир ойча қолганда Спитамен савдо ишлари билан Мароқандга борганди. Ушанда бир ҳафтача қолиб кетди. Илгари йўлга кетадиган бўлса қачон келишини айт-тарди. Кўпинча юмушларини битиргач, тезроқ қайтиб келишга ҳаракат қилар ва эшикдан кириши билан: «Сени жуда соғиниб кетдим, жонгинам» деб қайлигини эркаларди. Ушанда биринчи марта Спитамен уч кунча деб кетди-ю, бир ҳафта юрди. Одатиданинг кўзи қиш чилласида ёриганди. Бирданига икки ўғил туғди. Спитамен худди болалардек осмонга сакраб қувонганди. Унталаб қўй, мол сўйиб, қурбонлик бериб, эл-юртга тўй қилганди. Аммо Одатида жуда қийналганди. Икки-та норғилдек ўғилни тарбиялашнинг ўзи бўладими! У болалари билан ўралашиб қолиб, Спитамен беш-ўн кунлаб йўқ бўлиб кетар, қайтгач кўпроқ ширин-шакар ўғиллари билан банд бўларди.

— Спанта, мени унутиб қўйдингми?— сўрарди Ода-тида.

— Жонгинам, сени унутиб бўладими, яккаю ягона суйганимсан,— деб эркаларди хотинини.

— Юрагим узилиб кетай деди-я, сен шуни биласан-ми,— эркаланди Одатида.

— Сен ҳам болаларинг билан оворасан, муҳаббатингни ўшаларга бердинг чамамда,— деди Спитамен.

— Ундай дема, сенсиз менинг ҳаётим ҳам, хаёлим ҳам йўқ.

Нега Одатиданинг ёдига ҳозир шу воқеа тушди, ўзи ҳам билмайди. Наврўз кирадиган куни Спитамен яйловдан кела солиб бормасам бўлмайди, деб шоша-пиша «Хориен қояси»га жўнаб кетди. Юрагига олов тушди шўрлик аёлнинг. Ифвоғар наҳотки рост сўзлаётган бўлса?! Қорасочга нима бало урди, айниб қолибдими вафодор тулпор?! У ҳатто Одатидага ҳам жиловини бермасди, Спитамен билангина мингашиб кетишганди бир марта. Анави иблисга ишонмас эди, от-чи, унга не бало урди, булоқ сувидек беғубор, соф эди-ку! Нега Қорасоч индамасдан Равшанакни ўз устига миндирибди? Демак, бу ерда бир гап бор, илгари ҳам ўша қизни миндирган. «Ҳаммасига ишонмасдим, аммо Қорасочнинг қилғилиғи юрагимда шубҳа туғдирди», ўйлади Сдатида. Инсон алдаши мумкин, аммо от алдамайди.

II қисм

ТОҒДАГИ ГУЛХАНЛАР

ДАРЁДАН КЕЧИШ

Амударё... Унинг ўзи бир дунё. Серсув, серҳашам, ыўх, йилнинг ҳар бир фаслида ўзгача оҳангга, рангга кириб турланади, жилоланади. Айниқса баҳор кезларида худди ҳуркович отдек эплаб бўлмайди, ўзанидан чиқиб, қирғоқнинг бўш жойларини уриб, ағдариб, кенгликларга тарқалади, қанча-қанча ўтлоқлар, экинзорлар сув остида қолиб кетади. Қани энди уни эпга келтириб бўлса, ўзанига сиғмай, қутуриб, қирғоқларни еб, ялаб, ўзига йўл ахтаради, македониялик Искандар Сугдиёна ерларини ўз жўшқинлиги билан мудофаа қилиб турган бу улкан дарё бўйига етиб келганда, айни иссиқ баҳор кунлари бошланган пайт эди. Катта қўшин, оғир қурол-аслаҳалар ва от-уловларни дарёдан ўтказиш ғоят машаққатли бўлиб, соллар, қайиқлар ясаш учун атрофда дов-дарахтлар мутлақо йўқ эди.

329- йилнинг баҳори. Искандарнинг етти юз минглик қўшини чўлдан Аму бўйига ёриб чиққанда гўё об-ҳаётга эришгандек ўзларини дарёга урдилар, ҳаммаёқ қийчув, тўполон бўлиб кетди. Қарабсизки, тақир чўл сувсизлигидан азоб чекканлар ҳеч нарсага қарамасдан дарё сувини олиб бир-бирларига сепишар, бошларидан қуйишар, терлаб, шўр босиб кетган кийим-кечакларини ювишарди. Баъзилар бўлса ўзларини дарёга ташлаб чўмила бошладилар. Бундай бетартиблик оқибати-

да сувга оқиб кетганлар ҳам бўлди, аскарлар ўртасида қаттиқ шамоллаб қолиб, турли қасалликларга йўлиққанлар ундан кўп эди. Дастлаб Искандар чўл азобини чеккан аскарларини ўз ҳолига қўйиб берди, кейин қаттиқ буйруқ чиқариб, ҳамма бошбошдоқсизликларга чек қўйди. Энди катта қўшинни шўх дарёдан қандай қилиб олиб ўтиш ҳақида ўйлаш керак. Бу ҳақда ўз маслаҳатчилари, тажрибали саркардалари билан фикрлашди. Дарёнинг саёзроқ, торроқ жойини топиш керак эди. Лекин ҳар иккала имконият ҳам йўқ, саёз жойда дарё янада кенгайиб кетганди. Ҳозирги Искандар қўшинлари ёриб чиққан жойда дарёнинг кенглиги олти чақирим бўлиб, нариги қирғоқ паст бўлганлиги учун дарёнинг суви бутун кенгликларга ёйилиб кетганди. Охири қидириб-қидириб Тахтақора¹ деган жойни танлашди. Бу ерда сувнинг оқими тез бўлса ҳам, аммо қирғоқ анча яқин ва мустаҳкам эди. Искандарнинг буйруғи билан ҳамма терилар йиғиб олиниб, ичига хас-хашак, сомон тиқилди. Дарё қирғоқларида қалин қамишзорлар бор эди. Бу уларга жуда қўл келди, қамишларни бир-бирига боғлаб, ундан соллар тайёрлашди. Қариялар, қасаллар, ярадорлар шу ернинг ўзидаёқ Ватанларига қайтариб юборилди.

Ҳамма тайёргарлик ишлари тугагач, кечиш бошланди. Дарёдан ўтиш ғоят машаққатли бўлиб, анча куч, ирода, шижоат талаб этарди. Сузишни яхши билладиганлар нариги томонга ўтиб, оғир қурооллар ортилган қалин солларни қабул этиб олишлари керак эди. Улар жун арқонларни бир-бирига улаб ана шу оғир юкли солларни тортиб олишар, кейин юклардан бўшагач, яна орқа қирғоққа қайтаришарди. Шу алфозда бу жараён узоқ давом этар, сомон тиқилган тери қоп устига иккита-иккита бўлиб чиқиб олган гетайралар найза, қилич-қалқонларини эҳтиётлаб, қирғоққа ўтиб олишлари билан беш-олтита қопни бир-бирига боғлаб, изига жўнатиб туришарди. Аммо тезоқар дарё ўзининг жайхунлигини кўрсатарди. Мана, манжанақ ортилган солнинг арқони узилиб кетиб, оқим бўйлаб қалқиб кета бошлади. Лашкарлар қий-чув солиб бақира бошладилар. Сол тезоқар сув кучи билан бирданига

¹ Қадимги Юнон тарихчиларининг ёзишича, Тахтақора Термиз яқинида бўлган. Лекин бошқа тарихий манбаларда Искандар қўшинлари Калиф деган жойдан кечиш ўтган деган фикр ҳам бор.

ориб кетди-ю, манжанақ уни ушлаб келаётган икки жангчи билан сувга ағдарилди.

— Оқимга қараб суз, оқимга! — бақирди қирғоқдагилар. Жангчиларнинг бири анча жойгача оқиб бориб, зўр-базўр чиқиб олди, иккинчиси бўлса сузишни билмаганлиги учун дарё оқимига қараб бир оз шапир-шупур қилди-ю, кейин кийимларининг оғирлигидан сув тагига ғойиб бўлди.

Бунинг устига гетайралар чиқиб олган тери қоп тикилган жойидан сўкилиб, ичидаги бутун сомон сув юзига чиқиб кетди, қоп устидаги юкларни кўтаролмай чўка-бошлади. Ҳартугул қирғоққа яқин қолган эди, иккала гетайра ҳам қопни қўйиб юбормай унга тирмашганларича бир амаллаб сузиб ўтди. Ивиб, зилдек бўлиб кетган тери қопни зўрға чиқариб олишди.

— Бу бузоқ териси-ку, қаерда олган эдинг Геракл, — деди шериги.

— Эсингдами, хў Истаҳрни олганимизда шундай териларни ёндиришганди?

— Ҳа, ҳа, роса гулхан бўлганди, — деди Геракл.

— Ферик, ҳой Ферик, сен шайтон, қандай қилиб олиб қолдинг билдирмай?

— Еқаётган ўзимизнинг фракнялик танишим Рома эди, қарасам жудаям яхшилаб ошланган экан, керак бўлиб қолар деб олгандим, мана кунимизга яради.

— Ярамай қурсин, оқиб кетишимизга оз қолди-ку, — деди Геракл ҳазиломуз.

— Қара, чиндан ҳам ундаги муқаддас ёзувлар сен билан мени ўлимдан сақлаганга ўхшайди.

— Эй, қизиқ экансан, ўлай-ўлай деб сузиб чиқди-гу, сен бўлсанг муқаддас ёзувлар қутқарди, дейсан.

— Мен тўғрисиани айтдим, ахир Искандар шу ёзувларни ўқий оладиган одамни топиб келиб, унинг баъзи жойларини кўчиртириб олди-ю, сен бўлсанг... Искандар бир нарсани билса керак...

Шундан кейин иккозлари ҳам индамай қолишди. Ана қаранг, ўнта қалқондор гуж бўлиб ўтириб олган бир катта солни дарё оқизиб кетди. Солнинг арқони бу сафар дарёнинг ўртасига борганда шарт узилди-ю, кейин лапанлаганча оқиб бориб, бир чеккаси қийшайди-да, ҳамма қалқондорлар бараварига ағдарилишди. Қирғоқнинг икки томонида турганлар қийқириб ҳуштак чалишар, кимдир бўралаб-бўғалаб сўкинарди. Қалқондорларнинг устларидаги ҳарбий кийимлари

оғир бўлганлиги учун фақат икки кишигина бир амаллаб омон қолди, қолганлари тошдек чўкиб кетди.

— Кўрдингми Геракл, бизни муқаддас китоб сақлаб қолганлиги ҳақ,— деди Ферик, яна ўша мавзуга қайтиб.

— Наҳотки шундай бўлса, менга қара, ҳалиги фракциялик дўстинг қаерда, жуда билимли одам экан-да, шу ёзувларни ўқиган бўлса,— деди Геракл.

— Нима қиласан уни?— сўради Ферик.

— Чақириб келсанг мана бу ёзувларни ўқиб берарди.

— Тўхта, ҳозир айтиб келаман, у дарёдан аллақачон ўтганди.

Ферик тери қопни бир чеккага олиб қўйди-да, фракциялик Романи қидириб кетди. Бир оздан кейин оғзи қулоғида икковлашиб келиб қолишди.

— Қизиқ экансизлар, нима керак сенларга ўзи; эсон-омон ўтиб олган бўлсаларинг, энди, яхшиси, тангридан ўлмай тезроқ уйга қайтиб кетишни илтижо қиларинг,— деди фракциялик.

— Айтганинг келсин дўстим, аммо мана бу Геракл ҳеч ишонмаяпти, буни ўқиб бера қол,— деди Ферик ерда ивиб ётган тери қопни Ромага кўрсатиб.

Фракциялик тери қопнинг ёзув битилган ички қисмини ағдариб қаради. Ҳарфлар сувга теккач негадир яна ҳам равшан тортиб кетганди.

Рома қаршисида ёзувлар нима ҳақда экан, деб қизиқиб турган гетайраларга тушунтира кетди:

— Бу ҳақиқатдан ҳам Авесто¹нинг бир варағи, ўн икки минг бузоқ терисига битилган, айтишларича ўн икки миллион сатрдан иборат.

¹ Қадимги дунё тарихчиларидан Плиний юнон автори Германиянинг (Птолемейнинг замондоши, эрампиздан олдинги 247—222 йиллар) ёзувларига асосланиб, Авесто икки миллион шеърӣ мисрадан иборат деб маълумот беради. Арда Вираф-намакнинг (эрампизнинг IX асри) ёзишича Авесто ўн икки минг бузоқ терисига олтин ҳарфлар билан битилган, ҳамда Истаҳрда сақланган ва македониялик Искандар томонидан ёндириб юборилган.

«Табаристон подшосига ёзилган хатлар» (эрампизнинг VI асри) да «Билиб қўй, Искандар ўн икки минг терига битилган бизнинг китобимиз Истаҳрда ёқиб юборди», дейилган. Араб тарихчиси Масъудий «Мурч уз-заҳаб»да ёзишича, «Искандар Зулқарнайн Истаҳр шаҳрини босиб олгач, Авестонинг медицина, фалсафа, астрологияга доир қисмларини кўчиртириб олгач, ўзини ёндириб юборди, Авесто ўн икки минг тахтага олтин ҳарфлар билан ёзилганди». Авесто¹нинг 1934 йилдаги бизгача етиб келган энг қадимий қўләмаси Копенгаген шаҳрида сақланмоқда.

— Қани, агар тушунсанг мана бу ёзувларни ҳам ўқиб бер-чи,— деди Ферик ҳовлиқиб.
— Майли, мана эшитинглар. Бу шеърий парча «Спатнта майну», яъни Авестонинг адабий қисмидан, ўзи жуда чиройли ёзилган.

Тангрим, илтижо сендан,
Сўзла ҳақиқатни, о, Ахура!
Адолат ибтидосин пешвоси ким ўзи?
Қуёшу ситораларга йўл
солганлар ким...

Мазда, билишни истайман, шукару
яна бошқалар ҳақда.

Геракл сукунатга чўкди, шеърий сатрларнинг мазмуни, маъноси уни анча ўйлатиб қўйганди. Дарёдан ўтаётганларнинг қий-чувлари ҳам гетайраларнинг қулоғига кирмасди.

— Эҳе, шунақа дегин, жуда ажойиб-ку,— деди Геракл тупугини ютиб.

— Нега ёқибди бу китобни?— ҳайратланди Ферик.

— Бу инсоннинг ноёб туйғуларига ҳақорат-ку, биз оламга маданият тарқатувчи халқмиз, дейди. Искандар, бўлмаса нега заковат дурдоналари ёқиб юборилди?— деди Геракл.

— Бу гапга чек қўйиш керак, агар Искандар эшитиб қолса нақ терингга худди мана шу мешга ўхшатиб сомон тикади-да, дарёдан ўтади,— деди Рома уларнинг юрагига ваҳма солиб.

— Сен шунчалик билимдон экансан, нима қилиб оддий жангчи бўлиб юрибсан?— сўради Геракл Романдан.

— Эй ошна, агар билсанг, жангчилар ичида мендан ҳам ўтадиган ақлли одамлар бор, бу ерда ҳаммаси хор-зор бўлиб юрибди.

Яна бир бахтсизлик юз берди, қирғоқдагиларнинг бақириқлари эшитилди. Қамиш солга керагидан ортиқча одамлар чиқишган экан, иккита сипоҳ сувга ағдарилиб тушди. Оғир қуроллари билан иккаласи ҳам чўкиб кетди.

— Биз ўшанда қатнашмагандик, айт-чи, Ферик китобни қандай қилиб ёққан эдиларинг?— сўради Геракл.

— Эҳ-ҳе, бизга Александрнинг буйруғи деб айтиш-

ди. Истахрдаги бир баланд тоққа бордик. Қарасак, катта гор ичида мрамар тошдан ясалган сандиқлар турибди. Агар сен ўша сандиқларни кўрганингда эди, хайрон қолардинг; шундай нақшлар, суратлар солиб ишланганки, ақлинг бовар қилмайди. Қопқоғини ўн киши зўрға кўтардик, биз хазина бўлса керак, деб ўйлагандик, суйиниб кетдик, ахир биз ҳам бирор нарсалик бўлиб қолардик-да! Кейин қарасак, мана шу терига ёзилган китоб-варақлари экан, хафа бўлиб кетдик, шунчалик ҳам бўларканми деб. Кейин ҳаммасини эшакка ортиб тоғдан настга, катта сайхонликка ташиб тушдик-да, бир-бирининг устига қўйиб тахладик. Терилар шунчалик кўп эдики, уларни устма-уст қўйгандан кейин тоғ бўлиб кетди.

Кечга томон Искандарнинг ўзи ташриф буюрди. Кейин ёқиб-юборишди.

— Қайси тоғ экан,— сўради Ферик.

— Нифишт¹ тоғи дер эканлар...

— Муқаддас китоб варағини энди нима қиласан,— деди фракциялик Ферикка.

— Биз Нифишт тоғида хазина топмадик, деб хафа бўлгандик, тақдирни қарангки, шу китобнинг бир саҳифаси дарёдан ўтишда қўл келди, менимча бирорта жонлиқ топиб қурбонлик қилиш керак — деди Ферик.

— Тўғри, мен ҳам шуни ўйлаб турувдим,— деди Геракл.

— Мен бориб бирон жонлиқ топиб келай бўлмаса,— деди Ферик, қурол-яроқларини қўлга олиб.

— Терини дарёга ташлаб юборайми,— деди Геракл Ферикка мурожаат қилиб.

— Йўқ-йўқ, нима деяпсан. ўзинг, мен уни кечалари тагимга солиб ётаман, совуқда устимга ташлаб оламан, агар эсон-омон, ўлмай ўз ватанимга етиб олсам, уйим тўрига илиб қўяман,— деди Ферик.

Шундай қилиб, дарёдан кечиш беш кун давом этди, сувга чўкиб, оқиб, ўлганлар жуда кўп бўлди². Қанча қурол-яроғлар, от-уловлар дарё тубига тушиб кетди.

¹ Ибн Балхийнинг «Форснома»сида Истахрдаги Нифишт тоғида «Зинд» (Авесто) китоби мрамар сандиқларда сақланганлиги ҳақида маълумот берилади.

² Қадимги юнон тарихчиларнинг берган маълумотларига қараганда оқс (Амударё)дан кечиш вақтида катта жангларда ҳалок бўлганлардан ҳам кўп одам сувга чўкиб, оқиб ўлган. (Арианнинг «Искандар-юришлари» китоби).

Дарёдан ўтилгандан кейин аҳоли яшайдиган қишлоқларга етиб бориш учун ҳали узоқ йўл юриш керак эди. Искандар дарёдан ўтгач, ўша куниеқ йўлга чиқди, йўл-йўлакай бир оз дам олиб, қўшинларни тартибга келтириб олиш учун қулайроқ жой ахтарди. Кечга томон ям-яшил дарахтлар билан қопланган, ариқларида шарқираб сув оқиб ётган бир бешага етиб келди. Бу жойнинг оби-ҳавоси ёқиб қолганлиги учун то қўшинларнинг барчаси етиб келгунга қадар шу ерда баргоҳ тикиб, дам олишга қарор қилди.

Кечга томон Птоломейдан чопар келди. У Бесс қўлга олинганлигини Искандарга хабар қилиб, «Осиё шоҳи»ни унинг ҳузурига қандай ҳолатда олиб боришни сўрагани. Подшоҳ Бессни шармандаларча яланғоч қолда олиб келишни, шу ердаёқ кўпчилик олдида суд қилишга қарор қилганлигини билдирди.

Бесснинг қўлга тушганлиги, эрта билан шу ерга олиб келинажаги ҳақидаги хабар бутун қўшинлар орасида бирпасда тарқалди. Чунки Дорейсни ўлдириб, ўз шоҳига хиёнат қилган шоҳни кўриш, жазоланишини томоша қилиш барча учун жуда қизиқарли эди. «Бессни Птоломей ўзи ушлаб келибди», «Қаттиқ жанг бўлибди», «Бесс ўз ихтиёри билан Искандарга асир тушибди», «Спитамен Бессни қўлга олиб, Искандарга совға қилибди». «Спитамен билан Оксиарт тортишибди», «Бессни Спитамен яширин равишда Искандарга юборибди». Хуллас, одамлар ўртасида бундай миш-мишлар кўп эди.

«Осиё шоҳи» келишини бетоқатлик билан кутишарди.

Эртаси чошгоҳга яқин Птоломей етиб келди. Бессунақай семиз от устида қип-яланғоч, сочлари алвастиларникидек тўзғиб ҳаммаёғини қоплаб олган Бесс бошини қуйи солганча ўтирарди. Унинг ҳозирги кўриниши жуда ҳам кулгили, аянчли эди. Ҳаммаёқ қий-чув бўлиб кетди. Кенг ўтлоқ майдон атрофини сипоҳийлар ўраб олишди. Кимдир эски тунука тоғорачани Бессга қараб отган эди, от оёғи тагига тарақлаб тушди. Бесс мингашган от ҳуркиб кетиб, озгина бўлмаса у ағдарилиб тушаёзди. Ҳамма қийқириб юборди. Аммо ҳолдан тойган, ўлмига аллақачон рози бўлган Бесс учун энди ҳаммаси бари бир эди, бақирлиқларга ҳам, ҳақоратларга ҳам заррача эътибор қилмас, кўзларини юмиб олиб, ҳадеб лабларини қимирлатиб, пичирлаб, дуо ўқирди.

Птолемейнинг одамлари Бессни отдан зўр-базўр тушириб, майдон ўртасидаги катта махсус ёғоч устунга боғлаб қўйишди. Энди ҳамма бериладиган жаздни кутарди.

Шу вақт тантанали садолар остида майдон чеккасидаги қароргоҳдан македониялик Искандар ўз лашкарбошилари билан чиқиб келди. Ҳамма қийқириб, улуғ подшоҳни қутларди. Искандар тўппа-тўғри Бесснинг қаршисига келиб тўхтади. «Осиё шоҳи»ни бошдан-оёқ кузатиб, «ҳолинг шуми», дегандек қараб турди. Ҳамма жим, ўртага сукунат чўкди.

— Сенга бир саволим бор, жавоб бер,— деди Искандар қатъий.

Бесс нима савол дегандек Искандарга бир қараб қўйди.

— Саволим шуки, сен ўз қариндошинг Дорейосни нега ўлдирдинг?

— ...

— Ҳа, тилинг йўқми, жавоб бер?

— Дориёвушни ўлдирган биргина мен эмас,— дудқланди Бесс.

— Елғон гапирма, жуда бўлмаса ўлимнинг олдида ҳақ гапни сўзла!

— Ҳақ гап шу. Дориёвушни фақат мен ўлдирганим йўқ.

— Ким эди улар?

— Шоҳнинг атрофидагилар...

— Улар бегона одамлар эдилар, сен бўлсанг унинг қариндоши эдинг, қандай қилиб қўлинг борди, аблаҳ!

— ...

— Жавоб бер.

Ҳаяжонда турган қўшинлар орасидан «жавоб бер», «жавоб бер» деган овозлар келди. Бесс энди қаршисида турган жаҳонгашта Искандарга ҳам, унинг саволларига ҳам жавоб бермай кўзини юмганча жим тураверди.

Искандарнинг жаҳли чиқиб, ўртадаги махсус қўйилган тахта устига чиқиб сўзлай кетди.

— Ўз шоҳига хиёнат қилганлиги, улуғ Дорейос Кодоманни ўлдирганлиги, бунинг устига масхарабозлик қилиб ўзини «Осиё шоҳи»-деб эълон қилганлиги учун бундай гўрсўхта, нонкўр аввалига эркаклик номусидан маҳрум этилиб бичилсин, қулоқ-бурунларининг учи кесилсин. Шундан кейин у эл олдида шарманда қилиниб, Экбатанга олиб бориб, форс ва мидиялик аҳоли олдида қатл этилсин!

Бутун қўшинлар Искандарнинг ҳукмини эшитиб, уни баралла маъқулладилар. Карнай-сурнай садолари янгради. Уртага жаллод тушиб, қўлидаги кичкинагина хуржунга эҳтиёт қилиб солинган махсус асбоб-ускуналарини чеккага қўйди-да, ичидан нимадир олди. Бу дақиқа майдонни ўраб турган минг-минглаб қўшинлар гўё қимир этса ҳаётда бир бор бўладиган қизиқ бир нарсани кўролмай қоладигандек миқ этмай, жим-тур-шарди. Ҳамманинг нигоҳи ўртадаги жазони амалга ошираётган жаллод билан Бессда эди. У ўз маҳоратини улуг подшоҳ олдида наойиш қилиш учун ҳеч шошилмасдан буйруқни моҳирлик билан бекаму-кўст адо этди. Бесс бичилганнинг ўзидаёқ ҳушидагн кетиб, қулоқ-бурунларининг учи кесиб олинганини билмади ҳам...

КАТТА ЖАНГЛАР АРАФАСИ

Спитамен Искандарнинг дарёдан ўтиб Мароқандга юриш қилмоқчилиги ҳақидаги хабарни эшитган кунидек ўзининг дўстлари, мингга яқин суворийлари билан пойтахтга жўнади. Бу ерда — асосий гап Суғдиёна, пойтахтининг тақдири ҳақида борарди. Намичнинг ўша кундаги беқарорлиги Спитамен ва унинг дўстларини қаттиқ ташвишга солиб қўйганди, Мароқанд Искандарга қаршилиқ кўрсатишга қодирми, йўқми? Агар Намич лашкар тортиб, юнон-македон қўшинларига қарши чиқмоқчи бўлса, нега шу вақтга қадар Спитаменни, Оксартни ёки Хамукни ёрдамга чақирмайди. Дунёда шунча воқеалар рўй берапти, Бесс Искандар қўлига топширилди, душман Амударёдан кечиб ўтди, Намичнинг бўлса парвойи фалак, гўё дунёни сув олиб кетса, тўпиниغا чиқмайдигандек пойтахтда тинчгина ўтирибди. Бундай лоқайдлик Спитамен ва унинг дўстларини ўйлатиб қўйганди. Шу боисдан то Искандар Мароқандга етиб келгунча Спитамен пойтахтга бориб Намич билан яхшилаб сўзлашиб олмоққа қарор қилганди.

Улар бир қарорга келган кун кечасидек йўлга тушишди. Баҳорнинг иссиқ кунлари бошланиб, қуёш ҳаммаёқни тандирдек қиздирадиган шу кезларда чўл йўлларида кечаси юриш анча энгил бўлади, иккинчи томондан ҳарбий нуқтан назардан ҳам муҳим: душман айғоқчилари ғафлатда қолиб, Искандар қулоғига етмайди.

Спитамен ўша кун Навтакадан чиқиб, Бессни Ҳамод қишлоғида қолдиргач, ўз одамлари билан Сирдарё

бўйидаги мудофаа аҳамиятига молик бўлган кичик бир шаҳарчада тунаб қолганди. У ерда ётиб қолишдан мақсад — Бессни Искандар одамларига топшириш тафсилотларини батафсил билиб, кейин шунга қараб иш тутмоқчи эди. Ҳамод қишлоғига масъул қилиб қолдирилган усрушонлик Камак эртасигаёқ Бессни Птолемей олиб кетганлиги тафсилотини Спитаменга сўзлаб берди. Айниқса, узук ҳақидаги ҳикоятни эшитиб Спитамен кула-кула ичаги узилди.

— Фарад қаерда ҳозир?— сўради Спитамен.

— Қаергадир кетди,— деди Камак.

— Ҳали ҳам Бесснинг кетидан юрибди дегни,— кулди Спитамен.

— Билмадим, ҳар ҳолда ғойиб бўлиб қолди.

Шундай қилиб, Спитамен ўз лашкарлари билан чўлларни орқада қолдириб, Мароқанд сари силжиб бормоқда эди. Чўл бўйлаб елган майин шабада юзларга уради, ой йўқ, юлдузларгина чарақлаб турибди. Жим-жит кечада қурол-яроғларнинг шарақ-шуриғи, отларнинг кишнашигина тинчликни бузади. Отлиқлар орасида кимдир қўшиқ бошлайди:

Нурафшон Ииманинг шоҳлик замони,
На совуқ бор эди ва на бир иссиқ...
Кўрмасди касаллик одамлар жони,
Бўлмасди девлардан пайдо бўлган суқ.

Аҳриман ҳужумга ўтган бир чоқда
Муқаддас Ашанинг яратганига
Отланиб чиқдилар, қўллар яроқда
Воҳуман ва Отар жанг майдонига!

Муқаддас қўшиқ — юракларга далда, қалбларга ором.

— Ҳой қўшиқчи, қаердасан, давом эт,— деди кимдир баланд овоз билан.

Отлар туғининг дупур-дупури ер қаърида кимдир қўшиқча жўр бўлиб, дўмбира ураётгандек, қўшиқчи тўхтаган бўлса ҳам дўмбиранинг бир меъёрида уриши давом этаётгандек эди.

Спитаменга қўшиқ қаттиқ таъсир этганди, «ким айтаяпти ўзи, муқаддас китобнинг ўчмас саҳифаларидан олинган бу ажиб нидо нега жимиб қолди»,— деб дилидан ўтказди.

«Авесто»нинг «Ясна»сидан.

— Айтавер, Улуғ Ахурамазда сенга хушовоз ҳади
өтган экан,— деди Спитамен.

Муқаддас руҳ дея тан олдим яна
Азалсан, яхшисан, ёмонга ёмон,
Муқаддас руҳ дея тан олдим сени
Сўраган чоғингда: «Кимсан, ким томон?»

Жавоб ушбудир: мен Зардўшт — имон менга туғ,
Сени шарафлайман, душманам — дуруғ!
Сўраган чоғингда: «Қароринг недир?»
Оловга сигинмоқ узра хаёлим¹.

Қўшиқ тинди, гўё ҳамма ўз хаёли билан банд эди.
Қўшиқчининг майин ва сеҳрли овози улуғ мақсад
йўлида бел боғлаган довюррак қаҳрамонлар қалбига
илҳом бахш этарди. Сиёҳдек қоронғи кечада одамлар-
нинг юзидаги ҳаяжонни билиб бўлмасди, аммо от усти-
да ўй-ўйлаб бепоён қоронғи бўшлиқда сомон йўлига
кўз ташлаб дадил кетаётган бу жасур кишиларнинг
қалб уриши, юрак ҳарорати, фикр-туйғулари бир-бир-
ларига маълум эди.

— Ҳой қўшиқчи, раҳмат сенга, қани бу ёққа кел-
чи,— чақирди Спитамен.

Суворий сафдан чиқиб Спитаменга тенглашди.

— Бу сенмидинг Шердор?— таажжубланди Спита-
мен.

— Ҳа, мен...

— Сени сураткаш десам, ҳали яхши қўшиқчи ҳам
экансан-ку!

— Шунчаки сурат чизганда тоғларда айтиб юрар-
дим...

Спитамен ўша кеча Намичнинг саройидаги зиёфат-
дан чиқиб, йўл-йўлакай қадрдон дўсти Касникига ки-
риб ўтганда Шердор шу ерда экан. Кас сураткаш йи-
гитни Спитаменга таништириб, унинг бошига тушган
ишқ савдосини сўзлаб берганди. Маълум бўлишича
Каснинг қизи Моҳиён Туронанинг канизаги бўлиб хиз-
мат қилар экан, маликага сураткаш йигитнинг юрак
дардини оқизмай-томизмай айтиб берибди. Шунда ма-
лика отасига айтиб Шердорни сураткаш қилиб саройга
ишга олибди. Аммо кейинчалик Намич сураткашнинг
ниятини сезиб, уни саройдан ҳайдаб юборибди.

¹ Уша ердан олинди.

— Майди, хафа бўлма йигит, сени ишқ дардингни Дариёддан эшитганман, ҳозир мен билан кетасан, ўзим вақти келиб Намичга айтиб кўраман, бир илож қилармиз,— деди Спитамен Шердорнинг кўнглини олиб.

Спитамен, ўшанда, йўл-йўлакай Мароқанддан қайтаётиб чўлда Искандар айғоқчилари билан олишиб, биттасини асир қилиб олган кечада Шердорнинг мардлиги, жасоратига қойил қолганди. Энди бўлса, бу сўқ-қабош тоғлиқ йигит боз устига яхши қўшиқчи чиқиб қолди.

— Мароқандга борганда, агар Намич қаршилиқ кўрсатса ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам маликани олиб кетасан,— деди Спитамен.

— Рози бўлмаса, қандай бўларкин,— деди хомуш Шердор.

— Ўзи сени севадим,— сўради Спитамен.

— Билмайман.

— Юр, десанг сен билан кетармикин?

— Қайдам...

Чўлдан чиқиб Мароқандга ўн чақиримча қолганда Спитамен суворийларга шу ерда тўхташга буйруқ берди. Энди тонг ғира-шира ёриша бошлаганди. Спитамен дўстлари билан маслаҳатлашиб, лашкарларни шу ерда қолдириб, Мароқандга озчилик бўлиб яқин сафдошлари билан боришга қарор қилди. Оксиартни ўз ўрнига қолдириб, Датафарн, Катан, Хориен, Хамук ва бошқа қабила бошлиқларини бирга олди. Шердор, Зўртош, Камак, Тариқга ўхшаш паҳлавон йигитлардан ўн олти нафар жангчи Спитамен билан бирга пойтахтга борадиган бўлди.

Спитамен ўз дўстлари билан чошгсҳга яқин Мароқандга етиб борди. Пойтахт дарвозалари тақа-тақ беркитилган, гўё қамал ҳолатидек, шаҳарга бирор одам кирмасди ҳам, чиқмасди ҳам.

Дарвозага бориб тақиллатишган эди, ичкаридан соқчининг овози келди.

— Кимсан?

— Мен Спитамен, оч эшикни!

— Ҳозир.

Бир оздан кейин дарвоза очилмай соқчилар бошлиғи тепадан туриб Спитаменга муомала қилди.

— Шаҳарга ҳеч ким қўйилмайди, ҳокимнинг фармонлари шу,— деди.

— Бизни танимаяпсанми?— бир оз асабийлашди Спитамен.

— Тағиб турибман, улуғ зот, нима қилай, мен ҳокимга тобе одамман,— деди соқчилар бошлиғи ўнғайсизланиб.

— Бўлмаса, Намичга бориб айт, Спитамен келди деб. Мана бу улуғ зотларни танийсанми, буларни ҳам айт!

Соқчилар бошлиғи «маъқул» деганча дарвоза бошидан тушиб кетди. Бир неча дақиқадан кейин келиб «ҳоким фақат ўзингизнигина кўришга мунтазир», деди. Спитаменнинг жаҳли чиқди. Намичнинг ўта ланж одамлигини, беқарорлигини биларди-ю, аммо шунчалик паст кетишини, ўзини шармандаларча тутушини хаёлига ҳам келтирмаганди. «Нега ўзини бундай гутмоқда, Суғдиёнанинг кўзга кўринган, эътиборли кишилари эшиги тагига келиб турса-ю, киритмаса, бу қанақаси бўлди, Намичга шундай катта юракни ким берди?»— ўз-ўзича ўйлади Спитамен. Дўстларига қаради, ҳаммаси ҳайрон, нималар бўлаётганига тушунолмасди.

— Датафарн, ҳаммага айт, орқамдан юраверишин, куч ишлатиб бўлса ҳам кириб борамиз.

Соқчилар бошлиғи Спитаменни яхши танир, гоят ҳурмат қиларди, ҳар сафар Мароқандга келганида иззат-икром билан қабул қилиб олар ва шундай эътиборла кузатиб қўярди. Энди бўлса, қарангки, «Катта арава қаердан юрса, кичкина ҳам ўшо йўлдан кетади», деб шуни айтадилар, ўйлади Спитамен.

— Майли, эшикни оч,— деди Спитамен.

— Соқчилардан бири дарвозани қия очганди, Спитамен тезлик билан ичкарига кирди-ю, уни зарб билан уриб ағдарди-да, дарвозани катта очиб юборди. Суворийлар ичкари кириб кетишди, соқчилар бошлиғи Спитаменнинг бир сўзли ва паҳлавонлигини яхши билганлиги, ўзига ҳам бирор шикаст етиб қолмаслиги учун бир чеккага чиқиб тураверди.

Спитамен дўстлари билан тўппа-тўғри саройга кириб борди. Иззат-ҳурматни ҳам унутиб сўраб-нетиб ўтирмай Намичнинг ёнига бостириб кирди. Ҳоким бундай ташрифдан шошиб қолди, «Буларни ким қўйди» дегандек атрофида буйруқ кутиб турган саркардалари, мулозимларига қаради.

— Ўзи нима гап?— сўради Намич Спитаменга юзланиб.

— Яхшиси биз сенга берайлик шу саволни, елкангага Айшма чиқиб олдимиз?— газабланиб сўради Спитамен.

Намич бир оз ўнғайсизланиб ерга қаради.

— Саройингдаги зиёфатлар шунчаки нодўстлик аломати эдими? Қондошлигимиз қайда қолди ўзи? Ё бўлмаса бошқа ҳаром қон тан-жонингни буздими, улуғ зот? Оппоқ сутимизга заҳар-заққум аралашдим, Хоумага ит сути аралаштирдингми ё? Сугдиёна яйловлари, боғларига девларни таклиф этмоқчимисан? Муқаддас китобимизни ўтга ёққанларга сотилганмисан?

Спитамен ғазаб билан тахт томон юрди. Соқчилар унинг йўлини тўсишмоқчи бўлганди, иккаласини икки ёққа итариб, ҳокимга юзланди:

— Қўрқма, мен ўз қавмимга шамшир урадиган олчоқ эмасман. Эшигим қондошларимга ҳаммавақт очиқ, дўстларим юзига оёқ тирамайман.

— Мен ҳам,— деди Намич секингина.

— Сенинг дарвозанг ҳозир биз учун ёпиқ эди, номимиз айтилганда ҳам очилмади...

Спитамен дўстларига қаради:

— Биз ҳам катта бир ўлканинг ҳокими,— деди Хамук.

— Танийман...

— Мен форслар саркариман,— деди Датафарн.

— Танийман...

— Менинг қалъамда ҳам меҳмон бўлгансан-а?— деди Хориен.

— ...

Энди Спитамен асосий гапга ўтди:

— Қани айт-чи, биз билан бирга Искандарга қарши боришга қодирмисан?

— Мен Искандар билан уриша олмайман,— деди Намич.

— Бўлмаса азиз пойтахтимиз Мароқанд нима бўлади?

— ...

— Дарвозани очиб бермоқчимисан?— сўради Хамук.

— Яхшиси мени ўз ҳолимга қўйинглар, биз масалани тинчлик билан ҳал этмоқчимиз,— деди Намич.

— Кимлар билан? «Биз» деганинг ким?— сўради Спитамен.

— Ўз саркардаларим, қабила бошлиқлари, оқсоқоллар билан маслаҳатлашдик, сизлардан ҳам илтижо қиламан, агар бизнинг фикримизга қўшилмасангиз, унда халақит бермаганингиз маъқул.

Спитамен турган жойида қимир этмай жим қолди, энди унинг учун Намич фикридан ўчган, сотқин, йўқ одам эди. Хориенга қаради, бошини қуйи солиб турибди, Датафарн бўлса Намични сўйиб ташлагудек газабда, Камак тишларини-тишларига қўйган, Шердор маъюс... Зўртош Тариқга ур деса шу ерда турганларнинг ҳаммасини зум ўтмай бирёқлик қиладиган, қўллари қилч дастасида. Ҳал қилувчи сўз Спитаменда, у нима деса шу бўлади.

— Лаънатлар бўлсин сендақаларга, қани дўстлар, кетдик,— деди Спитамен.

ИСКАНДАР ВА ДАРИЕД

Искандар Бессни жазолагандан сўнг икки-уч кун шу ерда қолди. Ўз лашкарбошиларини қароргоҳига йиғиб, Суғдиёна пойтахтига ҳужум режасини келишиб олди-да, эртаси куни саҳардан бошлаб Мароқандга юриш бошлашга қарор қилди.

Искандар қўшинларининг Суғдиёна пойтахтига яқинлашиб келаётганлиги ҳақидаги хабар тезда тарқалиб кетди. Бутун Суғдиёнада нотинчлик эди, авомни даҳшатга солувчи ваҳимали хабарлар эл ўртасида юрарди. Тириклайин кўмилган, осилган одамлар, аҳолиси ёппасига қириб ташланиб, ўт қўйилган ва бутунлай бўшаб қолган қишлоқ ва шаҳарлар, зўрланган аёллар, чавақлаб ташланган қариялар, болалар... Одатда Искандар ўзи забт этмоқчи бўлган элларга айғоқчиларини юбориб, турли миш-мишлар тарқатарди. Бу, албатта, Искандарнинг одамларни ваҳимага солиш усулларидан бўлиб, шу билан аҳолини маънавий жиҳатдан бўйсунушига тайёрларди. Ўзининг қатл билан боғлиқ бўлган жазо чораларини кўпинча очиқ майдонларда маҳаллий аҳоли иштирокида ўтказарди. Искандар айғоқчилари қаерда, қачон бўлишмасин Улуғ подшоҳ — македониялик Искандарнинг енгилмаслиги, бутун жаҳонни забт этажаги ҳақидаги гоёни сингдирарди.

Искандар Тахтақора кечигидан то Мароқандга етиб боргунга қадар жуда кўп қишлоқлар, шаҳарларни бошиб ўтди. Унинг оёғи етган ҳамма жойда қаттиқ жазо чоралари ўтказилди. Баъзан марҳамати тутиб, ўзининг адолатли подшоҳ эканлигини кўрсатиш учун аҳоли ўртасида айрим «саховат»лар кўрсатарди. Ўз ихтиёри

билан, яхшиликча Искандарга бўйсунганлар Улуғ подшоҳдан «хайр кўриши» ҳақидаги гаплар эл ўртасида кенг тарқалганди.

Мароқанд кўчалари ғоят гавжум эди, ёш-яланглар, қари-қартанглар, ҳаммаси шаҳар ҳокимининг буйруғи билан Искандар йўлига чиқишди. Ғасталарда савдо тўхтаган, дўконлар ёпилган. Дарвоза тепасига қўйилган ноғора, карнай, сурнайлар эрталабдан бери тинмайди. Намич ўз амалдорлари, саркардалари билан македониялик Искандарни шаҳардан ташқарида кутиб олишмоқчи. Искандарга ҳада қилиш уучи тайёрланган оқ от чиройли қилиб, заррин ёпқичлар билан безатилган. Бу тантанавор вазият Мароқанднинг минг-минглаб аҳолиси кайфиятига таъсир этмай қолмади. Неча йиллардан бери форсларнинг жабр-зулмидан жонлари ҳалқумига етган мароқандликлар Искандар келиши билан бир оз бўлса ҳам эркинлик тегар, турли тўлов, жарима, божлардан қутулармиз, деб ўйлашарди. Шаҳар бозорларида эртаю кеч ҳукмрон бўлган форс амалдорлари Искандар бостириб кириши биланоқ ин-инига уриб кетди. Ҳатто ҳоким саройида эртаю кеч ҳамма нарсага тумшугини тикиб ўтирган Набарзан ҳам Мидияга кетдим деганча ғойиб бўлди. Мароқандлик зодагонлар ҳам, савдо аҳли ҳам ана шу эркинликни ҳис этиб, қандайдир мавҳум умид билан нималардир кутишарди.

— Ҳой Дариёд, менга қара, сен қаерга кетяпсан, Искандарни кутишгами, овора бўлма, унга сенинг сафсаталаринг ёқмайди,— деди бир савдогар йигит.

Дариёд йигитга бир қараб қўйди-ю, нимадир демоқчи бўлди, лекин одамларнинг «келаётганга ўхшайди, тезроқ юринглар», деган чақириқларини эшитиб, чонганча кетди.

Намич ўз одамлари билан Мароқанддан бир чақирим жойга бориб Искандарга пешвоз чиқди. Ҳоким оддан тушиб подшоҳ ҳузурига борди-да, чуқур таъзим бажо келтирди. Намичнинг саркардалари, сарой амалдорлари ҳам ҳокимдан ўрнак олиб Искандарга таъзим бажо келтиришди. Жаҳонгир подшоҳ бундай иззатикромдан кўнгли эриб кетиб оддан тушиб, ҳоким билан кўришди.

— Хуш келибсиз, улуғ подшоҳ, қадамларингизга ҳасанот,— деди Намич.

— Миннатдорман, эътиқодингизни ғоят қадрлайман,— деди Искандар.

Намич мулозимларга ишора қилгани, Искандарга совға қилиш учун ясашиб келтирилган булутдек оқ отни олиб келиб жиловини подшоҳга тутқазибди.

Искандар отнинг ёлларини силади, оқ от унинг учун ҳамиша яхшилик белгиси ҳисобланарди. Шунинг учун ҳам Мароқанд ҳокимининг муносабатидан гоётда хурсанд бўлди.

Искандар чошгоҳдан кейин Суғдиёна пойтахтига кириб келди. Бу маросимда бутун пойтахт аҳолиси қатнашди. Мароқанд ҳокимининг сипоҳийлари Искандарнинг саройига ўтадиган йўлини бетинч ва бетартиб оломондан кўриқлаб туришди. Жаҳонгир шоҳ, шаҳар ҳокимининг ёнида сарой томон йўл оларкан, ўзига «интилаётган» бой-боёнлар, зодагонлар билан ва ниҳоят авом халқ билан мағрур саломлашиб кўйди. Кетидан ажойиб ўйноқи отларда совут-қалқон кийган саркардалар боришарди. «Олов қасри» ёнида бир тўда оломон ўртасида баланд бўйли, соч-соқоллари тўзгиб кетган Дариёд тепалик жойга чиқиб олиб ўз дунёвий фалсафаси билан одамларни оғзига қаратиб нималарнидир сўзларди. Искандар отининг жиловини тортди-ю, Дариёд қаршисига бориб тўхтади. Афтидан бу мўйсафид чол ўзининг кўриниши, вазоҳати ва сўзлари билан ўз ватанидаги нотиқлик санъатига ружу қўйган гапдон файласуфларни эслатгандек бўлди. Дариёднинг кўриниши Искандарнинг устози Арастуга бир оз ўхшаб кетарди.

Дариёд нутқида шу қадар берилиб кетган эдики, ҳатто қаршисида турган жаҳонгирга заррача ҳам эътибор қилмади, гўё ҳеч нарса бўлмагандек сўзлай берди:

— Бу дунёга кимлар келиб, кимлар кетмади. Буюк шоҳлар, саркардалар, алломалар, пайгамбарлар... Афросиёбдек, Сиёвушдек жаҳон паҳлавони ҳам бир чакмоқдек ёниб ўчди. Бу жаҳонга ҳоким бўлиб қолмоқ истаб қон тўкдилар, кўп элларни забт этиб, қишлоқларга, шаҳарларга ўт қўйдилар. Харобалар, култепалар ичра яна инсон зоти қад кўтарди, ариқ қазиб сув келтирди, дарахт экди, боғ яратди. Кейин яна янги беша, янги қишлоқ, шаҳар қурди. Ҳаёт яна ўзанига тушиб кетди, шоҳлар бўлса гадо билан баб-баравар қаро гўрга тикилди-ю, номсиз кетди. Саркардалар совутлари қайда қолди, уни энди ким кийибди... шамшири-чи? Уша қилич яна кимнинг бошин кесар.

Аё, дўстлар, биродарлар, эй, сиз менинг қондошларим, сўзим тингланг, мен девонани бирор кимса чақага ҳам олмас... Аммо сўзим тингланг өз-мөз, унда зарра

бўлса ҳамки ҳақиқат бор. Дунё узра ҳамма нарса ўт-кинчидир, мурғак эдим, бир парча гўшт, ўсиб ундим. Катта бўлдим, кучга тўлдим, ҳаёт қурдим, ширин кунлар ўтди-кетди, мана энди, назар ташланг, бир қари ит, на кучи-ю, на бичими, на шуҳрати, ҳеч нарсаи йўқдир уни, на моли бор, на дунёси, кимга керак, кўрган одам ирганади, тезроқ гўрга тиқилсайди бу олчоқ чол деб. Қани энди ажал келиб, жоним олиб, шу ташвишли дунё билан хайрлашсам. Кел, эй ажал, жонимга бир аро киргил, омонатинг олгил мендан! Қўй, қийнама, азоб берма ҳали ахир у дунёда дўзахларинг бор-ку яна!

Кейин Дариёд қўлига торини олиб куйлай кетди:

Ииллар ўтар асирларга бўшатиб йўлин,

Кошоналар, шоҳ саройлар

ҳувиллаб қолгай.

Шамдек ўчиб кетгай гадо

тутиб шоҳ қўлин,

Шу йўсинда тенгсизликнинг

ўзи йўқолгай.

Бу дунёга кимлар келиб,

кимлар кетмайди,

Юмушлари чала қолиб,

умри етмайди.

Искандар ёнида турган тилмочга нималардир деди-ю, кейин тантанали юришни давом эттирди.

Кечга томон Дариёдни Искандар ҳузурига олиб келишди. У, подшоҳ саройининг ҳашаматли безакларига, деворлардаги суратларга анқайганча жим турарди. Дариёд бошидан кулоҳини олиб, Мароқанд тахтида салобат тўкиб ўтирган Искандарга «мени нега таклиф этдинг», дегандек савол назари билан қаради.

— Хас-чўпдек хор-зор бир девонанинг жаҳон шоҳига даркор бўлиб қолганлигидан таажжубдаман,— деди Дариёд шоҳга тикилиб.

Искандарнинг тилмочи унинг сўзларини таржима қилиб берди.

Искандар мийиғида кулди-ю, Дариёдга юзланиб:

— Дунёда таажжубли ишлар кўп экан, эй девона. Мана сен ҳозир борсан, ҳаётсан, бир дақиқадан сўнг йўқсан, тўғрими?

— Жуда тўғри гапни айтдинг, улуғ шоҳ, бу фақат менга алоқадор гап эмас, мана бу ерда сенга сажда қилиб турган казо-казоларга, ҳатто улуғ Жаҳонгирга — сенинг ўзингга ҳам тааллуқли!

— Сўзга ғоят уста экансан айт-чи сенинг устозинг ким?
— Ҳаёт сабоғи-ю, халқ даҳоси!
— Уткинчи дунё ҳақидаги фикрларинг билан нима демоқчисан, менга шаъма қиляяпсанми ё?

— Улуғ шоҳим, ҳаётнинг қаҳри қаттиқ, шафқатсиздир! Вақти келса, тангри ҳеч кимсани аямайди! Шоҳми, гадоми бари бир унга! Қани айт-чи, эй Искандар, кунн кеча жаҳонларга ларза солган Дориёвуш қани? Бесс хор бўлди, олчоқ эди унинг ўзи? Сен ўзинг ҳам улуғ Арастуда таълим олдинг, таҳсил кўрдинг. Одамларда диёнат йўқ, инсон қонин тўкилиши ҳеч гап эмас, қари чолми, ёш гўдакми, онаизор ёки падар бузрукворми, қонсираган қиличларга қурбон бўлди.

— Бас қил, девона, жуда ҳаддан ошиб кетдинг...

— Йўқ, улуғ шоҳ, хафа бўлма бундоқ аччиқ сўзларимга, тингла, сенга бир ривоят сўзлаб берай. Бир бечора дардли одам тангрисига ёлворибди: Эй худойим, сен яратган бандаларинг бирортаси дардсиз эмас. Бири фақир, дунёси йўқ, бири касал бойлиги кўп, яна бири зурриётга ғоят ташна. Бир кам дунё, нега шундай? Одамларга тўла бахтни берсанг нима қилар экан. Шунда тангри жавоб бериб:— «Инсон зоти кўп мураккаб, агар бир томонини тортиб турмасанг, худони ҳам унутиб юборад»,— дебди. Нега Инсон бир-бирига ёв, нега бўри? Биласанми, эй Искандар, одам ҳам бир маҳлуқ, яхшилаб қарасанг унда барча жониворларнинг белгидари бор. Бир одамга қарасангиз қуёнга ўхшар, бошқаси бўлса тулкига, баъзилари тўтига ўхшар, лайчани эслатур баъзи кимсалар. Ҳа, инсон ана шуларнинг мужассами, олий ҳайвон, энг ақлли, энг ваҳший, энг меҳнаткаш ҳайвон! Ҳали айтганимдек, дунё ўткинчи, бевафо, бебақо! Дунёга келдиму мана энди кетяпман, ота-оналарим, боболарим, авлодларим қайга кетган бўлса мен ҳам ўша ёққа, сен ҳам, мен ҳам бу дунёга вақтинчалик меҳмонмиз. Биз у ёқда на бор, билмасмиз, жаннатми, дўзахми, абадий қоронғуликми, ёруғликми ҳеч ким билмайди...

Бу гапларим учун бошимни кес, розиман, мен ҳеч нарса йўқотмайман, дунё бир мажруҳ, аҳмоқ сафсатабоздан халос бўлади!

— Тилинг жуда узун, заҳарли экан!

— Ҳақиқат заҳарли бўлади.

— Узун тил бошга еткусидир.

— Ҳақиқат йўлида кўп бошлар кетди, аммо ҳақиқат қолди, улуғ шоҳ!

— Сен ким билан сўзлашаётганингни унутдинг чамамда.

— Бошим устида яланғоч қилич турганидан воқифман.

— Узун тилингни қирқиб олсам нима қилурсан?

— Дилим билан сўзлайман.

— Юрагингни ҳам суғуриб олурман.

— Унда ҳақиқат тантана қилур. Аммо, эй улуғ шоҳ, бу адолат деб умр бўйи адоватда яшадик. «Ҳақиқат эгилади, аммо синмайди», дейдилар. Агар билсанг эди, эй улуғ шоҳ, ҳақиқатнинг эгилиши қандай гурбатлар келтиришини. Шу эгилиш маъносини бир чақиб кўр, гоят оғир, мушкул экан сабил қолгур. Эгилишда қанча бошлар ўз танидан жудо бўлди, ёш гўдаклар ота меҳрин кўролмади, оналар тул, шаҳарлар-чи, култепага айландилар. Жаллодлар қиличига ақл-заковат эгалари бош қўйдилар, муттаҳамлар, лаганбардор, ифлос нусха, миясида шамол кезган олчоқ одамлар олтин табақларда таом еди. Фаламуслар шараф топди, кўп оқиллар, донолар дорга тортилди, қизишганимдан ақлим кетиб, тафаккурнинг шу сўзига тил тегиздим. Гар заррача ноўрин жойи бўлса қабул қилма, эй шаҳаншоҳ, ўзинг ўйла, битта мисол келтирурман, хафа бўлма, худди ўша, эгилган бир ҳақиқатга асос айлай. Истаҳрда ўн икки минг бузоқ терисига олтин ва қон билан ёзилган китоб ёнди. Унинг билан агар билсанг ақл-идрок, имон ёнди. Ун икки миллион сатр нафис сўзу шеърӣй мисра оташ ичра ёниб-ёниб кул бўлди-ку! Тарих буни кечирарми, эй улуғ шоҳ!

— Бас, овозингни ўчир,— ўзини тутолмай нафрат билан бақирди Искандар.

— Ана, кўрдингми, улуғ подшоҳи олам, ҳақ гап туққанингга ҳам ёқмайди, дейдилар.

— Овозини ўчиринглар буни,— жаллод келиб Дариёдни қўлини орқасига қайириб, фармонни кутиб турди.

— Шаҳардан чиқариб юборинглар!

— Мен ўз шаҳримдаман улуғ подшоҳ, сиз қаердалигингизни унутдингиз чамамда!

— Йўқот кўзимдан!!!

Мулозимлар Дариёдни судраганча олиб чиқиб кетдилар.

— Иккинчи кўзимга кўринсанг, соғ қолмайсан!— деди Искандар Дариёдга ўшқариб.

— Унга қадар ё мен, ё сен, ёки менинг эшагим оламдар ўтар!

Искандар қўлидаги асосини Дариёдга отди. Аммо асо бориб эшик ёнидаги чинни гулдонга тегиб, чил-чил бўлди. Дариёд бўлса овози борича қаҳ-қаҳ уриб кулиб саройдан чиқиб кетди.

Мароқанд кўчалари ўзга эллардан келган ажнабий кўшинлар билан тўла эди. Шаҳарнинг осойишталиги кетган, ҳар қадамда хавф-хатар, нотинчлик ҳукмрон. Ҳамма ишлар мароқандликлар ўйлагандек бўлиб чиқмади. Шаҳар хазинасидаги барча бойликлар Искандар ихтиёрига олинди. Аввалига амалдорлару саркардалар, кейин македон сипоҳийлари расталардаги дўконлару устаконаларни, ҳатто аҳоли уйларини тинтиб хуржуналарига сиққанча таладилар. Ишга яроқли йигитлар, қизлар қул қилинди.

Хуллас, Суғдиёнанинг пойтахти оғир, аянчли дамларни ўз бошидан кечирмоқда эди...

«УРМОН ШОҲИ» БИЛАН ТУҚНАШУВ

Мароқанднинг юмшоқ, ёқимли оби-ҳавоси, атроф муҳити, ям-яшил боғлари-ю, серҳашам саройлари Искандарга ёқиб қолди. Айниқса шаҳар атрофидаги турли ҳайвонот ва қушларга бой қуюқ ўрмонлар улуг подшоҳни ғоятда мафтун этганди. Искандар овга жуда ишқибоз эди, шу боисдан бўлса керак Мароқанддан тезроқ жўнамоқчи бўлиб турганда, бирдан ўз режасини ўзгартириб, овга тайёргарлик кўра бошлади.

Зарафшон водийси бўйлаб чўзилиб кетган яшил, қуюқ ўрмонзорларда шундай жойлар бор эдики, ҳали бу ерга инсон оёғи етмаганди. Ҳайвон ва қушларга емиш бўладиган турли ёввойи мевалар, жийда, ёнғоқ, бодомлар, наъматак ва маймунжонлар мўл-кўл эди, кўп йиллик улкан чинорлар, ёзин-қишин кўм-қўк бўлиб турадиган арчалар, узун бақатераклар, толлар, қарағайлар, хуллас, йўқ ердаги ўсимлик турларини учратиш мумкин. Шунингдек, ҳайвонот дунёси ҳам қушлар олами ҳам ранг-баранг эди.

Искандар бу ернинг табиатини яхши биладиганлардан суриштириб, ов қилиш учун инсон оёғи мутлақо етмаган, ҳайвонотга бой жойини танлади. Ўрмон ва чангалзор сўқмоқларини биладиган суғд овчиси Аспат деган йигитни йўл бошловчи қилиб олди. Искандарнинг яқин ёрдамчиси — Лисимаҳ ва танланган суворийлар подшоҳга ҳамроҳ бўлиб кузатиб борадиган бўлди. Аммо Искандарнинг шикорга чиқиши, бу сафар бошқа-

лардан махфий тутилди. Чунки подшоҳнинг кўнгил очиш учун қилаётган бу иши Спитаменга маълум бўлиб қолса борми, унда иш тамом, бу «кўл қоплони» қаердандир кўққисдан пайдо бўлади-ю, «овчилар»ни бирёқлик қилади-қўяди. Искандар ана шу томонларини ҳам ўйлаб ҳар эҳтимолга қарши ўз лашкарларининг асосий қисмини Мароқанддан ўн-ўн беш чақирим жойда жанговар ҳолда сақлаб туришга буйруқ берди.

Подшоҳ шикорга тонг билан кетди. Искандарнинг ҳеч кимга билдирмай овга кетаётганини қай йўл биландир сезиб қолган Клит ҳаммадан олдин уйғониб ов анжомлари билан аллақачон йўлга чиқиб турганди. Подшоҳ Клитни кўрди-ю, ҳайрон бўлди, «сахарлаб нима қилиб турибди, бу муғамбир», деб савол аломати билан Лисимахга қаради.

— Сезибди-да,— деди Лисимах.

— Яхши ҳид билади,— деди Искандар ҳазиломуз.

Подшоҳ Клитни яхши кўрарди. Бу жасур паҳлавон Граникдаги жангда Искандарни бир ўлимдан сақлаб қолган. Клитнинг онаси Гелланика Искандарни ёшлигидан худди туққанидай тарбиялаган. Клит ўзига ишонганлиги, подшоҳнинг «эркаси» бўлганлиги учун ҳам ҳаммадан махфий тутилган бу «кўнгил очар» шикорга сўрамасдан қўшилишга юраги дов берганди. Агар Клитнинг ўрнида бошқа одам бўлганида, Искандар нима қилишни ўзи биларди; сирни билганни ҳам, ошкор қилганни ҳам боши кетарди. Шунда ҳам Искандар бу гапни Клитга Лисимахдан бошқа ҳеч ким айтмаганлигига ишончи комил эди. Шу боисдан Лисимахга юзланиб: «Агар Клитдан бошқа одам шу ишни қилганида ўзим билардим нима қилишни», деди. Клит жилмайганча йўрғасида Искандар ёнига яқинлашиб:

— Кечир мени, Александр, мени овга қанчалик ишқибозлигимни билсанг эди,— деди.

— Кўрамиз, олдиндан йўлбарс чиқиб қолса қаерга қочаркансан, сени ҳам Лисимах¹га ўхшаб елкангни гажиб ташламасин,— деди Искандар ҳазиллашиб.

Шу билан ўртадаги туман кўтарилди, Лисимахнинг ҳам кўнгли таскин топди.

— Анави суғд жуда уста овчи, йўлни ҳам яхши билади,— деди Клит Аспатни кўрсатиб.

¹ Лисимах Сурияда бўлган вақтда овга чиққанда ўрмонда катта йўлбарс билан тўқнашиб қолганди. Шунда яраланган йўлбарс жон аччиғида Лисимахга ташланиб, бир елканни гажиб ташлаган.

— Сен қаердан биласан уни,— сўради Исқандар та-
ажжубланиб.

Лисимахнинг ранги ўчди, «нима қилади ўз сирини ўзи очиб, жим кетавермайсанми, Аспатнинг ҳам қурсин, энди Александр мени ҳам ҳол-жонимга қўймайди», деб ер остидан Клитга қаради. Чунки Клит Аспат билан аллақачон топишиб олиб, Исқандарга йўл бошловчи қилишга ҳам ўзи сабабчи бўлган. Бу ёғини кавласанг Исқандарни овга қизиқтирган ҳам Клит эди. У Аспат орқали подшоҳга таъсир кўрсатган, юрагида шикорга чиқишга ҳавас уйғотганди. Кейин овга чиқишга қадар ҳам чидами етмай кечанинг ўзидаёқ уни ўрмонга юбориб битта тўнғиз, уч-тўртта қирғовул овлатиб, Лисимах билан кечаси алламаҳалгача улфатчилик қилишганди. Энди сирни яширишнинг ҳожати йўқ, барибир Исқандар билиб олади, яхшиси ростини айтиб, подшоҳнинг кўнглини тинчитган дуруст. Исқандар фақат ҳақ гапирсанг кечиради, агар бирон нарсани яширсанг оқибати яхшилик билан тугамайди.

Лисимах тағин Клит ёлғон сўзлаб ишни бузиб қўймасин, дегандек, унинг ўрнига жавоб берди.

— Александр, бизни кечир, мен ҳам, Клит ҳам овга жуда ишқибоз одамлармиз, анави Аспат ов ҳақида кўп нарса сўзлаб берди, шундан кейин ўзимизни тутиб туролмадик, ўрмонга жўнаб қолишимизга оз қолди, кейин ўзи овга бориб битта тўнғиз олиб келди.

— Қирғовуллар-чи?— сўради Исқандар. Лисимах ҳам, Клит ҳам ҳайрон бўлиб қолишди, «подшоҳнинг бу гаплардан хабари борга ўхшаб қолди-ю», деб ўйлашди.

— Бекитиб еганларнинг тешиб чиқмаса майли эди,— деди Исқандар.

Аспат отининг жиловини тортиб тўхтатди-да, Исқандарга қараб:

— Ўрмонга мана шу жойдан кирамиз,— деди.

Қуллас, гап бўлинди, Клит, Лисимах қутулиб қолишди. Йўл бошловчи Аспат ҳамманинг вазифасини бирмабир тушунтирди. Бир томони дарё ёқасидаги қамишзорларга туташиб кетган, иккинчи ёғи бўлса чангалзор, қуюқ ўрмонлар билан қопланган бу жойда йнсон зоти кўринмас, фақат турли қушларнинг чирқираши-ю, хавфхатардан «ўрмон аҳли»ни тинмай безовта қилувчи зағизоннинг овози бу ернинг тинчлигини бузарди.

Отларга соқчи тайинлаб, чеккадаги ўтлоққа қўйиб юборишди. Исқандар ўз яқинлари билан ўрмоннинг

бошқа чеккасидан, қолган ұнта жангчи нарига қамиш-вор томондан кириб, ҳайвонларни безовта қилиб, бу томонга ҳайдашлари керак.

— Қани энди ҳунарингни кўрсат, Лисимах, ишқибоз овчиман деганинг деган, йўл бошла бўлмаса,— деди Исқандар.

Шу гапдан кейин Лисимах олдинга ўтди-ю, орқама-орқа ичкарилаб кетди. Ўрмоннинг бошланишида катта дарахтлар бўлганлиги учун юриш қийин бўлмади, аммо ичкарилаб борган сари дарахтлар бир-бирига чирмашиб, айрим жойлардан ўтиб бўлмас, тиканли дарахтлар кўн бўлганлиги учун кийимларни йиртиб, қўл-оёқларни тилиб юборарди. Шундай вақтда ойболта билан қилич иш беради. Баъзи жойларда дарахтларни кесиб, чимтиб йўл очишга тўғри келди. Исқандар ҳам қўлига қиличини олиб, гўё дарахтларга уруш очгандек шох, буталарни кесиб, йўл очиб борарди.

Шу вақт нариги томондан сур овози янгради, ҳайвонларни қўрқитиб келаётган овчиларнинг «қув-қув» деган ваҳима тарқатувчи овози ўрмон бўйлаб акс-садо берар, осойишта юрган жониворлар тинчлигини бузарди. Майналар галаси ҳуркиб, тепадан учиб ўтди, ваҳима билан қаердандир қирғовул кўтарилди. Шу гавғо орасида ҳеч ким кутмаганда Исқандарнинг тўғрисида йўлбарс чиқиб қолди. Бу олачипор, жуссаси одатдагидан ниҳоятда катта Турон йўлбарси эди. Сугдлар ай-тишади, йўлбарс йиртқич бўлгани билан одамга ҳеч қачон биринчи бўлиб ташланмайди, агар гашига тегиб, озор берсанг, шундагина ҳужумга ўтади. Табиатнинг мўъжизасини қарангки, жонивор етилиб кетганлиги учун терисининг тарғил йўллари жуда чиройли товланарди. Ўлдиришга ҳам кишининг қўли бормади.

Йўлбарс Исқандарга қараганча турган жойида туриб қолди, подшоҳ ҳам қимир этмай йиртқичга рўбарў бўлди. Кўзлар кўзлар билан учрашди. Исқандар умри бунёд бўлиб, шунча ов қилиб, йиртқич билан бунчалик экин келмаган ва бунақа кўзни кўрмаганди. Нега шунчалик бепарво, бамайлихотир, писанд қилмай турибди, эфтидан умрида одам зотини кўрмаган бўлса керак. Ҳа, инсондан ёмонлик келмайди, деб эътиборсиз турган бўлса ажабмас. Орқада турган Лисимах Исқандарни ҳимоя қилиш мақсадида секингина шамширини суғуриб Исқандарнинг олдига ўтмоқчи бўлган эди, йўлбарс ириллаб қаттиқ пишқирди. Подшоҳ ҳам йўлбарсни тинчитмоқчи бўлиб Лисимахга йўл бермади ва пичирлаб:

«Сен аралашма, бу менинг ўлжам», деб шамширининг дастасидан ушлаб, йўлбарсга тикилганча жим тураверди.

Гўё «ўрмон шоҳи» ер юзининг подшоҳи билан муҳораба майдонида бир-бири билан тўқнашиб қолганди. «Ўрмон шоҳи»нинг кўринишида жанг қилиш нияти йўқ, «агар менга тегмасанг, ўз йўлимга кетавераман» деган маъно бордек, кўзлари бепарвогина қараб турибди. Ер юзининг подшоҳи бўлса жанг қилмаса армондан чиқмайди дегендек, урушгиси бор, кўзлари ўз ўлжасига биринчи бўлиб зарба беришни мўлжаллаб турибди.

Энди ким биринчи бўлиб жанг бошлайди, «ўрмон шоҳи»ми ёки подшоҳми? Қани бошла, кучингни кўрсат, ким зўр чиқаркин?

Йўлбарс қаршисида гўё емоқчи бўлиб турган муҳолифининг ниятига тушунгандек тишларини кўрсатиб, даҳшат билан ириллади. Энди алоқа бузилди, келишиш йўқ. Демак, инсон музокарага кўнмади. Чегарадан ўтиб, ўлжасига томон бир қадам ташлаган ҳам эдики, йўлбарс орқа оёғига куч бериб чаққонлик билан Искандар устига ўзини отди. Подшоҳ тепасида гўё учиб келаётган, ҳозир уни тилка-пора қилмоқчи бўлган йўлбарснинг бир қўли билан ҳиқилдоғидан ушлади-ю, ўзига етказмасдан осмоннинг ўзида зарб билаб шамширини санчди. Йўлбарс оғриқдан қаттиқ бўқирди-ю, ерга йиқилди, афтидан шамшир унинг юрагини тешиб ўтганди...

Искандар мағрурлик билан йўлбарс устига бориб, ўлжасини томоша қила бошлади. Тилла ранг, бурнининг устида оқи бор, мўйлаблари узун, оёқлари йўғон, бақувват, жунлари узун ва чиройли. Улгандан кейин яна ҳам чўзилиб катта бўлиб кетганди. Шўрлик кўзларини юмиб, худди кулганга ўхшаб ётарди. Бир дақиқа илгари кучга тўлиб, пишқириб, ҳаммаёқни ларзага солиб турган «ўрмон шоҳи» энди жонсиз мутлақо зарарсиз нарсага айланганди. Искандарнинг кўнгли бузилиб, негадир хаёл суриб қолди, атрофида унинг маҳоратига, эпчиллигига офаринлар айтаётган Лисимахнинг ҳам, Клитнинг ҳам сўзларини эшитмасди. Ким билсин, Искандар йўлбарснинг ҳозирги аянчли ҳолатида балки ўзининг тақдирини кўргандир...

Шу воқеа устига етиб келган Аспат ерда узун бўлиб чўзилиб ётган ўрмон гўзалига ачингандек қараб турди-да:

— Жуда зўрини овлабсан улуг подшоҳ,— деб қўйди.

— Үзи ҳам Александрга ёмон ташланди, қўрқиб кетдим,— деди Клит Искандарга қараб.

— Бунақасини ҳеч кўрмагандим, ўтган йили Спитаменнинг овлагани шунга ўхшарди-ю, лекин бундан сагал кичикроқ эди,— деди Аспат.

Искандар ялт этиб Аспатга қаради, демак Спитамен ҳам шу ерларда ов қилади, ёввойи бу билан нима демоқчи, ўзиникини мақтаяпти чамамда, нима қилса ҳам ён босади ўшаларга! Балки Спитаменнинг айғоқчисидир бу Аспат дегани. Ҳаммасига анави эркатой Клит айбдор, ўзига жуда бино қўйиб юборган, иззат-икромлар менинг орқамдан, тагин Лисимах билан яқинлашиб кетишган, огиз-бурун ўпишишади, икковининг сирли ишлари борга ўхшайди, мендан яширинча, бекитиб иш қилдими, вассалом, бунақаларга ишониб бўлмайди, бир бўлишиб энди фисқи-фасод гаплар тарқатишдан ҳам тойишмайди. Буларни ажратиб юбориш керак.

Искандар ўрмон бўйлаб яна бир оз ов қилди, уларга тўнғизлар тўдаси дуч келди, подшоҳнинг ўзи иккитасини ўлдирди. Кейин дўстларига: «Сизлар овни давом эттираверинглар», деб Аспатни олиб, ўз соқчилари билан отлар қолдирилган ўтлоққа кетишди. Ўрмон чеккасидаги шарқираб оқиб турган сув бўйини жой қилдириди-да ёнбошлади.

Аспат қумрон олиб келди, аммо Искандар негадир ичкиси келмади, хаёлида ҳамон қандайдир ноаниқ мулоҳазалар, фикрлар кезиб юарди.

— Спитамен ҳам шу ерларда ов қилармиди?— сўради подшоҳ.

— Эҳе, ундек овчи Суғдиёнада йўқ,— деди Аспат оғзининг таноби қочиб.

Искандар бу ёввойининг бемалол тортинмай-нетмай гаплашаётганидан, ҳатто ўзининг душмани ҳақида мақтаниб, «Суғдиёнада бунақа овчи йўқ», деб турганидан гаши келди. Аммо йигитнинг соддалиги, бунинг устига юрагида нима бўлса бекитмай тўппа-тўғри айтаётганлиги Искандарни тинчитди. Чунки подшоҳ бунақа одамлардан ҳеч қачон ёмонлик чиқмаслигини биларди. Аспатнинг ичидаги ҳам, юзидагиси ҳам шу эди. Баъзи одамлар тилёғмалик қилиб, подшоҳнинг олдида кўнгли учун ёмонини яшириб, яхшисини ошириб сўзлашга ўрганиб қолганлар, бунақаларни подшоҳнинг жини чиқиштирмайди. Бугун эрта билан Лисимах ҳақ гапни сўзламаганда овнинг чуви чиқиши, ҳамма нарса чаппасига айланиб кетиши мумкин эди. Аммо, ҳали ҳам Искандар-

нинг дилида бир нарса хира бўлиб турибди: Лисимах билан Қлитнинг яширин равишда кечаси билан машат қилишгани. Мана бу ёввойи бўлса тўнғиз билан қирғовул овлаб берган.

— Менга қара, Аспат, ўша айтган йўлбарсни Спитамен қаердан овлаганди?— сўради Искандар қизиқиб.

— Ҳўв анави дарё ёқасидаги қамишзорда,— қўли билан ўша томонни кўрсатди.

— Ростини айт-чи, Спитаменнинг ўзи қанақа одам?

— Нима десам экан,— бир оз ўйлаб қолди Аспат, кейин Искандарга юзланиб:

— Ростини айттайми?— деди.

— Қўрқмай бемалол сўзлайвер,— деди Искандар далда бериб.

— Спитамен зўр йигит, донғи кетган паҳлавон, яхшилиқни унутмайди, ёмонлиқни кечирмайди. Қисқаси, худди ҳалиги овланган йўлбарснинг ўзи,— деди Аспат.

Искандар бирдан кулиб юборди, кейин ўтлоққа тўшалган кигиз устига ўтириб ёнбошлади.

— Оббо сен-ей, таърифни ҳам бопладинг, паҳлавонлиги тўғри деяйлик, бошқа гапларингга ҳам қўшилай, «ҳалиги йўлбарснинг ўзи» деганинг нимаси?

Аспат кигиз устида болалардек ётиб олиб, бир оддий овчи билан шунчалик кибрланмай сўзлашаётган, оламини ларзага солиб турган Искандар Зулқарнайндек жаҳонгашта подшоҳга бир оз қараб турди. «Искандардек подшоҳ билан шундай сўзлашдим, оддий кигиз устида юмалаб ётди», деса ким ишонаркин! Фалакнинг гардиши билан дунё кезиб шу ерга келиб қолибди, агар Аспат қўққисдан белига қистириб олган ойболтаси билан уриб қолса, вассалом, ҳамма иш чаппасига айланиб кетиб, дунё бир жаҳонгашта босқинчидан қутулади. Аспат моҳир овчи, йўлбарслар билан Искандардек олишиб енга олади. Лекин бундай фикр ҳозир унинг ҳатто хаёлига ҳам келмайди, чунки у ҳақиқат гоёлари билан яшайди, юрагида кири йўқ, Суғдиёна элининг оддий бир фарзанди, бунинг устига овчи, табиат шайдоси. Овчилардан ҳеч қачон ғаламислик, ёмонлик чиқмайди. Ҳалол олишувни яхши кўришади. Ерда юрган қирғовулга ўқ отмайди, учуриб кейин камон билан уради.

— Йўлбарсга ўхшатганимнинг боиси бор. Мен неча йиллардан бери ўрмонларда юриб ҳайвонлар, қушларнинг табиатини яхши ўрганиб олганман. Ҳамма ҳайвонлар ичида йўлбарсга етадиган кучли, ақлли, нозик та-

биат ҳайвон йўқ. Бундай дейишим боиси шундаки, йўлбарс кучли бўлса ҳам ҳадеб бекорга ов қилавермайди, зарур вақтда, қорни очганда ҳайвонларга ташланади. Куч-қуввати ўзига тенг келадиган ҳайвонлар билан тўқнашиб қолса, иложи бўлса жанжал чиқармасликка ҳаракат қилади. Фақат унга ҳужум қилсагина жангга киришади.

— Нозик табиат деганинг нимаси,— деди Искандар қизиқсиниб.

— Йўлбарс ўзига жуда қараб юради, бирор жойига гард юқтирмайди, мана ҳозир ўзингиз овлаган йўлбарсени олиб кўринг, ҳатто оёқларигача топ-тоза. Кейин ўрмоннинг энг чиройли жойларида, сув бўйларида сайр қилиб юришни, чиройли дарахтларга боқишни, сайроқи қушлар навосини тинглашни яхши кўради.

— Нега Спитаменни йўлбарсга ўхшатдинг,— яна сўради Искандар.

— Чунки, Спитамен кучли, эпчил ва ғазмин йигит. Тегмаганга тегмайди, жаҳлига тегсанг, омон қўймайди. Шунинг учун айтдим, ўзи хушфеъл, нозик табиат, хуллас яхши овчи, агар кўрсанг, бир суҳбатдаёқ ёқиб қолади.

— Мен билан учраштирасанми,— тўсатдан сўради Искандар Аспатнинг кўзларига тикилиб.

— Эй, уни қайдан топасан ҳозир, чўлдами, тоғдами, чаңгалзордами билиб бўлмайди.

Аспат ўйлаб турди-да:

— Балки яхшилаб тушунтирилса, учрашар,— деди.

— Бир ривоят бор, агар жаҳлингиз чиқмаса сўзлаб бераман.

— Нега шундай деб ўйлайсан, ахир ўртамизда қанча гап ўтди, жаҳлим чиқаётгани йўқ-ку!

— Бўлмаса, мана эшитинг улуғ подшоҳ: бир куни тулки, бўри ва йўлбарс биргаликда овга боришибди-ю, ишлари ўнгидан келиб битта қирғовул, битта қуён ва битта кийик овлашибди. Қайтиб келишгач, йўлбарс: «Қани бўривой, ўлжаларни тақсимланг», дебди. Шунда бўри: тақсир сизга кийик, менга қуён, тулкига бўлса қирғовул бўла қолсин», деб айтибди. Бундай «ноҳақликдан» йўлбарснинг жаҳли чиқиб кетибди-да, бўрини жаллодга топшириб ўлдиртирибди. Кейин тулкига мурожаат қилиб, «энди ўлжаларни ўзинг бўла қол»,— деган экан, тулки ўрнидан туриб «ўрмонлар шоҳи»га улуғ шохим, мана бу қуённи эрта билан нонуштага есангиз, кийикни бўлса тушки овқатда, қирғовулни бўлса ётиш

олдидан танаввул этсангиз яхши бўлади», дебди. Йўлбарс хурсанд бўлиб кетиб тулкидан: «бундай ақлни кимдан ўргангансан», деб сўраган экан, тулки: «анави сиз жаллодга буюриб ўлдирган бўридан», деб жавоб берган экан.

— Подшоҳларнинг кайфияти шунақа бўлади, улуғ шоҳ, бу сўзларим учун бошимга бўрининг кунини сол-массиз, деб ўйлайман,— деди Аспат ҳазиломуз.

Искандар Аспатнинг сўзларига мийиғида кулиб қўя қолди. Бу ҳикоят унга ёқдими, йўқми, Аспат тушуна олмади.

Кечга томон ов тугади. Жуда ҳам кўп ўлжа олинди. Йигирмага яқин тўнғиз, ўнта кийик, тулки, тустовуқ ва бошқа парранда-даррандалар овлашди. Клит ўрмондан иккита Гепард¹ боласини ушлаб олибди. Ўзига ўргатиб оламан деб эҳтиётлаб қопга солиб қўйди.

Овдан қайтиш олдидан ҳамма жамулжам бўлганда македониялик жангчилардан икки киши йўқлиги аниқланди. Подшоҳ уларни қидиришни буюрди. Ов қилинган жойлар синчиклаб текширилди, лекин ҳеч ердан топилмади, дарё бўйигача боришди, баланд ўсган қамиш ораси ёрилиб сув томонга из кетибди. Дарё бўйида жангчиларнинг қайси биринингдир дубулғаси тушиб қолибди. Афтидан кимдир уларни қайиққа солиб, нариги томонга олиб ўтиб кетибди.

Искандарнинг авзойи бузилди. Шахсий соқчилар бу ердан тезроқ кетиш зарурлигини подшоҳга тушунтиришди. Клит ҳам, Лисимах ҳам шу фикрга қўшилдилар.

ДУМБИРАЛАР ТИНМАЙДИ...

Камак қизи билан боғдаги қантак ўрикни қоқиб олаётган эди, бирдан ичкарида қий-чув бўлиб қолди. Чопганча боғ эшикдан ҳовлига кирганди, беш-олтита македониялик сипоҳлар Камакнинг хотинидан нимадир талаб қилишмоқда экан.

— Эринг қани, чақир бу ёққа,— деди.

— Мен, шу ердан, нима дейсан,— қўлидаги ўрик солинган саватни ерга қўя туриб овоз берди Камак.

— Ҳа, бу уйнинг хўжаси ҳали сенми, бўлмаса эшит. Сенга солиққа ҳозирча битта от, ўттиз боғ пичан туш-

¹ Гепард — оз-моз итга ҳам ўхшаб кетадиган узун оёқли мушук. Териси устида қора холлар бўлиб, думининг учи оқ кўринади. Одамга ўрганади, оху ва қуён овлашда фойдаланилади.

ди. Ҳозир бўлса биз билан юрасан, хашак тайёрлайсан. Искандарнинг буйруғи шу!— деди суғд тилида ҳалиги македониялик сипоҳийнинг тилмочи.

— Менда от нима қилсин,— деди Камак.

— Биз билмаймиз, отинг борми, йўқми бардбир, қайдан бўлса ҳам топасан,— деди тилмоч.

— Биттаю битта эшагим бор, лекин у ўзимга жуда керак, чўлга ҳам, тоққа ҳам кетаверади,— деди Камак.

Тилмоч унинг сўзларини сипоҳийларга тушунтириб берди. Соқол-мўйлабларига оқ оралаган баланд бўйли, мовий кўзли македон заҳарханда қилиб тилмочга нимадир деди.

— Эшагинг ўзингга буюрсин, Искандар аскарларига от керак, бўлмаса ўрнига ўзингни, аёвчи чиройли қизингни олиб кетамиз, деяпти сипоҳийлар бошлиғи,— деди-да, нима деркин деб тилмоч Камакка қараб турди.

Камак индамади, булар билан ҳозир олишиб бўлмаслигини англади.

— Сенга уч кун муҳлат,— деди ҳалиги сипоҳийлар бошлиғи қатъийлик билан.

— Энди юр, хашак тайёрлашга борасан, тоғликларнинг ҳаммаси ўша ерда, қизингни ҳам оливол,— деди тилмоч гапни қисқа қилиб.

— Камак ноилож ўз оиласи билан улар кетидан юрди. Улар тоғ ёнбағридаги ўтлоққа етиб боришганда усрушонликларнинг ҳаммаси ўша ерга тўпланишганди. Ҳамма ўт ўрими билан машғул. Ўттизга яқин сипоҳийлар ўт ўрувчилага йўл-йўриқлар кўрсатар, баъзи бир ишга бўйни ёр бермаётганларга дўқ, пўписа қилишар қамчи билан ишлашга мажбур этишарди.

Қамак ҳам чалғисини олиб ишга тушиб кетди.

Ўт ўрувчилар орасида чоллар, ёш-яланглар, аёллар ҳам кўп эди. Эркаклар чалғида, аёллар бўлса ўроқ билан ишлашарди. Улар ўрилган пичанларни ҳали қуримаган бўлса ҳам йиғиб-боғлаб, ҳар ер-ҳар ерга гарам қилиб кетишмоқда. Шу вақт бир ёш келинчак қўлидаги ўрогини ташлаб гарам ёнига ўтириб қолди. Уни кузатиб турган бир сипоҳий чопганча келиб, қўлидаги қамчи билан келинчакнинг юз-кўзи аралаш савалай бошлади.

— Ишқмас, Искандарнинг отлари оч ётса-ю, бу бўлса,— деб ҳақоратлай бошлади. Келинчак қорнини мақкам ушлаганча фарёд чекиб йиғларди.

Шу вақт семиз, бақувватдан келган бир усрушонлик аёл келиб:

— Ахир инсофинг борми, ҳомиладор аёлни нега урасан, номард,— деди алам билан.

— Нима деяпсан, ҳой хотин,— деди аёлни масхара-лаб сипоҳий.

— Ул деяпман, дард деяпман, бечорани нима қилиб қўйдинг, боласи тушса нақ мендан кўрасан,— деди аёл қўлидаги ўроқни сипоҳийга ўқталиб.

Сипоҳий ўт гарамига суяниб ранги бўздек оқариб кетган келинчакка: «Тур ўрнингдан деяпман», деб яна дўқ қила бошлади.

— Қўй, нари тур, нега унга ёпишиб олдинг,— деди ҳалиги семиз аёл келинчакни ҳимоя қилиб.

Сипоҳийнинг жаҳли чиқиб, аёлни итариб юборди.

— Нега мени урасан, ҳў яшшамагур, қонинг оғзингдан келсин, ҳў итдан тарқаган, ўқилон товонингдан кириб оғзингдан чиқсин,— аёл келиб сипоҳийнинг юзларига чанг солиб юмдалай бошлади.

Бошқа македониялик сипоҳийлар бўлса бир чеккада туриб қийқиришар, сипоҳий билан суғд аёли ўртасидаги можарони маза қилиб томоша қилишарди.

— Ҳа, Рома, энди кўрасан, нақ бир жойингни узиб олмагунча қўймайди, ё қочиб, ё ўлиб қутуласан,— деди сипоҳийлардан бири уни мазах қилиб.

Суғд аёли бўлса ҳамон бўш келмай, сипоҳийни юлиб-юмдалаб, бетўхтов қарғарди.

— Қоч, нари тур,— Рома жанжалкаш аёлни итариб юбормоқчи бўлган эди, у ҳам бўш келмай сипоҳийнинг камаридан икки қўли билан маҳкам тутиб олди. Жанжални сотиб олишга тайёр бўлиб зерикиб ётган македонияликлар «энди росмана томоша бўлади», деб можаро қилаётган аёл билан сипоҳийни давра қуриб ўраб олишди.

— Қани Рома, бўш келма, агар шу аёлдан калтак есанг, уйингга қайтгач, сенга ҳеч ким қизини бермайди,— деди ҳазил қилиб македониялик бақалоқ йигит.

— Бурнингга эҳтиёт бўл, Рома!

— Рома, суғд одати бўйича шу аёлни йиқитсанг, сенга индамай тегарди!

— Рома, йиқилиб бер, бўлмаса шу ерда қолиб кетсан!

Сипоҳийлар бундай аскиядан бараварига қийқиришар, баъзилар қўлларидаги найзаларни бир-бирига уриб шарақлатишар, кимдир қалқонга тўқмоқни уриб гўё тибилжанг чалаётгандек овоз чиқарарди.

— Итвачча, ҳомиладор аёлга қўл кўтарасанми, ҳў

ит эмган, хотинчалиш, қани йигит бўлсанг қуролингни ташла, сен билан яккама-якка олишганим бўлсин!

Даврада турган тилмоч суғд аёлининг сўзларини аскарларга тушунтириб берган эди, ҳамма барабарига:

— Курашасан, Рома, курашасан, Рома,— деб бақирдилар.

Сипоҳийлардан иккитаси ўртага тушди-да, Романинг қилич, қалқонлари-ю, бошидаги дубулғасигача ҳаммасини олиб қўйишди. Кейин ҳомиладор келинчак қолиб кетиб, суғд аёли билан Романи ўртага туширишди-да, яхшилаб давра тузишди. Пичан ўраётган, ғарамлаётган тоғликлар ҳам қийқириқларни эшитишиб, «бу ерда нима бўлаяпти ўзи», деб чопганча келишиб, давра орқасида туришди. Ҳа, бу аянчли ҳангоманинг оқибати нима билан тугаркин. Келинни мардонавор ҳимоя қилаётган бу аёл ўз виждони, номуси, она юрти, фарзандлари учун жонини ҳам фидо қилишга тайёр. Унинг юрагидаги беқиёс нафрати шу даражага етгандики, инсон ҳаётини, оналик нафосатини ер билан яксон этмоқчи бўлган, Суғдиёнада ўзларини ниҳоятда ҳаёсиз тутаётган босқинчиларни бўғиб ташлашга ҳам тайёр эди. Бу қандай савдо, қаранги аёл устидан, она устидан кулишяпти, ахир ўзларининг оналари, хотинлари, қизлари шу аҳволга тушса нима қилишаркин?!

Рома ўзи хоҳламаган ҳолда сипоҳийлар бошлигининг буйруғи билан ҳомиладор келинчакка «тезроқ ишла» деб пўписа қилганди. Ўзига қолса ҳеч вақт бундай қилмасди. Энди бўлса сипоҳийлар уни мажбуран ўртага тушириб масхарабозлик можаросини бошлаб юбордилар. Нима қилиш керак, Суғд аёли ҳам ўлгудек жанжалкаш чиқиб қолди, Романинг бўш-баёвлигини билиб, борган сари авжга миниб баланд келарди. Сипоҳийлар бўлса гўё оловга ёғ қуйиб яна авж олдиришмоқда эди.

— Қани, Рома, умидимиз сендан, ўзингни кўрсат, шу хотинга кучинг етмайдими?

Давра ўртасида суғд аёли қаршисида ноилож турган Рома қуролдошларининг қалтис ҳазилидан нима қиларини билмай, бўзрайганча турарди.

— Белидан ол, белидан, Рома!

Рома ўзига ёпишмоқчи бўлиб турган аёлни қўққисдан итариб юборган эди, аёлнинг жазаваси тутиб, жаҳл устида ўт устида ётган ўроқни чаққонлик билан олиб, сипоҳийнинг қорнига санчди. Рома қаттиқ чинқирди-ю, қорнини ушлаганча ерга ағдарилиб тушди.

Бу ҳолни кўрган даврадаги сипоҳийлар бараварига ҳалиги аёлга ёпишиб кетди, ҳаммаёқ қий-чув, тўполон бўлиб, давра орқасида турган усрушонликлар қўлларидаги ўроқ, чалғи билан македон сипоҳийларига ташла-нишди. Тоғликларнинг газаб-нафрати тошиб кетганди, энди уларни ҳеч нарса ушлаб қололмасди. Камак қор-нидан қон оқиб ерда чўзилиб ётган сипоҳийнинг қилич, қалқонларини олдида, македонияликларга ташланди. Бошқа тоғликлар ҳам ундан ўрнак олиб шундай қи-лишди, ўлганларнинг қуроллари билан жангга кириб кетишди. Ҳамма бир ёқадан бош чиқариб, мардонавор жанг қилиш оқибатида ўттизга яқин сипоҳий бирпас-да ер тишлаб қолди.

— Азиз ҳамшаҳарлар, ҳамма қуролларни олинглар, отларни миниб, тезда тоққа қочамиз,— деди Камак.

— Ундан кейин-чи?— деди кимдир.

— Бошқаларга ҳам хабар беринглар, тезроқ тоққа кетишсин, у ерда тўпланишиб, жангга кирамиз, кейин Спитаменга чопар юборамиз, биз учун энди бошқа йўл йўқ!

Ҳақиқатан ҳам ҳозирги вазиятда бундан бошқа йўл йўқ, Искандар одамлари тезда бу ерга етиб келиши турган гап. Бирор одамни ҳам қўймай кириб ташлаша-ди, буни усрушонликлар яхши билишарди. Ҳамма Ка-макнинг орқасидан эргашди. Македонияликларнинг қу-рол-яроғлари, йигирмага яқин от, озиқ-овқатларини ўлжа олиб тоғ йўлидан кетишди.

Тоғ дарасига кираверишда бир-бирига қарама-қар-ши иккита баланд қоя кўринди. Тоғликлар унинг би-ринчисини «Муғ», иккинчисини эса «Тал» деб аташади. Қўзғолончиларнинг бир қисми ана шу икки қоя тепаси-га жойлашиб олишди. Қолганлари яна ичкари томон кириб кетишди. Улар шу ердан тоғ томонга келадиган йўлни кузатишади. Йўл-йўлакай уларга тоғ ёнбағирла-рида яшовчи аҳоли қўшилиб, халқ қасоскорларининг каттагина лашкари ташкил топгандек бўлди.

Эрта саҳарлаб қишлоқ томондан элликка яқин су-ворий кўринди. Афтидан улар куни кеча ўтлоқда юз берган фожиали аҳволдан хабар топиб, тоғ йўлига қа-раб келишган бўлса ажаб эмас. Ана улар тўхташди, шу томонларга ишора қилиб, нима ҳақдадир узоқ сўз-лашишди. Кейин улардан икки суворий ажралиб орқа-га қайтди. Қолганлари бўлса қасоскорлар изидан икки томони баланд қоялар билан ўралган йўлдан тоғ то-монга қараб кела бошладилар. Суғд айғоқчилари маке-

донлар шу томонга келаётганлиги ҳақидаги хабарни Камакка етказишди.

— Демак, Искандар Мароқанддан чиқиб, Навтакага келяпти, ҳалиги икки отлиқ бўлган воқеаларни Искандарга етказишади,— деди Камал ўйлашиб.

— Нима қилиш керак?— сўрашди ҳалиги қоядан қайтиб келган йигитлар.

— Искандар икки кундан сўнг шу ерда бўлади, аввало биз бу томонга келаётган македонияликларнинг биттасини ҳам қочириб юбормай қириб ташлашимиз даркор. Кейин тоғ ёнбағирларида яшовчи ҳамма аҳолини кўтарамиз. Бир томчи қонимиз қолгунга қадар жанг қиламиз. Спитаменга юборилган чопар эсон-омон етиб борса, яхши бўларди.

Камакнинг фикрларини тоғликлар маъқуллашди. Бошқа илож ҳам йўқ. Ҳамма бир оғиздан:

— Ё ҳаёт, ё ўлим. Сўнгги томчи қонимиз қолгунча жанг қиламиз,— деб қасамёд қилишди.

Тоғликлар қоялар орасидан яшириниб келаётган македон суворийларини кутиб туришди. Тушга яқин тоғ оралиғидаги йўлда улар пайдо бўлди. «Муғ» ва «Тал» қоясидагилар аввалига уларни олдинга ўтказиб юборишиб, кейин улар устига катта-катта тошларни юмалата бошладилар. Душманлар тош ёмғири орасида қолиб, бир қанчаси от-улови билан харсанглар тагида жон берди. Қолганлари қуршаб олиниб қириб ташланди. Энг охирида эҳтиётлик билан келаётган икки отлиқ орқага бурилиб қочмоқчи эди, «Муғ» тепасидаги камончиларнинг ўқи уларни ҳам ер тишлатди. Шундай қилиб, тоғликлар биринчи жангда ҳам, иккинчисида ҳам ғалаба қилишди.

Лекин бугун бўлмаса, эртага бу ерга Искандар ўзининг сон-саноксиз қўшинлари билан етиб келади, сипоҳийлари учун қаттиқ қасос олади. Тоғликлар ҳам анойи эмас, улар ўлимга тик қарайдиган, жасур кишилар. Уларни ўнғайликча бўйсундириб бўлмайди, керак бўлса жонларини ҳам фидо қилиб юборишади, лекин бекорга жон беришмайди, усрушонликлар деб қўйибди уларни!

Тоғлик қасоскорларнинг фикри-зикри, хаёли эртаниндин бўладиган жангда эди. Одамлар гўё тақдирга тан бериб, ўз жонларини худо йўлига тикиб қўйишганди. Ҳеч ким ўзини ўйламасди, катта-кичик, ҳамма ҳаёт-мамот жангига гайёр туришарди. Эртаю кеч ўқ ёй ясашар, қилич, ой болталарни яхшилаб чархлашар, пастга иргитиш учун қоя тепасига тош, харсанглар олиб чиқишар-

ди. Бу ишга ҳамма қари-қартангу ҳатто ёш болалар ҳам киришиб кетишганди.

Қишлоққа юборилган айғоқчилар ҳар турли мишмиш хабарлар олиб келишарди. Искандар ўз қўшинлари билан Мароқанддан Усрушон томонга йўлга чиққан эмиш, йўл-йўлакай жуда кўп қишлоқларни ер билан яксон қилиб, ўт қўйиб, унга қарши бош кўтарганларни аёвсиз қириб ташлаётган, ҳатто болалар, аёллар, қари-қартанглар ҳам жазодан четда қолмаган эмиш. Бундай шум хабарлар тоғликларнинг жанговар иродасини бўшаштиролмасди, албатта. Чунки уларнинг қасами битта: «ё ўлим, ё ғалаба».

Тоғликлар мўлжаллаган икки кундан сўнг кечга томон Искандар қўшинлари етиб келди. «Муг» ва «Тал» қояларига кирадиган ёнбағирдаги кўм-кўк водий бирпасда одамлар билан тўлиб кетди. Водий бунақанги кўп сонли лашкарни ҳеч қачон кўрмаган бўлса керак. Кўм-кўк ўтлар топталди, одам оёғи етмаган сокин жойларга чодирлар тикилди, овқат тайёрлаш учун ўчоқлар қазилиб, дош қозонлар ўрнатилди. Тоғдан оқиб тушаётган тезоқар сой бўйидаги хушманзара жойга Искандар қароргоҳи жойлашди. Ҳаммаёқ шов-шув, тўполон. Бедов отларнинг кишнаши-ю, араваларнинг тарақ-туруғи, оғир қуролларнинг шарақлаши, сипоҳийларнинг бақир-чақирлари тинмасди.

Водийга зулмат чўкиши билан гўё осмон ерга кўчиб тушгандек тоғ чўққиларида минг-минглаб гулханлар ёна бошлади. Улар тоғ қояларининг ҳамма томонида, ҳатто энг узоқ-узоқ чўққиларда ҳам милтиллаб турарди. Гулханларга қараб бу салобатли тош қоялар ичида жуда катта қўшин жойлашиб олган деб фараз қилиш мумкин эди. Бирданига бутун водийда ноғора-дўмбираларнинг қулоқни қоматга келтириб ҳаяжонга солувчи гумбурлари бошланди. Ўқтин-ўқтин одамларнинг аллақандай ҳайвонга ўхшаб ваҳимали қийқиришлари дара-ларга урилиб акс-садо берарди. Қоронғи тунда бундай ваҳимали овозлар македонияликлар юрагига кўрқув соларди.

Улар пичанзорда тоғликлар томонидан битта қўймай қириб ташланган сипоҳийларни кўргандан кейин айниқса ваҳимага тушиб қолишганди. Энди ҳар бир қадамда ўлим ҳиди келиб турган ташвишли, хавф-хатарли бу ўлкадан эсон-омон қайтиб кета оладиларми, йўқми. Искандар қўшинларидаги ҳар бир жангчининг юраги ана шу ўлим ваҳимасига дучор бўлганди.

Хуллас, тоғлардан келаётган даҳшатли садолар тун бўйи бир дақиқа ҳам тинмади. Бутун жаҳонни титратган, ҳамма нарсага ҳукми ўтган Искандар узундан-узоқ кечада ўз тинчлигини бузиб, қўшинларини руҳан эзиб, юрагига қўрқув солаётган тоғликлар олдида ўзини биринчи бор негадир оғиз сизди. Қанча-қанча мамлакатларда бўлиб, тош қалъаларни ҳам забт этган буюк саркарда ана шу ваҳимани тўхтатишга қурби етмасди. Ахир ким анави қоя устидаги дўмбиранинг бир оҳангда жаранглаётган овозини ўчира олади, у ерга на ўқ-ёй, на палахмон тоши етади. Ноилож эди, тоғ қояларига жойлашиб олган ёввойиларга нисбатан бутун нафрат-ғазабни қўзғалиб кетди. Қани энди, аскарларига қанот қилиб берса-ю, ўша тоғ чўққиларига чиқиб қоялар орасига жойлашиб олган асаббузарларнинг бошини узиб, тошдек пастга отса!

Эрта тонг билан Искандар қароргоҳига бутун номдор зотлар, қўшин бошлиқлари йиғилишди. Булар: Кратер, Андромах, Менедем, Артабаз, Фарнух, Амьнта, Аристокбул, Неарх, Певлакай, Птолемей, Қаран ва бошқалар. Подшоҳнинг кайфияти яхши эмасди, ухламаганликдан қовоқлари бўртиб, мовий кўзлари қизариб кетганди. У дастлаб овозини пасайтириб, босиқлик билан сўзлай кетди.

— Тоғликларнинг бизни бунчалик нафрат билан кутиб олишларини ўйламаган эдик. Ахир Мароқанддек шаҳри азим дарвозаларини очиб берса-ю, мана бу ёвбойи махлуқлар асабингни ўйнаса! Бу қанақа гап?! Ҳаммасига ўзимиз айбдор. Нега пичан ўраётган қишлоқ аҳолиси олдида очикдан-очиқ ҳомиладор аёлга ҳужум қилишган? Нега? Ахир бундай номаъқул ҳаракатлар қандай оқибатларга олиб келишини биласизларми?

Энди подшоҳ ғазабли кўзлари билан шу ишларга бош-қош бўлган Андромахга тикилди.

— Буларга раҳм-шафқат қилсангиз бошингизга чиқиб олади, кўриб турибсиз-ку, улуғ подшоҳим,— деди тоғ томонга ишора қилиб Андромах.

— Биз ҳеч кимга раҳм-шафқат қилмаймиз, аммо ақл билан иш тутмоқ керак. Сизнинг бефаросатлигингиз оғир оқибатларга сабаб бўлади. Битта македонияликнинг ҳаёти мен учун мингта ёввойининг ҳаётидан қимматлироқ. Шуни ҳаммангиз яхши тушуниб олинглар.

Искандар бир оз ўйланиб турди-да, кейин қўшин бошлиқларига мурожаат этди.

— Тезда ҳужумга тайёрланинг, камончи ва палах-

мончи бўлинмалар ҳар иккала қоя тепасига эҳтиётлик билан кўтарилишсин. Тоғликлар дарага суриб туширилиб, кейин битта ҳам қўймай қириб ташланиши керак. Қолган қўшилмалар пастда уларни яхшилаб кутиб олишади.

Тонг ёриши билан жангу жадал бошланди. Сипоҳийлар арқонни қояга ирғитиб усталик билан илантириб, бирин-кетин ўрмалаб юқорига чиқа бошладилар. Тоғликларнинг ўқ бўронлари тоққа тирмашиб чиқаётган македонияликлардан иккитасини ерга ағдарди. Биттаси қояда арқонга осилганча қолди. Лекин македонияликлар энди кўпчилик бўлишиб чумолидек қояларга интила бошладилар. Тош бўронлари ёғила бошлади, тепадан ирғитилган битта тош ўн-ўн бешта бўлиб қасирқусур қилиб водийга тушар, ҳар сафар икки-уч македонияликни ҳалок қиларди. Энди лашкарлар ҳар томондан битта-битта арқонга чирмашиб чиқишга ҳаракат қилишди. Македонияликларнинг қатъий ҳаракатлари оқибатида баъзи бировлар қоя устига чиқиб олишди. Чўққиларга чиқиб жойлашган камончилар, палахмончилар қояларга беркиниб олган тоғликларни бирин-кетин ағдара бошладилар. Юқоридан пастга қараб бақириб, дод-вой солиб ерга тушиб чилпарчин бўлаётганлар орасида тоғликлар ҳам, македонияликлар ҳам бор эди. Энди асосий қоя тепасига чиқиб олган македонияликлар кўпайиб қолишди. Аммо тоғликлар ҳеч қўрқмасдан, дадил ва мардонавор жанг қилишарди. Лекин кучлар тенг эмасди. Баъзилар арқонга осилиб омонлик истаб дарага туша бошлади. Аммо шу ердаёқ суворийлар келиб уларни чавақлаб ташлардилар. Жанг то қоронғи тушгунга қадар давом этди. Тоғликлар жангу жадални тўхтатишмади. Қоронғи тушиши билан қояга жойлашиб олган македонияликларга ўша ерда тунаш ҳақида буйруқ берилди.

Жанг тўхтади, аммо тоғларда гулханлар яна ёна бошлади. Дўмбираларнинг гумбур-гумбури, қийқириқлар, турли ҳайвонларнинг овози бўлиб бақириниш, қуш бўлиб сайраш бошланди. Яна мудҳиш, қўрқинчли кеча бошланди.

Искандар ўз қўшин бошлиқларига тоғликларга билдирмай кечаси билан ухламай арқонлардан қоя тепасига ўрмалаб чиқиш ҳақида буйруқ берди. Улар эрталабгача қоя устига икки юзга яқин жангчини чиқара олдилар. Хуллас, подшоҳнинг режалари рўёбга чиққандек бўлди. Тонг билан қоя тепасига чиқиб олган сипоҳийлар тошлар орқасига беркиниб олган тоғликларни бирма-

бир ушлаб қира бошлашди. Аммо улар ҳам бўш келмай, ойболталари билан македонияликлар ўйламаган жойдан чиқиб, ё тош устидан сакраб, қоя устида мардларча ёв билан олишар эдилар. Шу вақт қўққисдан яқиндаги дара орқасидан юзлаб тоғликлар қийқириқ билан худди бўрондек ёпирилиб келишди, Гетайралар кутилмаган ҳужумдан шошиб қолишди. Икки томони тоғлар билан ўралган дарада даҳшатли жанг бошланди. Искандарнинг ўзи ҳам жангга киришиб кетди.

Қўлидаги ўткир қиличи билан тоғликларни бир чеккадан қира бошлади. Шу вақт қоянинг қаеридандир отилган ўқ-ёй Искандарнинг бўйнига тегиб, от устидан ҳушидан кетди. Мулозимлар уни дарҳол отдан тушириб олиб қароргоҳга олиб кетдилар. «Ҳаммасини битта қўймай қириб ташланглар», деди подшоҳ бир оз ҳушига келиб.

Тоғликлар жон-жаҳдлари билан, ўлим ё ҳаёт қабилида жанг қилишарди. Искандар қўшинларидан анча киши ҳалок бўлди, ярадорлар ундан ҳам кўп эди. Македонияликлар — кўпчиликни ташкил этганлиги, қурол-яроғлари шайлиги туфайли энди тоғликларни қувиб, суриб кетишди. Майдон ўликларга тўлди. Камакнинг одамлари сийраклашиб қолганди. Улар сўнги томчи қонлари қолгунга қадар жанг қилишди. Энди тоғликлар жанг билан орқага чекиниб тоғ ёнбағирлари билан тепага кўтарила боришар, македонияликлар эса уларни тинмай таъқиб қилишарди. Тоғликлар сардори Камак ўқ-ёй тегиб қўлидан яраланди. Аммо кураш ҳамон қизғин давом этарди. Мана, икки тоғ орасидаги сайҳонликда яраланган, елкасини қўли билан боғлаб олган Искандар пайдо бўлди. Қояга туташ қияликларга чиқишга халал бераётган тоғли камончиларнинг адабини бериш ва йўлни тозалаш учун ўттизга яқин чаққон йигитлар танлади. Уларга қояни айланиб ўтиб, тоғликларга билдирмай, қандай қилиб бўлса ҳам ўша қияликни эгаллашни топширди. Энг асосий қояга чиқиб олишса, унга туташиб кетган қатор чўққиларга ҳам йўл очиларди. Искандар бу абжир жангчиларнинг ҳар бирига эллик талантдан мукофот ҳам ваъда қилди. Бундай ҳотамликдан суйиниб кетган йигитлар қияликни эгаллашга жон-жаҳдлари билан киришиб кетишди. Улар кетишгач, Искандар ўз «дўстлари»дан яна элликтасини юз талантдан ваъда қилиб айланиб ўтмасдан тўғридан-тўғри ана шу қияликни эгаллашга юборди. Қояга орқадан чиқмоқчи бўлган йигирма жангчига подшоҳ ваъда

қилган талантлар насиб этмади, афтидан пистирмада турган тоғлик суворийлар қўққисдан ҳужум қилиб ҳаммасини ер тишлатганди. «Дўстлар» бўлса тоғликларга қарши шундай жанг қилдиларки, оқибат-натижада йигирмага яқин македониялик ҳалок бўлса-да, қияликнинг бир қисмигина қўлга олинди. Искандар имкониятни қўлдан бермай «дўстлар»ни ҳимоя қилиш учун яна юз эллик гетарайни ёрдамга жўнатди. Чунки қияликда олға силжиш гоят мушкул, аммо орқага қайтиш ундан ҳам баттар хавфли эди. Қоя тепасидан отилган тошлар тўхтовсиз нишонга урилаётган ўқ-ёйлар македонияликларни эсанкиратиб қўйди. Ниҳоят кучлар нисбати масалани ҳал этди, қиялик македонияликлар қўлига ўтди. Энди асосий қояга йўл очилди, гетайрлар ёппасига тумолидек тепага кўтарилди бошлади, якка оёқ йўл тоғликлар, македонияликларнинг ўликларига тўлиб кетди, йўл-йўлакай ҳалал бермаслик учун жасадаларни пастга иргитиб юборишарди.

— Бў ёққа келинглар, мана бу ерда катта гор бор экан,— деди гетайралардан бири бақириб.

Гор ичи кенг ва қоронғи эди, кимдир машъала ёқиб юборди. Бу ерда сон-саноксиз тоғликлар макон топганди: қари-қартанглар, аёллар, болалар... Утлоқдаги жанжалга сабаб бўлган ҳомиладор аёлнинг кўзи ёриган, қайин онаси унинг ёнида парвона. Тоғликлар қияликни қаттиқ мудофаа қилганликларининг боиси ҳам шунда экан.

Гетайралар бошлиғи Селова гордан чиқиб, пастда бир қўли билан от жировини тутиб турган Искандарга мурожаат қилди.

— Александр, бу ерда катта гор бор экан, тоғликларнинг ярми шу ерда.

— Кимлар экан?

— Болалар, аёллар, чоллар...

— Улдирманглар, ҳаммасини қоядан пастга ташлашин!

Гетайралар тоғликларни гордан судраб чиқиб болачақаси билан пастга битта-битта итқитишди. Тоғ-тошлар қонга бўялди, сайхонлик ўликларга тўлиб кетди. Бу фожиали аҳволнинг шоҳиди бўлган Камак бошчилигидаги қасоскорлар қўшни қоядан ўтиб гетайраларни жанг билан қоя чеккасига суриб бордилар-да, Искандарнинг кўз олдида бақиртириб пастга ташладилар, бегуноҳ тоғликлар, аёллар, болалар, чоллар учун қасос олдилар. Гетайралар сардори Селовани қоя чўққисига олиб чи-

қиб, Искандар кўрсин деб тириклайин қорнидан найзага илиб, типирчилатиб қўйдилар.

Хунрезликларнинг чеки йўқ эди, икки томон ҳам қасосли дунё қонунлари билан бир-бирларига ўлим фожиасини намоиш қилишар, гўё икки тоғ орасидаги ажал водийси инсон қавми устидан қилинадиган барча қонхўрликларнинг машқ майдонига ўшарди.

Македонияликларнинг неча минг кишилиқ шайланган қисмлари яна ўша тепалиқ бўйлаб кўтарилишди. Улар қоядан-қояга ўтиб, тоғликларни бола-чақалари билан янчиб ташладилар. Қоянинг ҳар ер, ҳар еридан итқитиб юборилганларнинг фарёдлари, бақришлари кечгача тугамади...

Водийга мудҳиш қоронғилиқ тушди. Пастда тибилжанг садолари янгради. Бу жанг тўхтатилсин, деган маънони билдиради. Тоғликлар қирилиб битгандек. Улардан фақат бир неча кишигина омон қолди. Улар Камакни суяганча Усрушон тоғларининг яширин даралари орқали ғойиб бўлиб кетишди. Искандар одамлари тоғликлар сардори қаҳрамон Камакни эртасига ҳам қидиришди, аммо у самога учиб кетгандек дараксиз эди...

Шундай қилиб Усрушондаги ғоят оғир, фожиали жанг Сугдиёна тарихида ўчмас из қолдирди, бу жангда тоғликлар кўп қурбон берган бўлса ҳам, аммо Искандар лашкарлари биринчи бор мисли кўрилмаган қақшатқич зарбага учраганди.

Ҳа, қурбонларнинг чеки йўқ эди... «Улар катта-кичик, қари-ёш бўлиб йигирма минг иссиқ жон эди!...»

Кураш ҳали тўхтамайди, ҳов ана, қаранг, зулматли тунда арслондек чўзилиб ётган олис қояларда яна гулханлар ёнди. Узоқ-узоқларда, инсон оёғи етмайдиган баланд чўққиларда дўмбираларнинг бир оҳангда гумбурлаши ҳар кеча такрофланиб турарди...

ДУШМАН БИЛАН ЮЗМА-ЮЗ

Тонг саҳарда Спитамен қароргоҳига ўз шериклари билан Камак кириб келди, унинг ўқ-ёй теккан қўли шиниб кетган, қон кўп кетганидан ҳоли анча танг, оёғида зўр-базўр турарди. Спитамен мулозимларга буюриб, Камак учун алоҳида чодир тайёрлатди, кейин табиб чақириб ярасига малҳам қўйдирди. Тоғликларнинг янчили фожиаси ҳақидаги гаплар Спитаменнинг қулоғига етиб келган бўлса ҳам, энди бу ҳақдаги аниқ ха-

¹ Арриан, «Искандарнинг юришлари».

барни Камакнинг ўзидан эшитди. Уша куни қароргоҳда уч кунлик мотам эълон қилиниб, от, туя сўйиб, тангрига қурбонлик қилинди. Вағнпатлар уларнинг арвоҳига дуои-ибодат ўқиб, катта гулхан атрофида марҳумлар шаънига маросим ўтказишди.

— Улуғ Ахурамазданинг шаънига ҳамду сано айтиб, ватандошларим қони учун қасам ичаман, усрушонликлар улуғ тангри олдида ўз бурчларини ибрат билан адо этибдилар, уларнинг руҳи олдида бош эгамиз,— деди Спитамен Камакка ҳамдардлик билдириб.

— Усрушонликлар қирилиб кетди, аммо тоғларда ҳали одамлар борга ўхшайди, ўша аянчли қора тунда яна машъалалар ёнди, узоқ-узоқларда дўмбиралар гумбури тинмади, аммо биз уларни топа олмадик, балки уларнинг руҳи эдими?— деди Камак Спитаменга.

— Тоғликлар ҳеч қачон ўлмайди, ҳали улар эртами-бугунми яна пайдо бўлади. Искандар юрагига ваҳима солади, ҳа, биз ҳам улар хотирасига умрбод содиқмиз, катта кураш ҳали олдинда,— деди Спитамен мағрурлик билан.

— Тўғри гапни айтдинг, улуғ саркарда, биз тоғликлар маңфур йиртқичга ўлим зарбасини бердик, ҳали улар Сугдиёнага келганларига пушаймон бўлади,— деди Камак билан келган мўйсафид.

— Мен сизни қаерда кўргандим,— сўради Спитамен уни эслай олмай.

— Бу ўша мен билан Бессни қўриқлаб турган Фарад,— деди Камак.

— Эй ҳали ўша узукни оламан деб Эқбатангача бормоқчи бўлган Фарад сёнми?— деди Спитамен ҳазиломуз.

— Нимасини айтасиз, бу гап ҳаммаёққа тарқаб кетибди, хабардан воқиф бўлиб Бесснинг гўрини излаб юрганлар кўп, аммо ҳаммасига мана бу Камак айбдор, жуда соддалик қилиб қимматбаҳо мулкни қўлдан чиқариб юборди, ахир Дориёвушнинг узуги-я!— деди Фарад.

— Усрушонда дўзах ажалхонасини кўрганда молу дунё кўзимга кўринмади, бойликка ҳирс қўйиш ақлсизлик эканига яна бир марта ишонч ҳосил этдим,— деди Камак маъюсланиб.

Спитаменнинг қароргоҳи Мароқанддан ўн чақирим наридаги қишлоққа жойлашганди. Уша куни пойтахт ҳокими Намич билан нари-бери бўлгач, ўзинча мана шу жойни вақтинча қароргоҳ қилиб танлаганди, бу

ердан туриб Мароқандда бўлаётган воқеаларни бемадол кузатиб туриш мумкин эди. Маълум бўлишича, Спитамен ўшанда Мароқанддан, ҳоким ҳузуридан жаҳл билан чиқиб кетгач, Намичнинг саркардалари, лавозимдорлари ўртасида ҳам ихтилофлар чиққан, Спитаменнинг фикрига қўшилган баъзи саркардалар уни йўлдан қайтариб, пойтахтни бирга ҳимоя қилишимиз керак дейишган. Мароқанднинг икки қатлик девори, дарвозалари мудофаа учун анча мустаҳкам қурилган бўлса-да, Намич ва унинг яқинлари ўз сўзидан қайтмай, Искандарни шаҳар дарвозасидан чиқиб тантанавор кутиб олишга қарор қилишган. Аммо энди бу ёғини эшитинг, ахир Искандар ҳам анойи одам эмасди, Мароқандга ҳеч бир қаршиликсиз кириб олгач, хазинадаги барча бойликларни олиб, лашкарларига шаҳарни истаганча талашга рухсат берган, Намичнинг «биз ўз ихтиёримиз билан таслим бўлдик, ҳурмат билан дарвозаларни сизга очдик, сиз бўлсангиз бизга енгилганлардек қараб, асирлардек муомала қилмоқдасиз», деган эътирозига: «Сен ғолиб эмас, мағлубсан», деб жавоб берди. Намич ҳадеб маҳмадонагарчилик қилавергач, уни маълум вақтгача зиндонга ташлашни буюрди.

Спитамен юз берган вазиятни ўрганиб чиққач, ўз дўстлари, саркардалари билан кенгашиб, пойтахтни қамал қилишга қарор берди.

Хўш, вазият қандай эди? Искандар лашкарлари ҳам тоғликлар билан бўлган жангда катта талофот кўрди, минглаб сараланган жангчиларидан ажралди. Селова баланд қоя устида тоғликлар найзасига санчиб қўйилди. Мароқанддан қайтишда қишлоқ, шаҳарлардаги халқ кўзғолончилари билан бўлган тўқнашувларда қанчадан-қанча македонияликлар бошидан ажралди. Хунрезликларнинг чеки йўқ эди, бу ерларга мол-дунё орттириш, пул ишлаш мақсадида келган оддий жангчилар бунчалик қаттиқ қаршиликка дуч келишни ўйламаганди. Ўз Ватанига тезроқ қайтиб кетишни орзу қилганлар учун жангу жадалнинг охири кўринмагач, улар ўртасида норозилик кайфиятлари кучайиб борарди.

Спитамен ана шу норозилик кайфиятидан фойдаланмоқчи, Мароқандни қамал қилиб, Искандарга иш орттирмоқчи эди. Ваҳоланки, Искандар «Сугдиёна пойтахтини қаршиликсиз олдик, энди Бақтрия ҳам, Сугдиёна ҳам оёғимиз остида», деб бутун оламга жар солди. Агар Спитамен Мароқандни босиб олса, бу жу-

да катта сиёсий, маънавий, ҳарбий аҳамиятга молик воқеа бўларди.

Спитамен кенгашга тўпланган дўстларига ўз фикр, мулоҳазаларини ётиғи билан тушунтирди:

— Мароқанд Суғдиёнанинг муқаддас, азиз пойтахти, уни барпо этган улуғ бобомиз Кайковус эди. Намич қўрқоқлик қилиб муқаддас пойтахтимизни Искандарга бериб қўйди, пойтахтни қамал қилиб, қайтариб оламиз. Мана, кўрасизлар, Мароқандга ҳужум бошласак, Искандар Усрушондан лашкарлари билан ҳаллослаганча шу ёққа чопиб келади ёки ўз саркардаларини юборади. Биз бўлсак, унга чап берамиз, Мароқанддан чиқиб чўлга чекинамиз, йўл-йўлакай жанг қиламиз, македонияликларнинг яхшилаб адабини бериб, тоғлик қардошларимиз учун қонли ўч оламиз. Бу ишимиз Искандарга қаттиқ калтак бўлади, аммо ҳали унинг лашкарлари Мароқандга яна қайтиб келишга кўнади-ми, йўқми?

Искандар тоғдаги қаттиқ жангдан сўнг Яксарт дарёси бўйига чиқди. Бу дарё Шимолий Шарқдаги осмонўпар тоғлардан бошланиб, кейин чўл-даштлардан ўтиб Оксана¹ кўлига қуйиларди. Дарё бўйидаги Ғазо, Килес, Мамакент, Хата ва бошқа шаҳарлар қаттиқ жанг билан бирин-кетин қўлга олинди.

Искандарнинг ғолибона юриши давом этиб турган бир пайтда Мароқанддан чопар келиб, Спитамен пойтахтни қамал қилиб эгаллаганлигини маълум қилди. Бу хабардан Искандарнинг тепа сочи тикка бўлиб кетди, уруш жонларидан ўтиб кетган лашкарларга қандай қилиб бу нохуш гапни айтади! Подшоҳ руҳан эзилди, ҳамма ишни қайтадан бошлаш, яна пойтахтга лашкар тортиб бормоқ керак. Жонидан тўйган жангчилар Мароқандда қўзғолон кўтарилганини эшитиб: «Уруш жонимизга тегди, энди уйимизга қайтиб кетамиз», деб хитоб қилдилар. Искандар ҳеч нарса қулоғига кирмаётган, ҳатто эшитишни ҳам хоҳламаётган ўз лашкарларига таъсир этиш учун нотиқлик санъатини ишга солди. Узоқ сўзлади, аҳволни тушунтирди, ўзини оддий жангчилар билан тенглаштирди.

— Агар Спитаменни қўлга олсаларинг, Суғдиёндаги барча ғалаён, қўзғолонлар тугайди. Дашт скифларини менга қарши қўзғабган ким — Спитамен! Тоғликларни ишга солган ким — Спитамен! Турли қа-

¹ Оксана — Орол денгизи.

билаларга бўлинган скифларни бирлаштириб, менга қарши қўяётган ким — Спитамен! Ҳа, дахлар ҳам, массагетлар ҳам, саклар ҳам, форслар ҳам — ҳаммаси Спитаменга таянади! Спитамен қўлга олинган кунни Суғдиёна забт этилган ҳисобланади, шуни яхши билиб олинглар.

— Тўғри, улуғ подшоҳимиз ҳақ гапни айтяпти,— деди Фарнух Искандарни қувватлаб.

— Сизларга суғд тилини яхши биладиган ликиялик Фарнухни қўшин бошлиғи қилиб тайинлайман, мана, ўзларинг биладиган паҳлавон саркардалар Андромах, Кратер, Менедем, Карен ҳам сизлар билан бирга боришади.

— Ура, ура, яшасин Александр,— деган садолар янгради. Бу — Искандарнинг паҳлавон саркардаларига бўлган олқиш эди.

Қаршида саф тортиб турган саркардалар Фарнухга ижирғаниб қараб қўйдилар, чунки улар ҳарбий санъатни яхши билмайдиган бу лапашанг одам подшоҳга қандай қилиб ёқиб қолганидан ҳайрон эдилар.

Искандар Фарнухга, саркардаларга ўз режаларини бирма-бир сўзлади:

— Сен,— Фарнухга қараб деди:— ҳозирнинг ўзидаёқ Мароқандга жўнайсан, тоғ йўли билан эмас, чўл билан, Спитамен кутмаган томондан шаҳарга ҳужум қиласан!

Фарнух бошчилигидаги македон қўшинлари пойтахтга томон келаётганлигидан хабар топган Спитамен Мароқандни ташлаб чиқиб кетди. Энди унга йўл-йўлакай қишлоқ ва шаҳарларда юзлаб ва минглаб одамлар қўшилиб катта кучга айланди. Фарнух бу хабарни эшитиб, Спитаменнинг кетига тушди. Спитамен бўлса Фарнухга чап бериб кенг даштликка чиқиб олди. Аммо македонияликлар бўш қелмай халқ қасоскорлари кетидан таъқибни давом эттирдилар.

— Уларни даштга чиқиш йўлидаги текисликда кутиб оламиз,— деди Спитамен дўстларига мурожаат этиб.

— Ҳа, яхшилаб кутиб олиш керак,— деди Оксиарт Спитаменни қувватлаб.

Спитамен жанг режаларини тушунтира кетди. Датафарн ўнг қанотда, чап қанотда Хориен, йўл-йўлакай уларга қўшилган олти юз скиф суворийлари массагетлар билан марказда Спитамен қўшилмасида жанг қилишади, гап шу.

— Биз дашт чегарасида — олти-етти чақирим нари-

даги ўрмонзорда, пистирмада туриб уларни кутиб оламиз. Уша ерда тумшуғидан тузоққа илинтирамиз. Лекин кеч бўлиши билан даштга қараб тартибли чекиниш керак. Чекинишни скифлар бошлаб беради.

Шундай қилиб, ҳаммаси келишиб олинди. Македонияликлар дарахтзор яқинидаги торгина яйловликдан ўтиб, кейин ўрмонга киришлари керак эди.

Чошгоҳ пайтида гўё бўрон тургандек узоқдан чанг-тўзон кўтарилди. Енгил, оғир суворийлар, пиёдалар, македон қўшинларининг бошқа турлари лак-лак бўлиб даштлик сари кела бошлади.

— Дўстлар, ана кўринглар, режаларимиз тўғри чиқди, улар қопқонга тушади, қани ҳужумга, душманга дам бермаслик керак!

Спитамен олдинга чиқди. Чап, ўнг қанотларда унинг дўстлари ҳужум бошлашди. Бирдан тибилжанг садолари янгради, камончи суворийлар қийқирганча наъра тортиб, олға юришди. Фарнух бундай катта куч қўққисдан ҳужум бошлашини кутмаган эди. Македон жангчилари олдиниغا бир оз эсанкираб қолишди. Скиф камончиларининг ўқлари хатосиз тегар, улар душманнинг қалқон ёки сипар тутган жойига эмас, бўйнидаги очиқ жойига санчиларди.

Осиёликлар Искандар қўшинларига қарши шундай шижоат, мардонаворлик билан жанг қилдиларки, буни сўз билан ифодалаш қийин. Дарё-дарё қон оқди, амуди-гарронларнинг қулоқни қоматга келтирувчи жаранглари, қиличларнинг ўт чақнаб шарақлаши, зарбага учраган ёки қорнидан найза тешиб ўтган жангчиларнинг нолиши, одамларнинг қийқириб наъра тортиши, қий-чуви, дод-войи бутун жанг майдонига дўзах тусини берган, урушнинг жирканч, аёвсиз, даҳшатли манзараси қалбларни қақшатарди.

Тор бир оралиқда бир-бирига қоришиб ётган македонияликлар борган сари сиқиб келаётган Спитамен бошлиқ халқ қасоскорлари исканжасига тушиб қолишди. Спитамен атрофида Шердор, Зўртош, Камак, Тариқ каби баҳодирлар жанг қилишарди. Улар душман сафларини ёриб ўтиб, наъра билан, жон бериб-жон олишар, сараланган скиф камончилари мўлжални аниқ олиб, ганимларни бирма-бир ағдариб турарди. Спитамен жанг қилаётган майдон атрофи ўликлар билан тўлиб кетди. У қайси томонга ҳужум қилса юнонлар, македонияликлар орқага чекиниб йўл бўшатишар, жонларини омон сақлаб қолиш ниятида тўда-тўда бўлиб қочишарди. Бу-

ни кузатиб турган Фарнух Спитаменнинг жанг қилиш маҳоратига қойил қолди.

— Кўриб қўй, ҳой Менедем, жанг қилиш мана бунақа бўлади.

Фарнухнинг гапи Менедемнинг гашига тегди.

— Шошмай тур, ҳали мен бу саҳройининг бир адабини бериб қўяй,— деди мағрурлик билан Менедем.

Фарнух истеҳзо билан кулди-да, кейин Менедемга юзланиб:

— Тағин бошингдан ажралиб қолма, Македонияга бошсиз борсанг қабул қилишмайди,— деди.

Шу гапдан сўнг Менедем жаҳл билан жангга тушиб кетди. Унинг оти ғоят бақувват, эпчил эди. Жанг шундай даҳшат тусини олдики, биров-бировни танимас, гўё қиёмат-қойим бўлаётгандек. Менедем ўз атрофидаги енгил отлиқлар билан суғдлар сафини ёриб кирди. Лекин қасоскорлар худди шуни кутиб тургандек Менедемни икки томондан ўраб олишди.

— Биз ўровда қолдик, бу тузоқдан қандай қилиб бўлса ҳам чиқиб кетиш керак,— деди Менедемнинг қуролдош дўсти Гипсида.

Аммо суғдларнинг сиқуви қаттиқ эди, темирдек муштаҳкам занжирни ёриб чиқиб кетишга ақл бовар қилмасди. Марказий қанотдан Спитамен Менедем томонга босиб кела бошлади. Шердорнинг отган ўқи Менедемнинг ўнг қўлига тегиб, ерга тушди. Саркарда қўлини ушлаганча қолди, лекин майдондан чиқиб кетмай жангни давом эттирди, чап қўли билан қилич ўра бошлади. Шу вақт Шердор пайдо бўлди ва қўлидаги ойболтани узоқдан Менедемга отган эди унинг елкасига келиб тегди. Кўз олди хиралашди.

— Сен менинг отимга миниб, бу дўзахдан чиқиб кет, тезроқ Кратерга хабар қил, етиб келсин,— деди Гипсидага жон ҳолатда.

— Йўқ, сени ташлаб кетолмайман...

Ҳаммаёғи қонга бўялган Менедем отдан ағдарилди. Гипсиданинг энди унинг отига миниб олишдан бошқа иложи йўқ эди, лекин уларни тобора қисиб келаётган суғдлар Гипсидани ҳам отдан ағдарилди.

— Менедемга ойболтани ким отди?— сўради Спитамен.

— Шердор, Шердор,— деди Зўртош.

Спитамен Шердорга юзланди:

— Сураткаш, балли, бопладинг, келиб-келиб Исқандарнинг ишонган саркардасига тегизибсан-а, қойил!

Жангчилар руҳланиб кетишди. Юнон-македон қўшинлари сафида парокандалик бошланди. Скиф камончилари моҳирлик билан ўқ-ёй отиб жуда кўп душман жангчиларини қириб ташладилар. Жангда Искандарнинг ўттиз минг кишилик қўшинидан фақат саккиз минг киши тирик қолди. Бутун жаҳонга енгилмас деб донг чиқарган Искандар қўшинлари яна бир бор қаттиқ зарбага учраганди.

Икки томоннинг ҳам талофоти катта эди. Аммо суғдиёналиклар душманнинг саросимага тушганлигидан фойдаланиб чўлга чекиниш олдидан ўлжа олиш мақсадида майдон чеккасида турган от-араваларга, туялардаги молларга ташландилар. Мароқанддан талаб олиб келинаётган бойликлар, турли хил матолар, чорва моллари, қимматбаҳо уй ашёлари, гиламлар, қуллар, канизаклар...

Лекин шу пайт кутилмаганда Кратер қўшилмаси етиб келди.

Македонияликлар ғазаб-нафратга тўлиб «ёввойилар» бошлиғи Спитаменни қўлдан чиқариб юбормаслик учун чўл томондан унинг йўлини тўсиб қўймоқчи бўлишди. Суғдиёналиклар бу имкониятни қўлдан бермаслик мақсадида ҳаёт-мамот учун яна ҳам қаттиқ жанг бошладилар. Спитамен душман ҳийласини дарҳол сезиб, ўзининг сараланган суворийларига дашт йўлини тўсаётган душман лашкарларига ташланишни буюрди. Датафарн форс қиличбозлари билан бирга улар устига от солиб юборди.

Чўлга чиқиб кетиш йўли шиддатли жанг майдони-га айланди, дарё-дарё қон оқди, атроф олмадек тўкилган жангчилар калласига тўлиб кетди.

Узун найзаликлар бирданига «темир қалъа» ҳосил қилиб, форс қиличбозлари сафини ёриб киришди. Иккинчи томондан Кратернинг огир отлиқлари кириб келди. Македон лашкарлари сон жиҳатидан ҳам, қурол жиҳатидан ҳам устун эканлиги маълум бўлиб қолди. Спитамен қоронғу туша бошлаганидан фойдаланиб, чекинишга кўрсатма берди. Датафарн ва скиф отлиқларига асосий қисмлар чекингунга қадар душман лашкарларини ушлаб туришни топширди. Дастлаб Окснарт, кейин Хориен, энг охири Спитамен ва Датафарн чекиниши керак эди ва фақат шу йўл билангина Спитамен лашкарлари талафотдан сақланиб қоларди.

Македонияликлар Спитаменни то дашт чегарасигача қувиб боришди, таъқиб шу ерда тўхтади, чўл қоронғилиги ичига киришга ҳеч кимнинг юраги дов бермади...

Македон-юнон қўшинларининг жангда кўрган талофоти, боз устига Искандар саркардаси Менедемнинг ҳалокати лашкарларга ҳам, саркардаларга ҳам қаттиқ таъсир қилди. Улар ўз юришлари давомида бундай қаттиқ қаршиликка ҳеч қачон учрамаганди.

Искандар скиф дашти ёнида бўлган жанг тафсилотини батафсил эшитиб, тепа сочи тик бўлди: «Наҳотки енгилмас, сараланган қисмлари шунчалик катта талофот кўрса! Наҳотки, ҳамма жангларда голибликни қўлдан бермаган ажойиб саркардалари битта «ёввойи» Спитаменга бас келолмаса! Менедемнинг кўзи қаерда эди, нега анқайиб ўзини ўққа тутиб берибди». Фарнухни қўшинларга бошлиқ қилиб юборганлиги учун ўзини-ўзи койиди, у билан жанг кўрган, уруш санъатини яхши биладиган саркардалардан ҳам хафа бўлди. Ҳаммасига Искандарнинг ўзи айбдор. Бу жангда кўрган катта талофот тафсилотларини қўшинларидан яширишга уриниб ҳеч кимни урушмаган, жазоламаган бўлса-да, Фарнухни амалидан пасайтирди.

«Шунча лашкарни нобуд қилиб, анови саҳройини қўлга туширса ҳам алам қилмасди», кўнглидан ўтказди Искандар. Спитамен яна чай берди, қани энди ўша ёввойини бир қўлга туширса, Бессдан ҳам баттар хор қилган бўларди.

Бу осийлик анча тадбиркор, муғамбир чиқиб қолди, ўйлади у. Гўё Бессни Искандарга ихтиёрий топшириб, энди, мана қарангки, ўзи Суғдиёнага тўла ҳукмдор бўлиб олди. Бесснинг одамлари ҳам унинг ёнига келиб бажонидил хизмат қилишмоқда. Анави Оксарт, Хориенлар мустақил ҳокимлар-ку! Нега энди Спитаменнинг ёнига кириб олишган? Йўлини топиб, ўртада низо чиқариш, бир-бирларидан ажратиб юбориш керак. Массagetлар-чи, Спитаменнинг қайнотаси-чи? Унга бирор катта лаъазим, бойлик ваъда қилиб қўлга олиш керак бўлмаса...

Хуллас, Суғдиёнада, Бақтрияда нотинчлик тобора кўзга чиқарди. Уша жангдан кейин ҳам Спитамен ўз сафдошлари билан юнон-македон қўшилмаларига қўққисдан зарба бериш усулини қўллаб македонияликлар тинчқасини қуритаверди.

Шаҳар ва қишлоқларда катта қўзғолонлар бошланди. Бу сафар қўзғолонлар сони етти минг отлиқ ва ишбдаларга етди. Искандар қўзғолоннинг анча тало-

фотлар келтиришини билиб, тажрибали лашкарбошиси Кратерга қандай қилиб бўлса ҳам Спитаменни таклиф қилиб, қўзғолончиларни тинчлантиришни, улар билан музокара олиб боришни топширди. Кратер подшоҳ кўрсатмаси билан таклифни Спитаменга етказди. Спитаменнинг жавоби лўнда бўлди:

— Кратерингга бориб айт, музокарага ўрин йўқ. Суғдиёна ўт ичида ёнаётган чоғда биз қандай қилиб музокара қиламиз. Халқнинг юраги тўла зардоб. Марҳамат, хоҳласа, Искандар Суғдиёнадан туёғини шиқиллатиб қолсин, биз уларга тегмаймиз. Ногора, дўмбиралар чалиб, тантана билан кузатиб қўямиз, шундай деб айт ўша Искандарингга!

— Жуда тўғри айтдинг, Спанта,— деди Датафарн,— энди сўнгги томчи қонимиз қолгунча жанг қиламиз.

— Зарур бўлса бутун Суғдиёна, бутун Бақтрия кўтарилади. Энди бўш келиш йўқ. Биз уларнинг юрагини олиб қўйдик, жанг қилишни осиеликлар ҳам билишади. Скиф дашти сабоғи уларнинг ёдидан чиқмасин,— деди Спитамен.

Чиндан ҳам музокара ҳақидаги таклиф Искандарнинг Спитаменга қўйган тузоғи эди. Усрушондаги тоғликларга берилган жазо, Сирдарё атрофидаги етти та шахрида юз берган хунрезлик македониялик Искандар нималарга қодир эканлигини кўрсатиб, Спитамен ва унинг сафдошлари кўзини счди.

«УЗОҚ ИСКАНДАРИЯ»ДАН ХАТ

Романи ўликлар орасидан чала жон ҳолда топиб олишди. Қорнига суғд аёли урган ўроқ ички аъзоларига шикаст етказмаганлиги учунгина тирик қолган экан. Қон кўп кетганлиги учун уни шифо ўтовига олиб келишганда иситмаси юқорилигидан ҳадеб алаҳлаб кимлардандир узр сўрар, оғриқ азобидан инграр, гоҳ-гоҳ онасини эслаб йиғларди. Қасалхонада ётган оёғи кесилган, елкаси ойболта зарбидан шикастланган, бир қўлини қилич кесиб кетган, хуллас жангда ишдан чиққан юзлаб майиб-мажруҳлар учун энди уруш тугаганди. Македониялик Искандар «катта марҳамат» кўрсатиб, уларни ўзи бунёд этаётган «Узоқ Искандария» шахри аҳолиси рўйхатига киритиб қўйганди.

«Узоқ Искандария»¹— Сирдарё соҳилида Ғазо би-

¹ Тарихий маълумотларга қараганда «Узоқ Искандария—Эсхат Искандария» Хўжанд (ҳозирги Ленинобод) шахрига қиёс қилинади.

лан Кирасохта ўртасида қурилган катта мудофаа аҳамиятига молик бўлган қўрғон шаҳар. Искандарнинг бу шаҳарни қуришдан асосий мақсади дарёнинг нариги томонидаги ёввойилар — асосан скифлардан ўзини ҳимоя қилиш, шу билан уларнинг Мароқандга борадиган йўлини беркитиб қўйиш эди.

Шаҳар қурилиши шитоб билан бориши, икки-уч ҳафта ичида тугалланиши шарт. Қурилишга подшоҳнинг ўзи раҳбарлик қилмоқда. Искандар шаҳарнинг атрофини баланд деворлар билан ўраб олиш режасини белгилади. Атроф шаҳар-қишлоқлардан минглаб одамлар ҳайдаб келинди. Қулликдан сотиб олинган, ёлланган қўшинлар, сипоҳийлар қурилишга жалб этилди. Шаҳар бунёд этилаётган дарё ёқасига чодирлар қурилиб катта ташкилий ишлар амалга оширилди.

Тонг саҳардан қош қорайгунга қадар шаҳар қурилишида тинимсиз иш кетар, атроф тоғ ёнбағирларидаги катта-катта азим дарахтлар кесиб келинар, биров ер қазир, бошқаси лой қорарди. Ишга мутасадди даволзанлар ишлаб чарчамайдиган полвон йигитлар эди.

— Рома, ҳой, Рома, энди шу шаҳарда умрбод қолиб кетасан, Искандар сени суғд аёлига уйлантириб қўяди,— бу фракиялик Ферик эди.

У ҳам ўша дарёдан ичига сомон тиқилган тери қопда кечиб ўтгач, қурбонлик қилиш мақсадида бирор жонлиқ қидириб, қандайдир қабилага йўлиққанда орқасидан ўқ еб, майиб бўлиб қолганди. Энди бўлса кўпчилик қатори шаҳарга олиб келиб ташланганди.

— Суғд аёли қорнимга ўроқ тиқиб шу аҳволга солди, ҳаммасига анави ўзимизникилар сабаб бўлди,— деди Рома.

— Қурбонликка жонлиқ топиб келаман деб ўзим қурбон бўлиб кетишимга оз қолди,— деди Ферик йиғламоқдан бери бўлиб.

Ҳа, Рома ўла-ўла нариги дунёдан қайтиб келди. Табиблар зўр-базўр уни ҳаётга қайтаришди. Энди бир умр қўлига қурол олмасликка қарор қилган, унга энг оғир иш бўлса-да, тинч бўлсин, бу ёқдаги ҳаёти ёнига қолди. Рома ҳамон кечалари довдираб, алоқ-чалоқ тушлар кўриб чиқади, бир кун и уйқусида ўша ҳомиладор аёл келиб боламни топиб бер, деб бўғмоқчи бўлди. Романинг қорнига ўроқ тиққан ўша келинчакнинг қайнонаси уни изма-из қидириб юргандек ҳадеб хаёлидан ўтаверди.

— Ҳа, Рома, яна нега хаёл суриб қолдинг,— сўради Ферик.

— Эй дўстим, бу бемаъни юришларнинг сўнгги бўладими, йўқми?— деди хомуш Рома.

Искандар ўзининг энг ишончли одамларини шаҳар қурилишига бош-қош қилиб қўйганди. Деворининг ҳар бир чақирими шу ишга мутасадди бўлган бошлиқларга бўлиб берилганди. Ҳар бир бошлиқнинг қўл остида юзлаб ер қазувчилар, лой қорувчилар, пахса урувчилар, сув ташувчилар бор эди. Шунга яраша от-ўлов, арава ажратилган. Шаҳарнинг ичкарасида бўлса кўчалар текисланиб, уй қурувчи усталар, қўлида хунари бўлган турли касб эгалари аллақачон иш бошлаб юборишган эди.

Искандарнинг дарё ёқасидаги қароргоҳидан шаҳар қурилишида ишларнинг қандай кетаётганлигини бемалол кузатиб туриш мумкин эди. Аммо подшоҳи оламни безовта қилаётган нарса — дарёнинг нариги чеккасидаги скифлар эди. Улар кўпинча Искандарнинг қароргоҳдан чиқиш вақтини атайин пойлаб туриб, қирғоқ яқинига келишарди-да, тилга олиб бўлмайди-ган сўзлар билан улуғ подшоҳни ҳақоратлашарди.

Скифлардан бир нечтаси дарё бўйида туриб, башараларини бужмайтирар, бурунларин қийшайтиришар, хунук овоз чиқариб бақирешарди. Бу ҳам етмагандек уч-тўрттаси кийимларини ечиб, ноўрин, уятли ҳаркат қилиб кейин ўзлари баралла қаҳ-қаҳ уриб кулишарди.

Мана, бугун ҳам йигирмага яқин, усталарига қўй, эчки терисидан ёпқич кийиб олган, қўлларига ўқ-ёй тутган скифлар ўйинга тушиб, дарё чеккасига яқинлашишди. Уларнинг олдида эчки терисидан ёпқич кийиб, бошидаги кулоҳига ҳар турли қуш патларини осиб олган, япалоқдан желган бошлиқлари турарди.

— Ҳой, Искандар, овора бўлма, яхшиси жўнаб қол, анави деворларингни барибир бузиб ташлаймиз,— деди скифлар бошлиғи бақириб. Тилмочлар уларнинг ҳақоратли сўкишларини таржима қилишмади. Подшоҳ эса тилмочларнинг унга қилган бу «яхшилиги»га сўкиш билан миннатдорчилик билдирди.

Искандарнинг жаҳли чиқиб кетди. Узоққа камон отувчилардан ўнтасини чақириб масхарабоз скифларга шу ердан туриб ўқ отишни буюрди. Дастлабки ўқлар мўлжалга бориб тушиб, бир-иккитасини енгил ярадор қилди, аммо скифлар дарёдан узоқроқ туриб ҳақоратли масхараларини давом эттираверди. Скифлар

бошлиғи баландроқ жойга чиқиб, тагига пўстак солдида, иштаҳа билан овқатлана бошлади. Искандарга қараб, еган гўштининг суягини «ейсанми» дегандек кўрсатар, кейин «ма» деб унга ташлагандек иргитарди, кўзачадан сопол товоққа мусалласми, қимизми тўлғазиб подшоҳ билан уриштиргандай ҳаракат қилар, кейин эса ўзи симириб юборар ва ерга юмалаб-юмалаб куларди. Қечга томон скифлар бирпасда қайгадир ғойиб бўлиб қолишарди.

Уша куни кечаси скифлар яна бир наъма кўрсатишди. Ўзларининг тезюрар қайиқларида дарёдан кечиб ўтиб, ҳеч кимга билдирмай дош қозонларда пиширилаётган овқатларга туялар, қўйлар қумалогини ташлаб қўйишди. Бу етмагандек, сипоҳлардан бир нечтасининг қалласини олиб, дарё чеккасидаги ёғочларга илишди-да, бошларни қора, қизил ранглар билан бўяб, йиғлаган, кулган тусга киритиб қўйишди. Ҳатто ўлдирилганларнинг баъзи аъзоларини ҳам қозонга ташлаб кетишди.

Бу воқеа Искандар қўшинлари, шаҳар қурувчиларига қаттиқ таъсир ўтказди. Сипоҳийлар кўрқиб қолишди. Искандар қўшин бошлиқларининг, соқчиларнинг анқовлашиб қолаётганлигини қаттиқ қоралади. «Нега бизнинг қароргоҳда аллақандай ёввойилар бемалол юришибди, эртага менинг ҳам бошимни дарахтга илиб кетишар, сенлар нима қилаяпсанлар ўзи», деб роса койиди. Шундан кейин соқчилар янада кучайтирилди.

Искандар қўшин бошлиқларини ўз қароргоҳига чақириб маслаҳат кенгаши чақирди. Камон отувчиларни қамишлар орасига яшириб қўйиб, узоққа отадиган манжанақни тайёрлаб, дарёдан кечиб ўтиб, масхарапов ёввойилар адабини бериш, қириб ташлашга қарор берганлигини билдирди. Шунда подшоҳ яқинларидан Эригий:

— Куни кеча ҳўкизнинг ичинни ёриб кўрган эдим, тафсилоти яхши чиқмади. Худоларга ёқмайди бу ишинг, дарёдан сузиб ўтсанг, бирор хатарга йўлиқишинг мумкин,— деган мулоҳаза айтди. Лекин Искандар қайсарлик қилиб кўнмади. «Бўлмаса,— деди Эригий,— қон чиқариб худоларга қурбонлик қилиш керак».

Уша куниёқ ис чиқарилди. Қанча мол, қўйлар сўйилди. Шундан кейин ҳам кечаси скифлар яна дарёдан ўтиб, ўнта сипоҳнинг қалласини ёғочга илиб кетишди.

Шу воқеадан сўнг Искандарнинг қарори янада

қатъийлашди. У нариги қирғоққа кечиб ўтиш режасини туза бошлади. Атайлаб ўзининг теридан қилинган чодирини дарё ёқасига тиктириб кечаси билан мижжа қоқмай скифлар гулханини кузатди, бу билан уларнинг сони қанчалигини билиб олмоқчи бўлди. Тонг саҳарлаб жангчилар ҳузурига чиқди. Подшоҳ оғир яралангандан бери биринчи бор жангчилар билан учрашиши эди. Бу ерда дарёдан кечиб ўтиш ҳақидаги режаларини қўшин бошлиқларига тушунтирди. Отлиқлар махсус тайёрланган ҳолларда, енгил қуролланган жангчилар эса ичига сомон тиқилган тери қоплардан сузиб ўтишади. Уша кундан бошлаб қаттиқ тайёргарлик кўрила бошланди. Манжанақлар дарё чеккасига олиб келинди. Уч кун ичида ўн икки минг¹ сол тайёрланди.

Чошгоҳ вақтида мулозимлар кириб подшоҳга йигирмага яқин скиф элчилари келишганлигини ва улар қабулга киришмоқчилигини билдиришди. Искандар бундай ташрифдан ҳайрон бўлди, нима гап экан деб уларни шу заҳотиёқ қабул қилди. Ҳаммаси ўзларининг миллий либосларида башанг кийинишган эди. Энг қимматбаҳо мўйналардан ёпқич ёпиниб олган, ҳар турли тошлардан, мева данакларидан тақинчоқлар тақишган. Улуғ подшоҳга таъзим қилиб чўкка тушиб ўтиришди. Скифлар одамларнинг қадди-бастига қараб руҳиятини билиб олар эканлар, подшоҳнинг ҳорғин юзига қараб унинг кўриниши доврўғига мос эмаслигини кўришди.

Скифлар бир-бирларига маъноли қараб олди. Улар ичида каттароқ ёшдаги, соқол-мўйлаблари, ҳатто қошлари ҳам қордек оппоқ, буйи-баста новчадан келган скиф сўз бошлади:

«Сен ҳатто забт қилишинг мумкин бўлмаган нарсаларни ҳам истайсан. Шарқдан Ғарбга, Жанубдан Шимолга интиласан. Мабодо, сен бутун инсон зотини ўзинга тобе қилолсанг, сўнг ўрмонлар, қор-музлар, дарёлар ва ёввойи ҳайвонларга қарши уруш очасан.

Сенга яна нима керак? Улкан дарахтлар узоқ яшагини, аммо уни ниҳояти бир соат ичида қўпориб ташлаш мумкинлигини билмайсанми? Дарахтнинг баландлигини билмай туриб, унинг мевасига кўз олайтирган кимса тентаклик қилган бўлади. Эҳтиёт бўл, меванинг

¹ Квинт Курций Руф, «Александр Македонский тарихи», Москва давлат университетининг нашри, 1963 йил, 273-бет.

ҳаммасини оламан, деб. дарахтнинг учига чиқиб, шохи билан бирга ағдарилиб тушма тагин.

Ҳатто ўрмон подшоси йўлбарс ҳам майда қушларга ем бўлган экан, занг темирни ҳам емиради. Ҳатто кучсиз мавжудот ҳам хавф солмайдиган бақувват нарса йўқ.

Сен билан ўртамиздаги душманлик боиси нимада? Биз ҳеч қачон сенинг тупроғингга бостириб бормаганмиз. Биз ҳеч кимга хизмат қилмаймиз ва бировга ҳам ҳукмимизни ўтказишни истамаймиз.

Шуни билгилки, биз скифларга: ҳўкиз жабдуқлари, омоч, найза, камон ва қадаҳ мукофот қилиб берилган. Бу ашёлардан биз дўстларимиз билан мулоқатда бўлганда ва душманларимизга қарши чиққаннимизда фёйдаланамиз.

Ҳўкизлар кучи билан олган неъматларимизни дўстларимизга тутамиз, қадаҳда улар билан биргаликда худоларга атаб май ичамиз, камон билан душманларимизни отамиз, яқин келганларни найза билан урамиз. Биз Сурия подшосини, сўнгра эса форслар ва мидияликлар подшоларини енгган эдик. Шу ғалабалар туйлаб Мисргача бўлган йўл биз учун очилган эди.

Сен бу ерга талончиларни таъқиб қилгани келганман, деб мақтанасан. Ўзинг бўлсанг оёғинг етган жойдаги ҳамма қабилаларни талон-торож қилипсан. Сен Лидияни босиб олдинг, Сурияни забт этдинг, форслар мамлакатини ўзингга тобе этдинг, Бақтрия сенинг ҳукминг остида, Ҳиндистонга кўз олайтирмоқдасан. Энди бўлса очофат ва тўймас қўлларингни бизнинг яйловларимизга чўзмоқдасан.

Бу бойликлар сенга нимага керак? Ахир, улар беҳад очарчиликдан бошқа ҳеч нарса келтирмайди-ку. Ундан ўзинг биринчи бўлиб безасан. Қанча кўп бойликка эга бўлсанг, шунча очофат бўласан.

Бақтрияда қанча қолиб кетганингни наҳотки эсламасанг? Сен уларни бўйсундирганингга қадар сугдиёналиклар уруш бошлаб юборди. Ғалаба қилганинг саринги урушларга дуч келаверасан. Гарчи сен дунёдаги энг буюк ва қудратли киши бўлсанг ҳам, ҳеч ким ўзга юртдан келган хожани кўришга кўзи йўқ.

Танаисдан ўтиб кўргин-а, далаларимиз нақадар ястаниб кетганлигини билиб оласан. Скифларни ҳечам қулиб етолмайсан. Гарчи сен биздан анча узоқдаман деб ўйласанг ҳам, баъзан бизларни ўз қароргоҳингда учратиб ҳам қолишинг мумкин.

Биз бирдай таъқиб этамиз ва бирдай қочамиз.

Скиф ерлари ҳақида ҳатто юнонлар афсоналар тўқиган, деб эшитганман. Биз бўлсак тақир саҳроларда, инсон оёғи етмаган жойларда юрамиз. Шу боисдан тақдиригни яхшилаб ўйлаб кўришни маслаҳат берамиз.

Омадингни кўлингдан чиқариб юборсанг, уни зўрлаб ушлаб қололмайсан. Вақт ўтиши билан бу маслаҳатларнинг фойдасини ҳозиргидан ҳам яхшироқ уқиб оласан. Ўз бахтингни жиловлаб ол: шунда уни яхшироқ бошқарасан.

Бизда бахтнинг оёғи бўлмайди, фақат қўл ва қанотлари бўлади, дейишади.

Сен мағлуб этган одамлар менга дўст бўлади, деб ўйлама. Хўжайин билан қул ўртасида дўстлик бўлиши мумкин эмас. Уруш қилиш ҳуқуқи тинч пайтда ҳам сақланиб қолаверади.

Скифлар қасам ичиб, дўстликларини мустаҳкамлайдилар, деб ўйлама. Улар учун қасам ичиш садоқатни сақлаб қолишдан иборат. Юнонлар ҳар эҳтимолга қарши шартномаларга имзо чекиб, худоларни ёрдамга чақиради. Бизнинг динимиз — садоқатга риоя қилишимиздир. Қим одамларга ҳурмат-эҳтиром кўрсатмаса худоларни ҳам алдайди.

Садоқатига ишонч бўлмаган дўстнинг ҳеч кимга кераги йўқ. Танаисдан бошлаб то Фракгача бўлган жойларда яшаймиз. Македония эса Фракция билан чегарадош. Демак, биз сенинг ҳар икки мамлакатнинг билан кўшимиз. Шунинг учун бизнинг тимсолимизда душманларингни кўрмоқчимисан ёки дўстларингними? Шу ҳақда ўйлаб кўр».

Искандар кекса скифнинг сўзларини эътибор ва чидам билан тинглади, кейин босиқлик билан деди:

— Мен ўз бахтимдан ва сизларнинг маслаҳатларингиздан фойдаланиб, тақдирим буюрганини бажо этаман, зеро мен тақдирга ишонаман.

Шундан кейин бошқа гапга ўрин қолмади, скифлар кўзғалишди. Элчилар кетгач, Искандар ўз билганидан қолмади.

Қаттиқ жанг бўлди. Скифлар ўзларининг елдириш отларида орқадан қувиб келаётган Искандар кўшинларига камонлардан усталик билан отиб бирин-кетин ағдараверди. Бу аҳволдан ғазабланган Искандар сараланган отлиқлари билан скифлар устига бостириб борди. Улар энди қаттиқ ҳужумга бардош беролмай, анча ўликлар, ярадорларни қолдириб чўл ичига чекинди.

Аксин чекинаётиб ҳам сунгги уқларини бекорга кетказмай нишонга тўғри уриб, бир неча македонияликларни ер тишлатдилар. Искандар скифларни бутунлай қириб ташлаш учун таъқибни тўхтатмади. Аммо сарғиш тупроқ ичида кўздан ғойиб бўлган скиф қабилаларига етиб бўлармиди. Кеч бўлиб, қош қорайиб қолганлиги учун таъқиб қилишни тўхтатди. Искандар қандайдир дарахтзорга келиб қўнди.

Йигирма кун деганда баланд деворлар билан ўраб олинган «Узоқ Искандария» шаҳри қуриб битказилди. Мана, энди шаҳар қурилиши тугади, баланд девор, уйлар, миноралар, ибодатхоналари бўлган шаҳар бунёд этилди. Шаҳарнинг девор учун деб лой олинган жойлари хандақ ўрнида фойдаланилди.

Скифлар сипоҳийларнинг калласини олиб кетган ўша мудҳиш тунда тангри Романи ҳам ақл-ҳушидан жудо қилди. У янги бунёд этилган «Узоқ Искандария»нинг биринчи жинниси эди. У кўча-кўйда довдираганча бир нарсаларни пичирлаб юрар, баъзан самога тикилганча узоқ сукут сақлар, кафтига бир неча қора тангани олиб, қарзим бор деб қандайдир аёлни сўроқлаб қидирарди. Баъзан авзойи бузилиб «она-она, қайдасан», деб йиғлар, кейин Искандарни лаънатларди.

Романинг Искандар шаънига баъзан яхши, баъзан нолайиқ гаплар айтиб юрганлиги учун ушлаб авахтага қамашди, кейин қатл этишди. Шунда унинг ёнидан онасига ёзиб, ҳали юборилмаган мактубини топиб олишди. Искандар ўз аскарларининг ота-оналари, онлалари, қариндошларига ёзган хатлари билан ҳам қизиқиб, очиб ўқиш одати бор эди. Бу — лашкарнинг руҳиятини, ўз подшоҳига, бошлиқларига муносабатини билиб олиш имконини берарди. Романинг хатини ҳам Искандарга олиб келиб беришди. Афтидан Рома бу хатни ақли жойида вақтида шифо ўтовида ёзганди.

«Азиз онажон, кўзларим гирён, қалбим ёниб, сени соғиниб ушбу мактубни битмоқдаман. Ҳозир ўз ватанимдан жуда узоқдаман, ҳа, жуда узоқда: ўртамизда денгизлар, тоғлар, дашту биёбонлар ястаниб ётибди, йўл узоқ, ҳаёт қаттиқ экан, ана шу узоқ масофалардан қон кечиб, одамлар ўлиги устидан юриб бегона элларга келдик. Биз бу ерларга гўё озодлик олиб келдик. Шундай деб уқдиришганди бизга. Жаҳонга ҳоким бўладиган халқ сифатида Александр атрофига бирлашиб ушбу улугладик, қалбимиз шон-шарафга тўладек эди. Кейин ўйлаб қарасам, онажон, булар ҳаммаси пуч,

кўпикдек нарсалар экан, оиз писта пучоқдан кемалар ясамоқчи бўлиб, бемаъни, шон-шуҳратга алданган эканмиз. Энди бўлса ҳаммасига тушуниб олдим. Энди бу ёғи нима бўлар экан, мен ўз тақдиримга энди ишонмайман. Баъзан ҳаётнинг шафқатсизлиги шу қадар оғирлигидан нега онам мени туққан экан, шу азоб-уқубатлар учунми деб тақдиримдан ачинаман. Мен ҳозир Суғдиёна элидаман, бу ажойиб ўлка, албатта менинг она-Ватанимга сира-сира ўхшамайди. Киндик қоним тўкилган тупроқни унутиб бўладими, онажон.

Суғдиёна деган мамлакат икки улуғ дарё — Окс билан Танаис дарёлари ўртасига жойлашган. Тоғлар, дарёлар, боғ-роғлар мамлакати. Бунда кўп қабила, элатлар бор. Асосан суғдлар яшайди, уларнинг ўз урф-одатлари, динлари мавжуд. Суғдлардан ташқари массагетлар, сартлар, сак-тиграхаудлар, тийай-тора-дойра саклари, апасаклар, яксартлар, қисқаси скифлар, улар ҳаммаси суғд тилида сўзлашади. Улар форслар, дахлар билан бирлашиб бизга қарши жанг қилишяпти.

Мана шу қабила, элатларга суғдиёналик Спитамен бошчилик қилмоқда. Эшитишимча, у жуда паҳлавон эмиш, кўриниши фракияликларга ўхшаб кетади дейишади, лекин ўзим кўрганим йўқ. Унинг Қорасоч деган оти бор эмиш. Агар чопса қуш ҳам етолмас экан. Жанг майдонига кирганда оти ҳам ўзи билан баб-баравар жанг қилади, дейишади.

Ҳозир Танаис дарёси соҳилларидамиз, жароҳатланиб касалхонада ётибман, мен учун уруш тугади, бир умр майиб бўлиб қолдим. Тангрим мени қилмишларим учун жазолади. Онажон, хавотир олма, эсон-омон азиз қучоғингга борсам кўрарсан, ҳаммаёғим соғ, фақат негадир руҳим касал, онажон, мен чамамда дунё оналари олдида катта гуноҳ қилдим, шу боисдан юрагим безовта, қалбим майиб, уйқум йўқ, тоқатим тоқ.

Мен ҳали уйланмадим, ҳали бирорта қизни севишга улгура олмагандим, ҳаётнинг роҳатини тотиб кўрганим йўқ, аммо азоб-уқубатини бўлса керагидан ортиқча олдим.

Александр Танаис дарёси бўйида «Эсхат Искандария» шаҳрини қурмоқда. Урушда майиб-мажруҳ бўлганлар ҳам унинг буйруғи билан ана шу шаҳар аҳолиси деб эълон қилинди. Онажон, камина ўғлингиз ҳам жаҳонгир подшоҳнинг амри билан бутун умр шу шаҳарда яшаши лозим.

Биз Аристотель, Платон каби улуғ зотлар, ўлмас

асарлар, нутқ санъати, архитектура ёдгорликларининг ижодкорлари энди ўзимизнинг қонхўрлигимиз, босқинчилигимиз учун ўзгалар бахтига, ҳаётига чанг солишимиз билан донг таратдик.

Онажон, ўзингиз ўйланг, наҳотки Александрдек битта инсон бутун жаҳонни алғов-далғов қилса, шунча қирғинларга сабаб бўлса! Унинг «энг чаққон жангчилари» Александрнинг юришларида бутун-бутун обод қишлоқларни култепага айлантиришга қодир. Қаранг-а, ўйлаб топганини, ғазаби қаттиқ, каллакесар, шафқатсизлар ана шу «энг чаққон жангчилар» сафидан ўрин олган. «Оғир отлиқлар»-чи? Улар бу халқлар, қабилаларни эзиб, элатларни йўқ қилиб ташлашда Александрнинг жаллодлари! Александрнинг қадами етган ўлкалардаги гўзал шаҳар ва қишлоқлар наҳот вайронага, бойқушлар маконига айланиб қолса, онажон! Инсон ақл-идроки, заковати билан яратилган муқаддас китоблар ёқилса, бу қандай гап, онажон! Улуғ халқимиз номига бу ахир ўчмас доғ эмасми! Мен юнон файласуфлари, ҳуқуқшуносларининг китобларини ўқиганда ўз халқимизнинг буюк заковатидан фахрланардим. Энди ўз эътиқодим олдида ожизман. Наҳотки, Александрдек бир киши ана шуларнинг ҳаммасига тупурса, тиниқ сувни лойқалантирса! Нега ахир битта шахс давлатлар, халқларни топтаб, оёқ ости қилаверади. Бунга ким айбдор, бизми, буюк Эллада фарзандларими?

Азиз онажон, «Эсхат Искандария»дан ёзаяпман, негаким Александр одамлар қонидан шаҳар қуриб, уни ўз номига қўйди, ҳа, шундай, биз жанг қилиб қон тўқдик, қанча одамлар қирилди, майиб бўлди. Александр одамлар жони-қони ҳисобига тарихда номини абадийлаштирамоқчи, лаънатлар бўлсин ўз шахсини бошқалар азоби эвазига улуғлаганларга!

Онажон, мактубим сўнглаяпти. Сизни, гўзал ватанимни соғинганман, сизни негадир тушимда ҳам кўриш насиб этмаяпти, афсус, минг афсус, фақат даҳшатли, алоқ-чалоқ тушлар кўраман, арвоқлар, алвастилар, шайтонлар азонгача мени кўрқитиб чиқади.

Агар сизни кўра олмай гурбатда, ғарибликда, ўзга элларда ўлиб кетсам, мени кечиринг онажон, бизни шу кўйларга солиб, қўлимизни қон қилганларни сиз ҳам лаънатланг!

Хайр азиз, меҳрибон Онажоним.

Роман.
«Эсхат Искандария»си.

ШЕРДОРНИНГ СЕВГИЛИСИ

Спитамен қўшинлари орасида ва Суғдиёна бўйлаб тарқалган энг муҳим хабар — Скиф даштидаги жангда македонияликларнинг кўрган талофати-ю, Шердорнинг Менедемни ўлдирганлиги бўлди. Енгилмас Искандар қўшинининг шафқатсиз зарбага учраганлиги ҳақидаги хабар яшин тезлигида тарқалди. Шердор ўша - кунги жангнинг қахрамонларидан бири эди. Катта-кичик, қари-қартаглар келиб Менедемни ҳалок этган жасур сураткаш йигитнинг қўлини қисишарди. Шундай қувончли кезларда Шердор ўз орзулари, қувончларини юрагига энг яқин кишиси билан баҳам кўргиси келарди. Ўша куни Мароқандга борганида Спитамендан рухсат олиб Қаснинг уйига бирров бориб келди. Қас ҳам, қизи ҳам уйда экан. Моҳиён Шердорнинг дилидаги гапларни Туронага етказганлигини, аммо малика бу ҳақида отасига мутлақо оғиз очолмаслигини Шердорга билдирди. Шунда Шердор кичик бир оқ мрамартошга ўйиб ўзи чицган суратни Туронага бериб қўйишни Моҳиёндан илтимос қилган эди. Тошда маликаи Туронанинг филда кетаётгани акс эттирилганди. Суратни кўриб Қас ҳам, Моҳиён ҳам Шердорнинг санъатига таҳсинлар ўқишди ҳамда бу ноёб суратни маликага бериб қўйишга ваъда қилишди. Шундан кейин Шердор Мароқандга бора олмади, Намич Искандар томонидан зиндон қилинган, оиласининг, маликаи Туронанинг ҳоли нима кечганлигини ҳеч ким билмасди.

Шердорнинг бутун фикру хаёли қандай қилиб бўлмасин Мароқандга борса, севгилисининг ҳол-аҳволидан хабар топса. Шўрликнинг кўнгли бетоқат, хаёл қаерларга олиб кетади: «Маликани Искандар ўзига канизак қилиб олган бўлса ёки бирор саркардасига тортиқ қилиб юборганмикин! Ишқилиб тангри севгилимни ўз ваноҳида асрасин!» Шердорнинг хаёли ҳам, қалби ҳам ана шулар билан эртаю кеч банд. Қани энди қаноти бўлса-ю, пойтахтга учиб бора қолса. Қани энди Спитамен Мароқандни қамал қилишга отланса эди, Шердорнинг юрагидаги иш бўларди.

Дунёнинг ишлари қизиқ, баъзан ҳеч хаёлингга келмаган воқеалар бўлиб туради. Сўнги жангда Искандар одамлари Мароқанддан олиб кетаётган хазина-бойликлар билан бирга қул қилинган ёш-яланглар, канизак қизлар ҳам бор эди. Уларнинг инсонлик белгиси олиб ташланиб, ашёга айлантирилганда, жаҳоннинг қайси-

дир бозорларида сотилишга мўлжалланганди. Иттифоқо ана шу қуллар орасида Мароқанд ҳокимининг севимли қизи маликаи Турона ҳам бор экан. Афтидаи қиз ақллилик қилиб, ўзининг малика эканлигини ҳеч кимга айтмаган. Шердор уни қуллар орасида кўриб таниб қолибди. Ажабо, бир вақтлар тантана билан Мароқанднинг ўша гавжум кўчаларидан оқ фил устида ҳаммомга борадиган гўзал бир зот чарх кажрафторнинг бевафолиги билан энди дунёдаги энг паст нарсага — қулга, ашёга айланганди.

Малика Суғд аёллари одатда кийиб юрадиган қизгишранг ёқасиз кўйлак, оёғига кавуш, бошига шоҳи рўмол ўраганди. Қулоғида эса оддий кумуш балдоғи бор, бошқа безаклари йўқ эди.

Шундай либос, анжомларда Турона яна ҳам гўзаллашиб кетганди. Шердор бўлса Маликани топиб олганлиги учун гоят севинди. Юраклари эзилиб, ҳаётнинг бундай қаттиқ қаҳрига, урушнинг нақадар даҳшатлигига нафрати ортиб не қиларини билмай турди.

— Ҳой қиз, менга қара, сени қаердадир кўргандекман, — шундай дедию Шердор Туронага яқинлашди.

Қиз юзларини яшириб, тескари ўгирилиб олди.

— Нима деяпсан ўзи, мен сени танимайман, — деди Турона ийманиб.

— Сен мен истаган ўша гўзалсан, фақат ҳеч қаерга кетиб қолма, шу ерда қимирламай тур, дарҳол келаман.

Шердор югурганча ҳовлиқиб Спитаменнинг ёнига борди.

— Эй улуғ саркарда, истаганимни таигрининг ўзи етказди, менинг арз-додимга қулоқ бер, қуллар орасида маликаи Туронани кўрдим, буйруқ бер, уни озод этишсин!

— Маликаи Турона дедингми, қаерда экан? — ажабланди Спитамен.

— Искандар одамлари олиб кетаётганлар орасида экан, — деди Шердор.

— Тезда бориб айт, нега уларни бўшатмай тутқунликда ушлаб туришибди, фақат маликани эмас, ҳаммасини озод қилиб юборишсин.

Шердор тили ҳалқумига сиғмай даштдаги аравалар ёнига келди.

— Мени Спитамен юборди. Булар ҳаммаси озод этилсин, буйруқ шу, мана бу канизакни олиб кетишим керак, — деди Шердор уларни қўриқлаб турган соқчига.

— Бунини мен ҳал этолмайман, ҳаммасини Оксиарт

ҳал этади, бу ишларга ўша улуғ зот масъул,— деди соқчи.

— Ахир бу Спитаменнинг буйруғи! Майли, бошқалар ҳозирча тураверсин. Мана бу қизни олиб кетаман,— деди Туронани кўрсатиб Шердор.

— Бу ерда кимнинг буйруғини бажаришни билмайсан, ҳай, Бабах бу ёққа кел,— деди соқчи.

— Нима гап ўзи,— Бабах кулиб Шердорни бошдан-оёқ кузатиб чиқди.

— Ҳеч гап йўқ, бир канизакни олиб кетишим керак, бу Спитаменнинг буйруғи,— деди Шердор.

— Канизак кимга керак бўлиб қолибди,— сўради Бабах гапни бир оз майнавозчиликка буриб.

— Менга,— деди Шердор.

— Қани кўрсат ўша канизакни, чиройлими, агар кўнглимга ёқса Оксиартдан сўраб ўзим оламан,— деди Бабах сурбетларча.

— Ақлинг жойидами ўзи, мен улуғ саркарданинг буйруғи билан келдим,— деди ҳовлиқиб, гўё Бабах маликани ҳозир олиб кўядигандек.

Бабах Шердорни менсимай ўзини у ёқ-бу ёққа ташлади. Сураткашнинг ғазаби келди, бир кўнгли яхшилаб адабини бериб қўймоқчи ҳам бўлди-ю, ҳар ёқни ўйлади, аммо Спитаменнинг номини айтганда ҳам пинагини бузмай сурбетлик қилаётган бу одамнинг ўзини тутиши сураткашнинг ғашига тегди.

Шу вақт Шердорнинг бахтига Спитамен билан Оксиарт келиб қолишди.

— Мана асирлар шу ерда ҳаммасини яхшилаб кўриқлаб турибмиз,— деди Бабах қўл қовуштириб.

— Озод қилиб юборинглар, ахир булар ўз одамларимиз-ку!— деди Спитамен кўзлари жовдираб турган асирларга.

Улар ўз ошенидан, ота-онасидан ажралган ёш қиз-жувонлар, норғул йигитлар, болалар эди. Ҳаммасининг юзларида андуҳ, кўзларида ғам-алам.

— Ҳаммангиз озод бўлдинглар,— деди Спитамен уларга қараб. Жимжитлик, ҳамма қимир этмай турарди. Ёш болалар бирдан ҳар томонга чопиб қолишди, аммо аёллар, қизлар нима қилишларини, қайга боришларини билмай ҳайрон эдилар.

— Йигитларни қўшилмаларга бўлиб беринглар, қурол билан таъмин этинглар, Шердор анави қизни олиб кетади,— деди Спитамен Оксиартга юзланиб.

Спитамен кетди. Унинг ортидан Оксиарт ҳам, қалиги лаганбардор Бабах ҳам жўнаб қолди.

Шердор маликага яқинлашди-да, унга қараб:

— Тур, бу ердан тезроқ кетайлик энди,— деди.

Малика ажабланиб Шердорга қаради.

— Сен кимсан ўзинг? Мени қаерга олиб бормоқчисан?

— Сени Мароқандда учратганман, ўшанда фил устида кетаётганингда юзингни кўргандим.

— Сен кимсан?

— Мен сураткашман.

— Қанақа сураткаш? Уялмайсанми, мен ҳеч қаерга бормайман.

— Тур деяпман. Ҳозир бу ерда гапиришнинг мавриди эмас, юра қол,— деди ялиниб Шердор.

— Йўқ, бормайман.

Шердор ўзининг самимий ниятларини тушунмаётган ўжар маликадан кўз узолмай қолди. «Нега бормайди, ахир мен уни севаман-ку, қутқармоқчиман-ку, хор-зорликдан олиб чиқиб кетмоқчиман-ку!»

— Биласанми, Мароқанддаги отанг қурдирган «Кўк сарой» деворларига расм чизган ўша сураткаш менман, тушундингми?

— Тушундим, Моҳиён айтган эди, қанақа қилиб чизгансан?— болалардек савол берди қиз.

— Менга Ахурамазданинг ўзи ҳадя этган бу ҳунарни,— деди Шердор.

— Қизиқ, Ахурамазда нега энди ўша ҳунарни менга ҳам ҳадя этмаган экан-а?..

— Сенинг ўзинг суратсан, тангри сенга ҳусн ҳадя этган,— деди Шердор.

— Мана бу сурат ҳам сеникими?

Турона мрамор тошга Шердорнинг ўзи ўйиб ишлаган, Моҳиён берган суратни кўрсатди.

— Меники, сенга атаб, ёниб чизганман, жоним...

Малика уялиб ерга қаради-да, қаршисида турган олижаноб сураткаш йигит ҳақида ўзича фикр юрита башлади. «Қизиқ, бу йигит мени қачон кўрган экан, отамнинг саройидаги деворларга сурат чизган экан, нега Моҳиён айтганда бир бориб кўрмаган эканман-а?»

— Уйингга бошла бўлмаса мени!— деди малика сескигина.

— Уйим йўқ,— деди Шердор кулимсираб.

— Бўлмаса нима қилдик?

— Ўзим ҳам билмайман, вақт нотинч, ҳозир сени Спитамен ҳузурига олиб бораман.

Спитамен ёшларга илтифот кўрсатди, Шердорнинг елкасига қўлини қўйиб деди:

— Сен бу қизнинг муҳаббатига лойиқсан, тақдир уни сенга етказди, Ахурамаздага сажда қил, бахтингни берсин,— деди Спитамен.

Шердор маликага қаради. Малика бу ёғи нима бўларкин, дегандай Спитаменга тикилганича мулоимлик Ъилая жим турарди.

Спитамен маликанинг авзойига назар ташлади-ю, кейин унга юзланиб сўзлай бошлади:

— Эй малика, билиб қўй, бу сураткаш сенинг ишқингда кўйиб-ёниб юрибди. Ушанда отанг сарой деворларига сурат чизиб берганидан сўнг сени сураткашга беришга ваъда қилганди, афсус у ваъдасини бажармади. Сурат битгач, саройдан ҳайдади уни. Бунинг устига ўзинг кўриб турибсан, Искандар бизнинг элимизга босиб келди... Оксартга айтаман, сизларга чодир беради, хизматингизга канизаклар, қуллар ҳам ажратамиз.

Малика ҳам, Шердор ҳам Спитаменга қуллик қилиб, чиқиб кетишди.

Улар гўё озод қушдек учиб, қўл ушлашганча чўл томонга кетишди. Шердор ҳеч ўйламаганда оёғи остидан чиқиб қолган бахтидан ўзида йўқ хурсанд. Мароқанд кўчаларида эртаю кеч хор-зор бўлиб изғиб юрганлари, ҳоким саройида малика ишқида тонг отгунча ухламай, сурат чизиб танрига сиғинганлари ёдига тушди. Маликаи Туронага қараб ўз кўзларига ишонмайди, «Тушимми ё ўнгимми» деб ҳатто ўзини-ўзи ушлаб ҳам қўяди.

— Нимани ўйлаяпсан, сураткаш,— сўради Турона.

— Сени, фақат сени ўйлаяпман, бу туш эмасмикан деб хавотирдаман,— деди Шердор.

— Туш бўлса нима қилардинг,— сўради қиз ҳазиллашгандай.

— Уйғонмасдим, кўзимни юмганча ётаверардим.

— Қандай қилиб?

— Мен баъзан ширин туш кўраётганда уйғониб кетсам, тезда кўзимни қайта юмиб ухлайвераман-да, кейин тушимнинг давомини кўраман.

— Қизиқ экансан,— таажжубланди Турона.

— Ҳақ гапни айтаяпман, ёлғон эмас, яхши туш кўрганингда сен ҳам шундай қилиб кўр бўлмаса...

— Майли, ҳаракат қиламан,— деди кулимсираб малика.

— Мен сени яхши танийман, фақат ҳокимнинг қизи

эканлигингни биламан, фил устида бир марта кўриб қолганман, тангрининг иноятини қараки, ўша дақиқа қилт этган шамол йўқ эди, бу улуғ Ахурадан деб биламан, сени менга кўрсатиш учун самовий шамол келиб пардани кўтарди-ю, ой юзинг намоён бўлди.

— Самовий шамол дедингми,— сўради таажжубланиб Турона.

— Бўлмаса ўша бир қисқа дақиқада қайдан келган экан?

— Ажаб, жуда қизиқ, мен буни ўйламабман,— деди малика хаёлга чўмиб.

— Тақдирнинг тақозосига қара, ўзимни қурбон қилсам ҳам, ҳатто қаҳрамонлик кўрсатсам ҳам отанг сени менга бермасди ҳеч қачон. Умидим йўқ эди сенинг васлицига етмоқликдан. Ишқинг оловида умр бўйи куйиб-ёниб ўтиб кетардим. Улуғ Ахурага абадий сигинаман, ҳаётнинг аччиқ, аянчли фожиаси туфайли, даҳшат бўронлари сени менга насиб этди.

— Шундай бўлса ажаб эмас...

— Майли энди шу ерда тўхтайлик, қани маликам, ўзинг ҳақингда сўзла.

— Мени малика дема, сугдиёналик оддий бир қизман, маликаликдан тушдим бахт топдим, бўлмаса беқиёс дуру гавҳарлар, зару шоҳилар ичра умр бўйи бебахт қолардим. Яна нимани айтай сенга, шу сўзимнинг ўзи кифоя эмасми?

Шердор маликанинг қўлидан тутиб, қум устига чўккалади. Икковлон бир-бирларига термилганча узоқ ўтиришди. Чўлнинг майин шабадаси қиз кокилларини силар, севишган юракларга ором бахш этарди. Ширин ҳиссиётлар оғушида иккаласи шу масъуд дамларда уруш, қирғин, дарбадарлик, қоронғи кунларни мутлақо ёздан чиқаришган, бахт-саодат, севги тангрисининг меҳмонӣ эдилар.

О, гўзал, ярқироқ ва нурафшон бахт!

Хварно бахш этган саховатлар-ла

Мардларга бахш этдинг сен ҳар қачон бахт!

Муаттар бўлур уй марҳаматлар-ла,

Ғар унга кираркан бўлиб меҳмон бахт,

Бузилмас ҳамкорлик бўлур тахт-батахт.

Шердор муқаддас Китобнинг Ард-яштасидан бахт қақидаги сатрларни қўшиққа солиб куйлади. Ҳа, инсон ҳаётида шундай бахтиёр дамлар бўладики, унинг ҳар

бир дақиқаси бир умрга тенгдир. Зеро бундай бахт ҳеч қачон қайтарилмайди, умр саҳифаларида абадул-абад ўчмас из қолдиради.

— Сенинг исминг нима, сен ҳам ўзинг ҳақингда сўзлаб бер,— сўради Турона унинг кўзларига тикилиб.

— Исминм Шердор, бир ғариб бечора тоғлик йигитман, сураткашлик хунаримдан бошқа бойлигим йўқ. Сўққа бошман. Улуғ тангридан ўргулайки, оёғим тагидан бебаҳо гавҳарни топиб олдим, уни ҳеч нарсага, бутун бир жаҳон мулкига алишмайман. У менинг ноёб муҳаббатим, борлиғим. Шу сўзимнинг ўзи кифоя бўлса керак деб ўйлайман.

— Ахурамаздага ҳамду сано айтай, мақсадимга етказди,— Туронанинг охуникидек кўзларида бутун уммон намоен бўлгандек туюлди Шердорга.

— Турона, биласанми, нимани ўйлаб юрибман?

— Нима эди?

— Ҳусни жамолингни бутун камоли билан ҳўв ўша баланд тоғ қоясига чизаман, токи ширин севги дамларидан мангу ёдгорлик бўлсин...

— Қўй, азизим, юрак туйғуларимиз фақат сен билан менга маълум. Унинг ёлғиз гувоҳи ва сабабчиси улуғ тангридир. Ўзинг айтдинг-ку, самовий деб, уни ҳеч ким ўзимиздек ҳис эта олмас...

— Ахир қояга чизилган малика ҳам умр бўйи унсиз қолар, худди сукутга кетган тоғлардек.

— Умрбод унсиз, жонсиз малика бўлиб қолади-ку, шўрлик... Бундай гўзаллик кимга даркор.

— Жонсиз гўзаллик бўлса ҳам маҳорат эгаси қўлида ҳаётий ифода ҳосил этиб, авлодлар юрагида гўзал ҳиссиёт уйғотгусидир.

Турона хаёлга чўмди, нозик қўллари билан сураткаш йигитнинг тўзгин сочларини секин-аста силади...

Шердор маликанинг момикдек оппоқ қўлларини ўпди.

— Танграм сени менга абадий насиб этган бўлсин...

МУҚАДДАС ОИЛА

Спитамен скиф дашти жангидан кейин руҳан ўзига катта ишонч, ғалабага умид туйғулари билан яшади. «Агар ҳамма бир мушт бўлиб, аҳиллик, ақл-идрок билан жанг қилса, келгиндиларга қирғин келтириш, она тупроқнинг бегоналар томонидан топталишига йўл қўй-

маслик мумкин экан-ку»— ўйлади у. Душман билан юзма-юз тўқнашув шуни кўрсатди. Спитамен жанг тафсилотларини таҳлил қилиб, йўл қўйилган айрим нуқсонлар, пала-партишликлар ҳақида ҳам ўйлади. Яхшиямки Шердор, Датафарн, Зўртошдек паҳлавонлари бор экан, шуларнинг мардлиги, маҳорати иш берди. Спитаменнинг фикрича: жанговар маҳорат бу — дадиллик, қуролни моҳирлик билан ишлатиш, вақтида ўзини ҳимоя қила билиш, руҳий тетиклик ва бошқалар. Жангдан кейин Спитамен қароргоҳида ўтган кенгашда ана шулар ҳақида ўйлаб кўрилди, бўлажак жанглар режаси ишлаб чиқилди.

— Бизнинг лашкарларимиз Искандарникидан бир неча баробар кам, қуролларимиз ҳам. Бас, шундай экан, биз ўз жанг усулимизга эга бўлмоғимиз лозим: ганимни аросатда қолдириб қўққисдан ҳужум қилиш, жанг учун қулай жой танлаш, оқилона ҳийла-найранг билан бўлса-да, (албатта, улар биз кўрсатган жойга боришмайди) қопқонга туширмоқ, вақтида юриш бошлаб, вақтида чекина билмоқ. Чўл, дашт, биёбон биз чекинадиган истеҳком, темир қалъа, чиқиб бўлмас қоя,— деди Спитамен.

Спитамен Искандарнинг қурол-яроғлари турлари, лашкарларини жойлаштириш ва жанг қилиш усуллари ҳақида сўзлади. Чунки Бақтрия ва Мидияда Дориёвуш қўшинлари сафида туриб македонияликларга қарши уруш қилганида кўп нарсани кўрган, ўргангани.

— Бизнинг чўлларимиз бепоён, инсон оёғи етмаган чаңгалзорларимиз, ёв чиқолмас қояларимиз бор. Ҳаммамиз ҳам овчилармиз, мақтаниш эмас, яна такрор айтаман, ҳар ҳолда яхши овчилармиз. Тузоқ қўйиб, йиртқични илинтириш қўлимиздан келади. Сугдиёнанинг ҳамма жойларига шундай тузоқ қўйиб ташлайликки, токи душман эркин юролмасин!

Халқ қасоскорлари бошлиқлари, саркардалар Спитаменнинг сўзларини эътибор билан тингладилар. Датафарн, Оксиарт, Хориен, Катан ҳам ўша жанглар иштирокчиси сифатида ўз мулоҳазаларини айтишди.

— Отлар кам, халқда борини Искандар олиб қўйди, жанг вақтида «дах усули»¹дан яхши фойдалансак чакки бўлмасди,— деди Датафарн.

¹ «Дах усули» — битта отга икки киши ўтириб олади, жанг майдонига киргач биттаси отдан тушиб пиёда сифатида жанг қилади. Баъзан ҳар иккаласи галма-гал шундай қилишади.

— Бизнинг жангчилар уни ўзлаштириб дахлардан ҳам ўтказиб юборишди,— деди Хамук.

Ҳамма кулиб юборди.

— Массажетларга офарин, уларда ҳар икки кишига биттадан от, ҳар куни машқ қилишгани-қилишгани, қизиги шундаки, отлари бир йўла икки жангчига ўрганиб олишган,— деди Шерзод маъқуллаб.

Кенгаш тарқади, ҳамма ўз чодирини томон кетди. Кеч кирди. Қароргоҳда осойишталик, Спитаменда жангу жадаллардан, ташвишлардан бир оз холи қолиб, қароргоҳида оиласи, болалари билан бир-икки кун бўлса ҳам бирга бўлиш нияти туғилди.

— Овқат олиб кел,— буюрди мулозимига у,— Одатдага айт, болаларни олиб кирсин.

Ҳаммадан олдин болалар чошиб киришди, тили чуқук, кенжатай эркаси Рамуш чопганча келиб отасининг бўйнига осилди, тиззасига ўтириб, унинг белидаги кумуш қинли ханжарига ёпишди.

— Қўй, қўй, қўлингни кесиб кетади, жойига солиб қўй.

Эгизаклар — Рамтиш билан Соймишнинг бўйлари анча чўзилиб қолган. Мана ҳозир улар отасига салом бериб, одоб билан бир чеккага ўтиришди.

Спитамен эндигина ўн икки ёшга қадам қўйган эгизакларга қараб негадир юраги ғалати бўлиб кетди. Улар ота меҳрига тўйишмайди, қачон бўлса дарбадарлик, йўл, кўчманчиликка ўрганиб кетишган. Рамтиш ҳам, Соймиш ҳам худди отасига ўхшаб қоплон терисидан ёпқич ташлаб олишибди, оёқларида учли қизил этик, белларида чиройли қинли ханжар. Мўйлаблари билинар-билимас ниш урибди. Спитамен ўғилларини кўриб, кўз олдида ўз болалиги намоён бўлди, кўнгли бир оз бўшаши.

Мана гўзал Одатида ҳам оловдек ёниб кетибди, эрига кўриниш учун ўзига анчагина оро берган. Эғнидаги самовий ранг кўйлаги шундай ярашиб тушибдики, фарзандлари ҳам, Спитамен ҳам уни бу ҳолатда камдан-кам кўришган. Қулоғидаги Спитамен Экбатандан олиб келган олтин балдоқ, бўйнидаги тақинчоқлар, бошига танғиб олган шоҳи рўмоли аёл ҳуснига ҳусн қўшган. У худди сузгандек енгил юриш билан келиб эри қаршисига ўтирди.

Болалар энасининг одатдан ташқари пардоз-андозига, тақинчоқларига анқайганча қараб қолишди. Спитамен ҳам ўғиллари қатори унга термулиб турганди.

— Нима бўлди, ҳаммангиз мендан кўз узмай қолдингиз,— деди Одатида бир оз ийманиб.

— Шунчаки...

Спитамен гапиришга оғиз жуфтлаган ҳам эдини, Одатида унинг сўзини бўлди:

— Ҳа, кўрса кўргундек ҳусним бор, ҳар қанча қараса арзийди,— деди ҳазиломуз жилмайиб.

Болалари ҳам, Спитамен ҳам кулиб юборишди, Одатида лавлагидек қизариб кетди, у ёқ-бу ёғини тuzатган бўлди. «Ўз уйингда, ўз оилангда ҳам уялиб умринг ўтади, ёшроқ бўлсам ҳам майли эди», кўнглидан ўтказди у.

— Эна, эна, сизнинг исмингиз жудаям чиройли-а, отангиз қўйганми,— сўради Соймиш.

— Ўзлари исмларидан ҳам чиройликла,— деди Рамтиш.

— Энангнинг исми ҳақиқатдан ҳам ўзи каби чиройли, унинг ўз тарихи бор,— деди Спитамен.

— Қанақа тарихи?— қизиқди Рамтиш.

— Мен энангга бир вақтлар айтиб бергандим, тўғрими Одатида?

— Ҳа, ёшлигимда, унда вақтинг ҳам, меҳринг ҳам кўп эди, мени ўзингга оғдириш учун кўп ҳикоятлар, ривоятлар сўзлаб берардинг...

— Ҳозир ҳам сўзлаб бераман, нима бўпти, болаларинг ҳам эшитиб қўйсин,— деди Спитамен.

— Айтинг, дада, энамиз ҳақидаги ҳикоятни сўзлаб беринг.

Спитамен хаёлан ўша ёшлик, осойишталик йилларини ёдига олди. Қайғу-ғам нималигини билмаган, бола-чақа, эл ташвишларидан холи бўлган йилларда Одатида учун жонини беришга ҳам тайёр эди. Бир дақиқа ундан ажралолмас, ҳақиқатан ҳам Одатиданинг кўнглини олиш, севгисига лойиқ бўлиш учун ўзини ҳар ёққа урар, унинг кўнглига ёқадиган ширинликлар, кийимлар, турли-туман тухфаларга кўмиб ташларди. Ёшлик севгиси шундай бўлади-да, кейин фарзандлар туғилади, ота-онанинг меҳр-муҳаббати аста-секин зурриётларига ўтади, «бунинг учун нолиш керак эмас», деб уйлади Спитамен.

— Хоҳласанглар, мана, эшитларинг бўлмаса.— Спитамен Одатидага қаради.

Одатида индамасдан енгил табассум билан ерга қаради.

— Бўлмаса, эшитинглар:

Ривоятларга қараганда Мидия подшоҳи Гистаспнинг Заридор номли укаси бўлган экан. У Ҳазардан то Танаисгача бўлган мамлакатларга ҳукмронлик қилган дейишади. Танаиснинг нариги томонидаги Омарт деган подшоҳнинг Одатида деган ҳуснда якка ягона қизи бўлган экан.

— Бизнинг ойимиз ҳам яккаю ягона,— гапга қўшилди Рамтиш.

— Ойим Омартнинг қизими?— сўради Соймиш.

— Ҳикоятни охиригача эшитинглар, кейин тушуниб оласизлар,— деди Спитамен Одатидага кўзини қисиб.

— Мен унчалик чиройли эмасман-ку?— деди уялиб Одатида.

— Жуда чийликсиз,— Спитаменнинг тиззасида ўтирган Раму чопганча келиб онасининг бўйнидан қучоқлади.

— Кейин нима бўлибди,— ошиқиб сўради Рамтиш.

— Кейин қизиқ воқеа юз берибди: Бир куни Одатида тушида Заридорни кўриб, ғойибона севиб қолибди. Уша кеча Заридор ҳам тушида Одатидани кўрибди-да, у ҳам қизга ошиқи беқарор бўлиб, тинчлигини йўқотибди. Чунки Одатида Осиёда тенги йўқ, гўзал қиз ҳисобланаркан. Заридор ҳам ундан қолишмайдиган хушбинчм, ўктам йигит экан.

Заридор нима қиларини билмай, оқибат Омартнинг ҳузурига совчилар юбориб, ундан қизи Одатидани сўратибди. Аммо Омарт «мен қизимни бегона юртга юбормайман», деб совчиларга рад жавоб берибди-да, қизини тезроқ эрга бериб юбориш кўйига тушибди, саройда катта зиёфат уюштириб, жуда кўп меҳмонларни таклиф қилибди. Қизи Одатидани ўзи билан бирга олиб келибди. Зиёфат қизиган вақтда қизининг қўлига олтин косада шароб тутқазиб, «кўнглинг севган йигитга олиб бориб бер, кейин сени ўшанга эрга бераман», дебди. Шунда қиз отасига ёлвориб, мен бошқа йигитга кўнгил берганман деб сўзлабди. Шундан сўнг Одатида Заридорга чопар юбориб, отаси бошқа йигитга эрга бераётганлигини хабар қилибди.

Заридор бу хабарни эшитиб жони ҳалқумига келибди, шоҳона либосларини ечиб, скифлар кийимида кечаси билдирмай махфий йўл билан саройга кириб, Одатидага маълум қилибди. Шунда Одатида севганига ичириш учун сақлаб кўйган ўша олтин косадаги шаробни Заридорга тутибди. Сўнг икки ошиқ-маъшуқ саройда:

чиқиб, ҳеч ким топмайдиган эл-юртларга кетиб, умрининг охиригача бахтли ҳаёт кечиришибди¹.

— Энажон, ўша Одатида сизми?— сўради Рамтиш онасига ҳазиллашиб.

— Отам менинг исмимни ана шу ҳикоятдан олиб қўйган эканлар,— деди Одатида.

— Зўр экан,— Рамтиш онасига фахрланиб қараб турди.

Болалар ўз ота-оналари оғушида ғоят бахтиёр эдилар. Айниқса, ҳамиша иш билан, эл ташвиши билан банд бўлган азиз оталари— Спитаменнинг бу оқшом оила даврасида, хонадон тўрида кенжаси Рамуни тиззасига олиб эркалаб ўтириши гўзал Одатида қалбига гўё чироқ ёққандек бўларди.

— Энди топишмоқ айтамыз, қани Рамтиш сен жуда устасан, ҳеч ким тополмайдиган қизигидан айт,— деди Соймиш.

— Эй қўйсанг-чи, эсимда йўқ,— деди Рамтиш тараф қилиб.

— Эна, сиз айтинг, ахир у кўп топишмоқ билади-ку!

— Майли, айтаман, эшитинглар бўлмаса, тополмасанглар жазолайман, пешанангизга биттадан чертаман,— деди Соймиш.

— Майли, розимиз. Аммо ҳали биз ҳам айтамыз, тополмасанг, сени ҳам жазолаймиз, шундайми, эна?

— Албатта,— деди Одатида кулиб.

— «Кўприкнинг тагида тўртта қурт».

— Нима, нима,— тушунмади Рамтиш.

— «Кўприкнинг тагида тўртта қурт» эмиш,— қайтарди Одатида.

Ҳамма жим бўлиб қолди, Спитамен ер остидан Одатидага қараб кўзини қисиб қўйди. Сукунат. Рамшу ҳайратда кўзи чақнаб бир энасига, бир отасига қараб кўяди. Вақт ўтиб бормоқда.

— Тополмадинглар-а?— Соймиш ўтирганларга жазо бермоқчи бўлиб ўрнидан турди.

— Сидир,— деди Раму бирдан чапак чалиб.

— Нима, нима, яна бир қайтар,— деди Рамтиш укасининг тилига яхши тушунмай.

¹ Мазкур ҳикоят Суғдиёнада кенг тарқалган бўлиб, саройлар, муқаддас ибодатхоналар деворларига, ҳатто зодагонларнинг уйларига чизилган суратларда ўз ифодасини топган. Кўп эътиборли оилалар ўз қизларига севиб Одатида деб ном қўйишган.

— Эшитяпсанми, сигир эмиш,— деди Спитамен ўгли-
нинг бошини силаб.

— Қанақасига сигир бўларкан,— деди Соймиш
ажабланиб.

— Тўғриси, сигирнинг эмчаги деди Рамтиш.

— Нега тўғри бўларкан, тушунмадим,— деди Соймиш.

— Тўғри, сигирнинг эмчаги деди Рамтиш.

Ҳамма бараварига гуррос солиб кулиб юборди. Ай-
ниқса Раму ўзини тута олмай кийиз устига юмалаганча
завқ-шавқ билан қотиб-қотиб куларди.

Кенжатоиларининг қилигидан эр-хотин ҳам хурсанд
бўлишар эди.

— «Кичкинагина декча, ичи тўла михча», бу нима?—
ҳаммага бир-бир қараб чиқди Рамти.

— Анор,— деди Соймиш.

— Тўғри топдинг,— деди Рамти.

— «Юра-юра, тангадек жойни эгаллайди», хўш бу
нима экан?— сўради Рамти.

— Ҳасса, ҳа бобомнинг ҳассаси,— деди Соймиш.

— Бўлмаса мана бунисини топ.

— Хўш, ҳа айтганча, топдим, топдим, эшитинглар:
«Томга беда ёйиб қўйсам, эрталаб туриб қарасам битта
ҳам йўқ», бу нима?

Яна ўртага сукунат тушди, ҳамма бир-бирига қараб
«биласанми», дегандек имлашарди. Спитамен болаларни
кулдириш мақсадида: «топдим, топдим, бу яй-
ловдаги қўй-қўзилар», деган эди, болалар кулиб юбо-
ришди.

— Бу қанақаси бўлди Спанга, ахир жавобинг тўғри
келмайди-ку,— деди Одатида эрига таъна қилгандек.

— Ундай бўлса ўзи айтиб берсин,— деди Спитамен
Рамтушга қараб.

— Бўлмаса ҳаммангизни битта-битта чертиб чиқа-
ман, кейин айтаман.

Раму ўрнидан туриб аввали ўз рақиби Соймишни
бошлаб чертди, кейин бошқаларни, Раму черттирмас-
дан отасининг қўйнига кириб кетди.

— Хўш, энди айт, нима экан,— сўради аламзада
Соймиш.

— Юлдузлар,— деди Рамтиш мағрур туриб.

— Қанақасига юлдузлар бўлсин, тушунтириб бер,—
деди Соймиш.

— Мана кечаси осмонга қарасанг беҳисоб юлдузлар
чарақлаб ётади, эрталаб туриб боқсанг, битта ҳам қол-
майди.

Хуллас, болалар ҳам, ота-она ҳам роса яйрашди.

Одатда пойгакда бу ажойиб, муқаддас оиланинг самимий суҳбатига ҳавас билан боқиб ўтирган хизматкор қулга ишора қилди. У ўрнидан дик этиб турди-да, ташқарига чиқиб кетди. Бир дақиқа ҳам ўтмасдан барасмон олиб келиб, хонага тутатиб юборди. Спитамен ичида пичирлаб дуо ўқиб, лаби билан кўзига қўллари тегизиб қўйди, фарзандлар ҳам отасининг ҳаракатларини қайтаришди. Одатда табақларга хаума суви қўйди-да, сутга арлаштириб аввал эрига, кейин болаларига узатди.

— Қачон яйловга борамиз ота,— сўради Рамтиш отасидан.

— Анави қорабайирнинг тойчоғини ўзимга бера-сиз, Қарасочга ўхшатиб боқаман,— деди Соймиш.

— Йўқ, дадам менга беядия, сенга йўқ,— деди Раму Спитаменнинг бўйнига осилиб.

— Отлар тангрининг эҳсони, тили бўлмаса ҳам ҳамма нарсани дили билан билиб, тушуниб туради. Одамнинг ичидаги дардидан ҳам хабардор бўлиб, хафа бўлсанг биргалашиб ҳамдардлик кўрсатади.

— Қандай қилиб тушунади?— сўради Рамтиш.

— Хафа бўлсанг от ҳам ҳамдард бўлиб ёнингда парвона бўлади, айтганингни тезда бажо қилади, қамчи урмасанг ҳам елиб манзилингга етказади.

— Жуда ақлли бўларкан-да отлар,— таажжубланди Соймиш.

— Майли, от талашиб юрманглар, болаларим, от кўп, тойчоқлар ҳам. Ҳаммангизга етади. Отга ним яхши қараса, қорабайирнинг тойчоғи ўшаники.

Одатда фарзандлари билан самимий, хотиржамгина сўзлашиб ўтирган эрига меҳр-эҳтиром билан қараб, ич-ичидан қувонди. Ахир, шу уч ўғил юрагининг қони, бағридан узилиб тушган, шуларсиз унга ҳаёт ҳам йўқ. Тун-кун овунчоғи ҳам, иқболи ҳам шу болалар. Одатда ўғилларига суяниб қолган, уларни қандайдир беқийс, беғубор меҳр билан ўстирди, тарбиялади. Аммо, гоҳ-гоҳ уларнинг тақдир ҳақида ўйласа, юраги орқага тортиб кетади. Мана бу машъум урушдан Одатиданинг юраги ҳаяжонда, бир томондан Спитамендан хавотирда бўлса, иккиламчи фарзандлари ҳақида қайғуради. Жигарбандларига бирор нарса бўлса, ўша куни унинг ўлгани. Шу боис ўй-ўйлаб охирига столмайди, эрига айтадиган юрак дардлари кўпу лекин ҳали ҳеч нарса деганича йўқ, Спитамен бир сўзлик,

унинг феъл-атворини Одатида яхши билади. Агар бирор ишга бел боғласа, то ўрнига қўймагунча ётиб уйқуси келмайди, сўзининг устидан чиқмайдиган, ландовур одамларни жини суймайди, улар билан алоқани йиғиштириб ташлайди. Савдо-сотик масалаларида Спитамен билан алоқа қиладиганлар ҳам ўйлашиб иш қилишарди.

Хизматкор қул катта сопол товоқда пиширилган гўшт олиб кирди. Шунга яраша дастурхонга турли мевалар тортди. Кейин кўзачада мусаллас келтириб одоб билан косага қўйди-да, Спитаменга узатди.

Кечки овқатланиш тугагач, болалар бирин-кетин чиқиб кетишди. Хизматкор дастурхондаги ортиқча нарсаларни олиб у ёқ-бу ёқни тартибга солгач, бўш косага яна мусаллас тўлдириб қўйди-да, оёқ учида юриб хонадан чиқди.

— Спанта, энди кўп ичма,— деди Одатида мусаллас кайфидан ўтирган жойида кўзи кетаётган Спитаменга.

Агар Спитамен ҳозир ухлаб қолса ҳеч ким кўтариб ўрнига ётқиза олмайди, уйғотмоқчи бўлсангиз эплай олмайсиз, хунобингиз чиқиб кетади.

— Спанта, тур бўлмаса, яхшиси ўрнингга ётқизиб қўяй!

— Қўявер, маза қилиб ўтирибман, ҳадеб безовта қилаверма,— деди ярим уйқу аралаш Спитамен.

— Нега мен безовта қилмай, энди жонингга тагдим шекилли,— хафа бўлди хотини.

— Дарров кўнглингга оласан, сенга жим ўтир деяман.

Одатида гапиравергач Спитамен ўрнидан туриб кетди, уйқули кўзларини ишқалаб хумда турган муздек сувдан косага тўлдириб ичди, кейин хотинининг белидан қўлини ўтказиб эркалади:

— Ҳадеб нима деяверасан, мана турдим, хўш муддаоингни айт.

— Спанта, сени севаман, аммо сен жуда бепарвосан... Шунинг ўзинг биласанми?

— Йўқ, билмайман, сени ҳам Айшма айнатиб қўймадимми?— Спитамен хотинининг сочларини силади.

— Мени ҳеч ким айнатолмайди, ўз ақл-идроким билан иш тутаман,— деди Одатида қатъий.

— Шундай дегин, айтмоқчи гоҳо-гоҳо хаёлинг озгина бўлса ҳам бошқа ёқларга кетиб қолади-а?

— Сени севганим учун шундай қиламан. Менга қара

Спанта, анчадан бери сенга айтмоқчи бўлиб юргандим, шу урушни нима кераги бор-а? Мендан хафа бўлма, одамлар ҳам шундай деб юришибди.

— Ким шундай деяпти, қайси олчоқнинг гапи бу? — Спитаменнинг жаҳли чиқди.

— Жаҳлинг чиқмасин, жоним, майли, бу гапни ўзим айтдим, ўзимнинг сўзларим...

— Уруш ҳеч кимга керак эмас, менга ҳам... Ахир тушунсанг-чи, улар бизга уруш эълон қилдилар, Ахурамазданинг серунум яйловларида роҳат-фароғатда, тинчгина юргандим-ку!

— Кўп қизишма, Спанта, мен ахир ҳақ сўзни айтдим, мана сен жангга кетдинг, менинг ўрнимга ўзингни қўйиб кўр, қўрқувдан, изтиробдан юрагим ёмон бўлди, сочларимга оқ оралабди. Бу қирғин урушлар, дарбадарликлар жонимга тегиб кетди, ахир, Спанта!

— Бас қил, бўлмаса.

Спитамен хонада у ёқдан-бу ёққа юриб ўз ёғига ўзи қоврилар, қаршисида турган севимли хотинига мақсадини тушунтиришдан, гап уқдиришдан ожиз эди.

Одатида Спитаменга ҳаяжон билан қараб турди, эрининг асаби бузилиб, яна бирор оғир гап қилиб қўйишдан қўрқдими, босиқлик билан тушунтирди:

— Мени кечир, Спанта, жонимдан ўтиб кетганидан айтяпман, норасида болалар тақдири мени қийнамоқда. Майли, билганингни қил, бу ёғи сенга...

— Бас қил, шунча ғашимга текканинг етар, ёнимда туриб, мадад бериш ўрнига халақит берасан, қилич тутган қўлларим тилинг заҳридан оғрий бошлади, энди яна бир оғиз гап айтсанг таранглашган асабим иплари узилгай...

Одатида секингина оёқ учида юриб чиқиб кетди...

КИРИСАХТА ФОЖИАСИ

— Аё дўстлар, биродарлар, юрак дардим сизга сўзлай, бир девонаю ғарибнинг сўзин тинланг. Мен туғилдим, бахт учунми, роҳат учунми, йўқ, азоб-уқубатга. Нечун чор атрофда ғийбат, адоват, нечун одамлар бир-бирига истар ёмонлик! Ҳақоратлар нечун? Яхшилар дунёдан жуда тез ўтиб кетдилар. Ғийбатчи, ёлғончи бемалол яшаб юрибди. Уларга ёруғ дунёда нега, нечун жой кўп. Тағин яхшилар устидан кулишади, адолатни

оёқ ости қилинади, бадавлат ҳаёт кечиринишади. Қонин
ҳақиқат, қайда ўзи. Елгоннинг, ғийбат ва тухматнинг
умри қисқа. Бировга чоқ қазиган унга ўзи йиқилар
эмиш. Аммо бу ифлос иллатлар туфайли қанча-қанча
доно, заковат эгалари қурбон бўлди. Қанча-қанча
яхши одамларнинг асаблари қақшади. Ҳақиқат юзага
чиққунга қадар ноҳақлик, зуғум ўтказиб инсонни топ-
тади, асабларини эзиб ташлади! Ахир одам умри қис-
қа-ку!

Азиз биродарлар, Суғдиёна элининг оёқяланг гадо-
лари, юпун очлари, Ахурамаздага қасам ичаманки, фа-
лакнинг гардиши сизларнинг фойдангиз учун айлан-
майди. Бу дунёга яланғоч келиб, яланг оёқлигингча
ўтиб кетаверасан!

Дариёд зўр иштиёқ ва ҳаяжон билан куйлай кетди:

Шундай бўлгач низо нечун,
нечун қиронлар,
Нега инсон бўри бўлсин бир-бирига, хўш?
Эзгуликка нима етсин,
азиз ёронлар,
Одамларнинг тақдирлари пайваста
ва қўш.
Бу дунёга кимлар келиб,
кимлар кетмади,
Ҳамма ишлар чала қолиб,
умр етмади.

Кирисахтада нотинчлик. Шаҳар кўчаларидан тўда-
тўда суворийлар от чоптириб ўтиб қолишар, қилич-қал-
қон таққан халқ лашкарлари қалъа томон келишарди.
Ҳамманинг юзи жиддий, Миш-миш хабарлар бугун-эрта
Кирисахтага Искандар қўшинлари бостириб келишидан
далолат берарди. Ахир Кирисахта Суғдиёнанинг катта,
мудофаа аҳамиятига молик шаҳарларидан бири.

Тушга томон кузатувчилар Искандар қўшинлари,
Кратер бошлиқ лашкар Кирисахтага яқинлашиб кела-
ётганлигини хабар қилди. Бу хабар яшин тезлигида тар-
қалди, бутун шаҳар алғов-далғов бўлиб кетди. Ҳамма
ҳаракатга тушиб қолди, ўроқ, ой болта каби турли қу-
роқлар кўтариб олган аҳоли шаҳар дарвозаси томон
оқиб борарди.

Кечга томон юнон-македон қўшинлари етиб келди.
Улар оғир ва енгил қуроллар билан таъминланган су-
ворийлар, пиёдалардан иборат эди. Манжанақларни

отларда судраб келишди. Узун найзаликлар, камончилар, ҳар бири алоҳида қўшин бирлашмаларига уюшганди. Устма-уст қилиб нарвон ортилган бир неча арава ҳаммадан кейин етиб келди.

Кратер ўз лашкарбошилари билан Қирисахта деворлари атрофини айланиб чиқиб, шаҳар мудофааси мустақамлигига қаноат ҳосил қилди. Шундай бўлса ҳам ҳокимга вакил юбориб, урушсиз тинчгина таслим бўлишни таклиф этганди, қатъий рад жавоби олди.

Шундан кейин шаҳар қамали бошланди. Бир неча жойга манжанақлар қўйилди. Камончи қисмлар деворлар яқинида пайт пойлаб туришлари керак. Кейин деворнинг бузилган жойидан суворийлар биринчи бўлиб ўтиши, нарвондорлар бўлса узун шотиларни деворга қўйиб дарвоза устига кўтарилишлари керак. Бир неча манжанақ ишга солинди, аммо деворлар писанд қилмади. Суворий камончилар дарвоза томон шитоб билан келишди-да тепада турган шаҳар ҳимоячиларга ўқ узиб, тартиб билан яна орқага чекинишди. Шаҳарликлардан кимнингдир қўлига ўқ тегди, энди қирисахталиклар ҳам бўш келмай, душман суворийларининг ҳужумига тайёр бўлиб туришди, иккинчи сафарги ҳужумда македонияликлардан иккитаси шаҳар ҳимоячиларининг ўқиға учди.

Қоронғи тушди, ҳужум тўхтади, шаҳар дарвозаси ёнидаги катта майдонда гулханлар ёқилди, аммо македон айғоқчилари қўрғон деворлари атрофида изғишар, қандай бўлмасин шаҳарга кириб олиш учун йўл ахтаришарди.

Ҳоким саройи ёнида Дариёд пайдо бўлди. Соқчиларга Қирисахта ҳокими Испандат ҳузурига зарур иш билан кирмоқчи эканлигини билдирди, аммо унинг девона ҳолати, исқирт кийимларига қараб ҳоким ҳузурига киришишмади.

— Туриш-турмушимга қараб, менга баҳо берма, эй нодон, ахир мен ҳам барно йигит эдим бир вақтлар, одамлар жирканмасди важоҳатимдан, қарилик қурсин, ҳеч кимга ёқмайсан, суҳбатингдан ҳам нари кетар ёшу яланглар.

Шу вақт Дариёдни таниш овозини эшитиб ҳокимнинг ўзи чиқиб қолди.

— Агар янглишмасам, сен Дариёдсан, — мурожаат этди ҳоким девонага.

— Балли сенга, овозимда балки ёшлик аломати қолгандир, нидоларим етибди-ку, улуғ худога!

— Сенинг қалбинг ёш, фикринг ёш, эй падарбузрук-

вор, қошимга кир, минг афсуски юртимиз нотинч, сен билан узоқ сўзлашолмайман,— деди Испандат.

— Шу нотинчлик туфайли келдим қошингга, душман олчоқ, қўшини кўп, оғир бўлади сенга. Аммо билки улар айёр, сотқинлар кўп, сенга айтмоқчи бўлган галим шул. Раста томон ўтиб эдим шу бугун, адашмасам икки сотқин юрган эди бозорда.

— Қимлар экан ўшалар, яхши таниб олдингми?— сўради Испандат.

— Кўрсам албатта танийман. Бири башанг, кийимлари шоҳона, иккинчиси бўйи баланд, касалманд ит-вачча.

Испандат Дариёдга минг бор ташаккур айтди.

— Миннатдорман, падарбузруквор, чиндан ҳам Сугдиёнанинг жонкуяр элпарвари экансан.

— Мени Спитамен юбориб эди, ўша айтди бу ерларда сотқинларнинг юрганлигини.

— Меҳрибончилиги учун умр бўйи қарздорман ундан, паҳлавонга саломимни етказгин,— деди Испандат.

Дариёд ўз йўлига кетди.

Шаҳар ҳокими ўз одамлари билан шаҳар дарвозасига бориб, мудофаа ишлари билан қизиқди. Испандат дарвоза тепасига чиқиб, атроф-теваракка назар ташлади, ҳақиқатдан ҳам Искандар қўшинлари шаҳар чеккасидаги майдонни эгаллаб олганди. Шовқин-сурон, гулхан атрофида беқиёс қийқириқлар ярим кечагача давом этди.

Тун яримдан ошганда македон лашкарлари ўртасида қий-чув кўтарилиб қолди, йигирма янглиғ қасоскор суворийлар душманга ҳужум қилиб бирпасда ўнлаб македонияликларни ўлдириб, ўзлари битта ҳам талофат кўрмай қаергадир ғойиб бўлдилар. Буни македонияликлар сира кутишмаган эди. Қўшинлар ўртасида ваҳима кўтарилди, шундан кейин ҳеч ким ухламади, азонгача юриб чиқишди. Македонияликлар яна шаҳар атрофида пайдо бўлиб, кириш учун жой ахтара бошладилар.

Кирисахта мудофаачилари душманга кечаси ҳужум қилганлар ҳақида ҳеч нарса билмасдилар, уни чўлда яшовчи қабилалардан кўришди, чунки кечаси шаҳар дарвозасидан бирорта ҳам одам ташқарига чиқмаганди.

Эрта билан македон қўшинлари шаҳарга ҳар томондан ҳужум бошлаб, шаҳар мудофаачиларини шошириб қўйишди. Деворнинг икки жойи бузилиб тешик ҳосил

бўлди. Бир неча жойга қўйилган нарвондан чаққонлик билан тепага чиқиб олган македонияликлар билан мудофаачилар ўртасида шиддатли жанг кетди, икки томон ҳам анча талофат кўрди. Хуллас, шаҳар бир ҳафтагача таслим бўлмади. Мудофаачилар зийраклик билан шаҳар йўллари, дарвозалари, деворлари атрофини қўриқлаб, мардонавор жанг қилдилар. Номаялум суворийларнинг тунги ҳужуми бўлса яна бир неча бор такрорланди, халқнинг қўлга тушмас қасоскорлари билдирмасдан, қўққисдан ҳужум қилиб душманга катта талофат етказмоқда эдилар.

Искандар Қирисахтадаги воқеалардан воқиф бўлгач, Кратернинг ношудлигидан жаҳли чиқиб, ўзининг танлаган зарбдор кучлари билан етиб келди. Ҳаммаёқни кузатиб, шаҳар атрофини айланиб чиқди. Шаҳар дарвозалари ёнига ўтин қалаб, ўт қўйишни буюрди. Аммо шаҳар мудофаачилари бўш келишмади, дарвоза тагига ўтин қалаётган сипоҳийларни тўхтовсиз ўққа тутиб, тош билан уриб, яқинлаштирмасликка ҳаракат қилардилар. Аммо македонияликлар бу ишни амалга ошириш учун катта куч ташлаганди. Дарвоза қуюқ ўт ичида қолди, мудофаачилар кўзаларда сув олиб келиб, тепадан қуйиб оловни ўчириб турдилар.

Кечқурун қўшинлар жой-жойига қайтди. Искандар Кратер билан шаҳарни алламаҳалгача забт этиш режасини тузди.

Тун ярим кечадан оққанда соқчилар бошлиғи келиб, уни Кобар деган одам йўқлаётганлигини, ёнида шериги ҳам борлигини билдирди.

— Ким экан бемаҳал йўқлаётганлар,— деди Искандар бир оз хавотирланиб.

— Жуда зарур ишимиз бор. Қирисахтага кириш йўлини биламиз деяпти,— деди соқчилар бошлиғи.

— Яхшилаб текширинглар, кейин олиб киришлар, тагин қотил бўлмасин, бу ёввойилардан ҳар нарса кутиш мумкин,— деди подшоҳ.

Шериги билан Кобар кирди.

— Менинг исмим Кобар. Бесснинг яқинларидан бўлардим, ўша вақтда Бақтрияда у билан уришиб кетиб қолганман, мақсадим сенинг хизматингга келмоқлик эди, Бессни ҳам шунга кўндирмоқчи бўлдим.

— Сен ҳам Дорейоснинг қотиллариданмисан?— сўради Искандар.

— Мен иштирок этмаганман бу қотилликда,— деди Кобар.

— Бесснинг яқин одами бўлсангу қотилликда қатнашмаган бўлсанг, бу қанақаси бўлди?— қазабланди Искандар.

— Юмшоқ кўнгилли одамман, рост гапим шу, алдайман...

— Шеригинг ким?

— Бунинг исми Бости, панжикентлик бўлади, Спитамен озор берибди унга!

— Нега?— сўради қизиқиб Искандар.

— Унинг уюридан яхши отларни ўғирлаган экан, ушлаб олишибди, халқ ўртасида эшакка тескари миндириб сазойи қилибди, энди Спитаменни ўлдираман, деб юрибди.

Подшоҳ мийғида кулиб қўйди.

— Спитамен тўғри қилибди, унинг ўрнида бўлсам мен ҳам шундай қилардим,— деди Искандар.

Кобар ҳам, Бости ҳам нима дейишларини билмай мулзам бўлиб қолишди, подшоҳ ҳузурида ўнғайсиз бир вазият юзага келганди, гўё улар ўзларини Искандарга яхши кўрсатиш учун унинг душманларини ёмонлаб келгандек бўлиб чиқди. Искандар бўлса бундай одамларни хуш кўрмасди.

— Хўш, ярим тунда шу гап билан келдингларми?— сўради подшоҳ бир оз ижирганиб.

— Биз бошқа иш билан келгандик, улуг подшоҳ,— деди бир оз жон киргандай Кобар.

— Дилингдагини сўзла,— деди Искандар.

— Шаҳарга киришнинг бир йўли бор, Бости жуда яхши билади,— деди Кобар.

— Кирисахтагами?

— Шундай подшоҳим,— деди Бости.

— Қаердан кириш мумкин шаҳарга?

— Шаҳарнинг нариги томонида дарёнинг қуриб қолган ўзани бор, мен илгари ўша ердан кириб юраддим.

— Ўғирлик қилармидинг?

— ...

Искандар ўрнидан турди:

— Эрта тонг билан менинг танланган қисмларим ўша ердан шаҳарга киради.

— Сен... Исминг Бостимиди, уларни бошлаб борсан.

— Қуллуқ, улуг подшоҳим,— икковлари таъзим қилишди.

— Аммо, икковингга айтадиган сўзим шу, сизлар

нисофсиз сотқин одамларсиз. Улдирмайман, эртага озод қилиб юбораман, кейин хоҳлаган томонларингга кетаверинглар,— деди Исқандар қатъийлик билан.

Соқчиларни чақирди.

— Буларни ҳозирча қамаб қўйинглар,— деди.

Бостини тонг саҳарда авахтадан олиб чиқишди. Кратер бошчилигидаги юзга яқин суворийлар дарёнинг қуриб қолган ўзани бўйлаб кетишди. Дарё илгари шаҳар девори тагидан ўтган, қуриб қолгач, яширин йўлга айланиб, ўғрилар шу ердан шаҳарга кириб ўғирлик қилишаркан. Ҳозир бўлса буни ҳеч ким эсига ҳам келтирмай ташландиқ жой бўлиб қолганди. Аммо девор тагидан от билан ўтиб бўлмасди, кимдир уни бузиб бемалол битта от ўтадиган ҳолга келтирибди. Бузилган кесаклар ҳали янги, у ёқ-бу ёқда сочилиб ётарди.

— Буни ҳам сизлар буздингларми,— сўради Кратер Бостидан.

— Йўқ, биз кўрганда бузилган жойи йўқ эди,— деди Бости.

Улар деворнинг бузилган жойидан отни етаклаб битта-битта ўта бошладилар. Ун-ўн беш киши ўтган ҳам эдики, ичкарида қий-чув бўлиб қиличлар шарақлаб қолди.

— Библиб қолишди шекилли, балки сен бизни тузоққа туширмоқчи бўлгандирсан?— деди қиличчини суғуриб Кратер.

— Йўқ, йўқ... мен.

Кратер Бостини бир уриб, отдан ағдариб юборди-да, ўзи девор тешигидан оти билан ўтиб кетди. Девор орқасида қаттиқ ва шиддатли жанг бошланиб, суғд суворийлари македонияликлар билан мардонавор олишиб кетди. Атроф-теварак ўликларга тўлди. Кратерга баланд бўйли жуссаси келишган суғд суворийси ташланиб қолди. Афтидан суғдларнинг бошлиғи бўлса керак, у Кратерга кетма-кет зарб уриб саркардани шошириб қўйди, «шунча катта жанг майдонларида ғолиб бўлиб, девор орқасида ўлиб кетсам-а» хаёлидан ўтказди саркарда. Кейин, зарбни қайтариб, ўзи ҳам муҳолифига ташланди. Ҳимоячиларнинг ҳаммаси ҳалок бўлганди. Кратер қаттиқ зарб билан урган эди, суғд суворийси отдан йиқилиб, бошидаги дубулғаси учиб тушди, лекин тезда ўрдан туриб олди. Унинг бошига ўраб қўйган сочлари ояқаси билан битта бўлиб ёйилиб кетганди. Кратер таажжубда жангчиларга қараб:

— Ахир бу аёл-ку?— деди.

Бориб қарашса, ерда ўлиб ётган суғд жангчиларининг ҳаммаси қизлар экан.

— Жуда гўзал экансан, ҳуснинг учун сенга ҳаёт бахш эгдим, кетавер,— деди Кратер.

— Сен билан ҳали жангда учрашамиз,— деди қиз.

— Майли, розиман, аммо исминг нима айтиб кет,— деди Кратер.

— Чинора, сеники-чи,— деди қиз.

— Кратер.

— Афсус, Искандар эмас экансан,— деди қиз ва отини қамчилаганча бирпасда кўздан йўқолди. Кратер ҳайрон бўлиб, қиз орқасидан қараганча қолди.

— Тезроқ шаҳар дарвозасига бориш керак, Александр кутиб турибди, тагин анави қиз ишни бузиб қўймасин,— деди Кратер.

Македонияликлар Чинорани қувиб кетишди, аммо қиз уларни ўзига етказмади, ғойиб бўлганча кетди.

Суворийлар дарвозага етиб боришганда, шаҳар ҳимоячилари шошиб қолишди, то улар ўзига келиб, воқеани англаб олгунча македонияликлар бирпасда ишни ҳал қилиб қўйишди. Дарвозанинг икки табақаси ланг очиб юборилди. Искандарнинг шай бўлиб турган қўшинлари бақириб-чақириб, чигирткадай ёпирилиб киришди. Жанг қонли, аёвсиз кетди. Шаҳар кўчаларида, хиёбонларда, расталарда, ҳамма-ҳамма жойда борарди. Босқинчилар ҳатто хонадонларга кириб инсон зоти борки, аёвсиз ўлдиришарди. Ҳатто бешикдаги чақалоқларни ҳам қирғин четлаб ўтмади.

Кратер бозор ёнидаги майдонда Испандат ва унинг лашкарлари билан уришарди. Шаҳар ҳимоячилари бўш келмай, мардларча жанг қилишарди. Ҳоким қўлидаги узун қиличи билан душман сафларида парокандалик туғдирар, қиличини қай томонга селписса македонияликлар гала-гала бўлиб қочишарди.

— Улуғ саркарда, мана қайтимини ол энди,— деди Кратерга таниш овоз.

Зарб билан солинган қилич Кратернинг совутидан ўтиб суягигача бориб етди. Кўз олди қоронғилашиб борар экан Чинорани кўриб қолди.

— Майли, саркардалик ҳурмати, сенга ҳам ҳаёт бахш этдим, ахир қайтарли дунё, яхшиликка яхшилик билан жавоб бериш керак,— деди қиз ва отини кескин буриб ўзини жанггоҳ ичига олди.

Кратер ҳеч нарса демади, мулозимлардан бири уни холи жойга олиб чиқиб кетди.

Шаҳар дарвозаси ёнидаги жанг ҳамон қаттиқ борарди. Шаҳарлик қасоскорлар душманни дарвозадан ташқарига суриб чиқариб, кенг майдонда «бемалол» олишмоқда эдилар. Искандар ҳам атрофини ўраб олган ўз ҳимоячиларига таяниб найзабозлик жанги олиб борарди. Аммо шу вақт дарвоза тепасидан отилган тош подшоҳнинг елкасига келиб тушди. Искандар қўли билан елкасини ушлаганча майдондан чиқиб кетди.

— Битта ҳам қўймай қиринглар, бу ёввойиларни, шаҳарга ўт қўйинглар!— деди оғриққа чидай олмай Искандар.

Худди Искандар айтгандай бўлди. Учраган инсон зоти тирик қолмади.

Қариялар қатл этилди. Аёллар ўлдирилди. Болалар чавақланди. Ҳеч кимга омонлик бўлмади.

Испандат ўзининг элликка яқин навқари билан қалъага кириб ичидан беркитиб олди. Аммо фойдасиз эди, Искандардан омонлик сўраб қалъадан чиқишди, ҳаммаси битта қўймай чавақлаб ташланди.

Шаҳарга ўт қўйилди, саройлар, қалъалар, ибодатхоналар, хонадонлар ёнди, кули кўкка соврилди. Шундай қилиб, Қирисахта фожиаси тугади. Эртаси куни македониялик Искандар қўшинлари билан гўристонга айланган Қирисахта култепасини қолдириб, йўлида давом этди.

ЗАРАФШОН БУЙЛАРИДА

Спитамен шаҳарни иккинчи бор қамал қилиб, эгаллаб олди. Унинг биринчи қилган олижаноб иши Искандар томонидан зиндон қилинганларни озод қилиш бўлди. Шаҳар ҳокими Намич ҳам зиндондан топиб олинди. У ҳамманинг ёдидан чиқиб кетган экан.

Замонанинг тақозаси билан Намич ўзи қурдирган зиндоннинг барча азоб-уқубатларини бошидан кечириб, очлик, ташналикдан чўп бўлиб озиб кетганди. Спитамен ҳокимга ёмон сўзламади, унинг тақдирини ҳал этишни Шердорга топширди.

Кейин шаҳар айланиб, бозор-расталарни кўздан кечириб, Қаснинг уйига кирди. Уста қайғуда, аҳволи оғир эди. Қизи Моҳиёни ҳам сарой канизақлари билан македонияликлар кул қилиб олиб кетишибди. Устанинг «оҳ» деса ўпкаси кўринадиган ҳолга келган.

Спитамен маликаи Турона қутқариб олинганлиги

тарихини Касга сўзлаб берди. Қизингиз ўшалар ичида бўлса керак, биз қидириб кўрамиз, деб устанинг кўнглини тинчлантирди.

Кейин Спитамен «Олов қасри»-томон йўл олди. Ҳамиша эшик олдида дуо ўқиб ўтирадиган вағнпатлар кўринмас, бирор жойда ёниб турган олов ҳам йўқ. Спитаменнинг мулозимлари ўт ёқиладиган маҳсус жойга ўтин қалаб, дарров олов ёқиб юборишди, кейин ибодатхона токчаларида қолиб кетган барасман ўтини олиб тутатишди, ибодатхонага ҳаёт қайтгандек бўлди. Қардандир ёшини яшаб бўлган кекса вағнпат пайдо бўлиб, инқиллаб, синқиллаб, олов ёнига келиб тиз чўкди. Спитамен вағнпатга раҳми келиб бир оз қараб турди-да, ёнига чўккалади. Вағнпат қўлларини самога чўзиб дуо ўқий бошлади:

— Эй, айт-чи менга, ер юзида энг гўзал жой қаерда?

Шунда Ахурамазда жавоб берибди:

— О, Спитама — Зардўшт, шуни билгилки, қўлида ўтин, барасман, сут, таёқ билан кенг яйловлар эгаси бўлган Митрага ҳамда ям-яшил ўтлоқларни яшнатувчи Раманага муқаддас сўзлар айтган жой энг гўзалдир.

— Эй, айт-чи менга, ер юзида энг гўзал жой қаерда?

— Одил инсон! Олов, сут, хотин, болалари, кўплаб подалар эгаси бўлган жой энг гўзалдир.

— Эй, айт-чи менга, ер юзида энг гўзал жой қаерда?
— О, Спитама — Зардўшт, ерларига дон, ўт экилиб, ҳосилдор дарахтлар ўтқазилган, далалари сувга сероб қилинган, ботқоқлари қуритилган жой энг гўзалдир...

Вағнпат Муқаддас китобдан олинган дуоларни яна узоқ ўқиди, кейин лаби ва кўзига қўлини суртиб, атрофдагиларга қаради, бошқалар ҳам унинг шу ҳаракатини такрорлашди.

— Эй улуғ зот, айтинг-чи вағнпатлар қайда, ибодатхона бўшаб қолибди-ку! — сўради Спитамен.

Кекса вағнпат ёшли кўзларини зўр-базўр очиб, Спитаменга қараб қўйди, кейин яна кўзини юмиб олди-да, ниғичка овоз билан:

— Айшма говға бошлади, вағнпатлар жонларини улуғ Ахурамаздага топшириш учун кетишди, энди қайтиб келишмайди, — деди.

— Улдиришдими уларни, — сўради Спитамен.

— Улар ўлмайди, ана, оловга қара, ёниб туришибди, улар абадий уйқуга кетишди... мени ҳам чақирisha-

япти,— Вағнпатнинг кўзларидан ёш томчилари юзига юмалаб тушди.

— Қўйинг, хафа бўлманг, улуғ зот, биз уларнинг қасосини оламиз,— деди Спитамен.

— Сен кимсан ўзи?— сўради Вағнпат.

Спитаменман. Мана булар Датафарн, Хориен, Хамук, Оксарт, Катан, Зўртош... биз кўпчиликмиз...

— Оловни сен ёқдингми?— сўради.

— Биз ёқдик,— деди Спитамен.

— Сенга Ахурамазданинг ўзи мададкор бўлсин, вағнпатларни тирилтирдинг, энди сен ёққан олов ҳеч қачон ўчмайди. Сен улуғ одамсан, бутун Суғдиёна сендан миннатдор, бошинг тошдан бўлсин!

Вағнпат бу сафар дуони узоқ ўқиди, кейин юмуқ кўзларини зўр-базўр очиб:

— Энди кетинглар, мен худолар билан сўзлашман,— деди.

Спитамен ҳамёнини олди-да вағнпатга узатди, у ибодатхонадан чиқиб, Мароқанднинг бўм-бўш кўчаларидан ҳувиллаб қолган ҳашаматли сарой томон бораркан, Вағнпатнинг: «Сен ёққан олов ҳеч қачон ўчмайди», деган сўзларини эслади. Бу сўз унинг юрагига ишонч бахш этди, билаклари куч-қувватга тўлиб, шу топда агар тоғни урса талқон қиладигандай сезди ўзини.

Кечга томон айғоқчилар Искандар қўшинлари Мароқандга томон келаётганлиги ҳақида хабар беришди.

— Тезда шаҳардан чиқиб кетмоқ даркор,— деди Датафарн.

— Тўғри, пойтахтда қолиб бўлмайди, аммо чекиниб туриб душманга зарба бериш керак,— деди Спитамен босиқлик билан.

— Мана энди ўйлаган режаларимизни амалга оширамиз,— деди Датафарн.

— Буни мендан ҳам сен яхши биласан, скиф аёллари чекина туриб, қандай усталик билан ўқ-ёй отишади, биз ҳам худди шундай скифчасига жанг қилмоғимиз лозим.

Улар Мароқанднинг шарқий дарвозасидан чиқиб, Спитаменнинг она юрти Панжакент йўлига тушишди. Ҳаммаси ўйлагандек бўлиб чиқди, мана, узоқдан яна душман суворийлари кўринди, афтидан яна таъқиб бошланганди. Бу сафар македонияликларнинг нияти қатъий, улар Спитаменни қўлга олиши керак, Искандарнинг буйруғи шу! Қорама-қора, изма-из бир неча чақирим йўл босишди.

Бу ерларда ҳали инсон қадами етмаган жойлар бор.

Дарахтлар бир-бирига ёпишиб, шохлари бирлашиб кетган, ўтиб кетаман десанг тикани ҳаммаёқни тилиб юборади. Халқ қасоскорлари бунақанги йўллардан юравериб пишиб кетишган, ойболта билан тиканли буталарни чилпиб, чангалзор ичига кириб кетишганда бирорта суворий улар орқасидан юришга юраги дов бермайди. Ҳозир бўлса улар македонияликлар кўрсин учун атайин дарёни ёқалаб боришарди. Аммо оёқости ботқоқ бўлганлиги сабабли отларнинг туёғи ботиб кетар, юриш анча қийин эди. Македонияликларнинг, айниқса оғир қуролли суворийларнинг ҳаракат қилиши мушкул эди.

Спитамен душманни чалғитиб, гоҳ қирғоқда кўриниб қолар, гоҳ чангалзорга кириб ғойиб бўларди. Шунда таъқибчилар шошиб, отларини уриб, қамчилаб қолишарди. Ниҳоят, Спитаменнинг ўйлаган режаси рўёбга чиқди. Бу ерда дарё суви ўзанидан чиқиб, икки томонга бўлиниб, ўртада катта орол ҳосил этган. Спитамен дарёнинг саёз жойидан кечиб ўтди-да, нариги томонга чиқиб олди. Бир оз олдинга юргач, македонияликлар кичик оролга яқинлашиб келганда қўққисидан орқага қайтиб, икки томондан ҳужум бошлашни таклиф этди. Душман ўша жойга келгач, Спитамен ўз суворийларини қўққисдан орқага бурди-да, бирданига ҳужумга ўтди. Орқа томондан бўлса пистирмада турган Датафарн жангчилари ҳужум бошлади. Македонияликлар саросимага тушиб қолишди. Қаттиқ жанг билан душман сиқувга олингач, улар ўз-ўзидан дарё ўртасидаги оролчага киришга мажбур бўлишди. Чунки улар учун бундан бошқа илож йўқ, улар Спитамен қопқонига илинган эди. Мана энди қарабсизки, скиф камончилари ишга тушиб кетишди, тайёр ўлжа топилди-да! Македонияликлар тушиб қолган оролда ажриқ ва ғумайдан бошқа ҳеч нарса ўсмайди, очиқ жой эди.

Скифлар дарё қирғоғига тартиб билан қатор туриб олиб, ўқ-ёйларини ростлаб, душман аскарларини мўлжалга олишар, ўзларини бемалол тутиб, ҳатто қайси одамни қаеридан отишни бир-бирларига айтиб мўлжалга уришар, кейин бараварига қийқиришарди. Македонияликлар қуролларини ташлаб, асир тушишга тайёр эканликларини билдиришди, аммо қасоскорлар уларнинг илтижоларига қулоқ солишмади.

— Кирисахталиклар учун, усрушонликлар учун, гуноҳсиз бева-бечоралар, ёнган шаҳарлар, қишлоқлар учун,— деди Спитамен. Қасоскорлар жангги бир соатча давом этди. Оролга чиқиб олган македонияликлардан

бирортаси ҳам тирик қолмади, ҳаммасини Спитамен от-
ликлари ва скиф камончилари қириб ташлашди. Қўлга
тувган озгина қисмини ҳам отиб ўлдиришди¹.

— Қасосли дунё деб мана шуни айтадилар, қонга-
қон,— деди Спитамен мағрурлик билан.

Зарафшон дарёси соҳилидаги бу воқеа Искандар қў-
шинлари ўртасида тезда тарқалди. Мағлубиятнинг асо-
сий сабаби Искандар саркардалари ўртасидаги ўзаро
келишмаслик оқибати бўлиб чиқди. Саркарда Коран Ан-
дромахни огоҳлантирмай, ўз қўшилмасини оролга чеки-
нишга буйруқ берганди. Натижада, қўшинлар қопқонга
илиниб, ўқ бўрони ичида қолди...

Спитамен ўз лашкарлари билан яна орқага қайтди,
Зарафшон қирғоқлари бўйлаб Панжикент томон йўл
олди. Бугунги ғалабадан кўнгли тоғдай кўтарилган, ич-
ичидан қувонарди. Халқ қасоскорлари атрофида жанг
қилаётган қадрдон дўстлари ҳам руҳан шод, тетик эди-
лар. Бугун Мароқанд ибодатхонасидаги вағпатнинг руҳ-
лантирувчи сўзлари ҳамон қулоғи тагида жаранглар,
тангрининг Спитаменга қилган беқиёс меҳрибончилиги
туфайли қўли баланд келганлигига имони комил эди:
«Мана, Ахурамазда яратган энг гўзал водийнинг фар-
зандлари — «Қуёш болалари», кўнглидан ўтказди Спита-
мен.

Қаранг, анави дахлар саркори, вафодор Датафарн,
унинг ўткир, кескин қиличидан қанча-қанча олчоқлар
жон берди. Жасур, паҳлавон йигит, билагиди куч, тила-
гида эрк балқийди.

Оксиарт-чи, форс ўғлони, ўз юрти, эли учун жон
куйдириб, мен билан ёнма-ён, елкама-елка жанг қилмоқ-
да. Ерни бир қувса бўлди, етиб яксон қилади. Найза
санчганда атроф-теварак ўликка тўлиб кетади. Камон
отишга уста. Илоҳо, Айшма айнатиб қўймасин уни!

Хориен бўлса ўзига хос табиатли саркарда, Оксиарт
билан қон-қардош, дўст. Агар икковлон ёнма-ён туриб
жанг қилса борми, ҳеч қандай ғаним уларга бардош
бера олмайди. Жаҳли чиқса, бирор кимса бас келолмас.
Беш-ўн кишини бир ўзи бемалол эплайди.

Катаннинг отда кетишига эътибор қилинг-а, ажойиб
чавандоз, ўткир зехнли маслаҳатгўй. Агар у билан овга
борсанг, янглишмайсан, чарчамайсан, ора йўлда қолмай-
сан. Жангда ҳам шундай, кўкрагини қиличга берса ҳам,
сени сақлайди.

¹ Арриеннинг «Искандарнинг юришлари» китобида шундай маъ-
лумот берилган.

Массагетлар сардори Хамук, эҳе, бағри кеңг, бир сўз-ли, абжир паҳлавон. Ҳеч қандай душман унга тенг келолмайди. Жанг майдонида бир наъра тортса душман сафларида парокандалик бошланади. Қилич унинг чап қўлида ҳам ўнг қўлида ҳам бирдек ўйнайди. Жасур ўғлон.

Тариқни айтмайсизми, жангларда пишиб етилди, уни ҳамма яхши кўради, жасурлиги, қўрқмаслиги билан доиг чиқарди, халқнинг ҳақиқий қаҳрамони!

Зўртош бўлса қасоскорларнинг ишонган тоғи, агар гурзисини қўлига олиб майдонга кирса, ҳеч кимга омонлик йўқ, баъзан пиёда, баъзан отда жанг қилади. Аммо унга муносиб от топиш қийин.

Тоғлиқлар қаҳрамони Камакнинг жасурлигини ҳеч ким эсдан чиқармайди, сугдиёнанинг асл ўғлони.

— Ҳой Шердор, қайда қолдинг, ахир букунги ишларимиз чакки бўлмади-ку, нега жимсан, қани бошла, бу эзилган юракларга ором бер. Дунёда энг бахтли инсон сенсан, азизим. Қани куйла, эшитайлик.

Зарафшоннинг қуёшда ойнадек ярқираб турган сувлари водийга камардек бўлиб турибди. Орқада келатган Шердор бир оз олдинроқ ўтди-да, халқ жангчиларига ёқиб қолган ўзининг ширали овози билан куйлай кетди.

Бошим олиб қайга борай, қайга йўл тутай?
Айирсалар ўз қавмидан ва казолардан...
Жамоатда тан олмаслар, мен нени кутай,
Рад этсалар мени сохта шоҳлар, каззоблар.

Ибодатинг қандай адо айлай, о, Хурмузд?
Дилда аён ночорлигим, о, Мазда, менга.
Подаларим камдир менинг, камдир содиқ дўст,
Дўстга ёрдам берган каби қўллагил мени.

Топингайман сенга бу кун, назар сол Хурмузд.
Арта мадад берсин, токи топай Вохуман.
Аё воқиф худо Мазда, нурли говмишинг,
Арта ҳаққи, пайдо бўлса куннинг ярмида.

Суюшганлар руҳи, дониш ҳикмати ила,
Қимга мадад олиб келгай улуғ Вохуман?

Халқ қасоскорлари ўртасида машҳур бўлган бу қўшиқнинг охириги бандларини ҳамма жангчилар бараварига қўшилишиб айтишарди. Водий бўйлаб Урта Осиё халқларининг Муқаддас китобидаги ўчмас сатрлар қанот қоқиб парвоз қиларди.

Бугун табиат, серҳосил ерлар, ҳаётбахш серўт яйловлар узра янгради бу муқаддас қўшиқ...

Спитамен ўз лашкарлари билан чўл чегарасидаги яшил бир қишлоққа етиб келди. Бу ер ғоят баҳаво, ариқларда сув шарқиллаб оқиб ётибди, чўлнинг майин шабадаси ғир-ғир эсиб туради. Бир томони кенг адир ва яйловлар, бир томони бўлса тақир чўл! Қишлоқдан туриб чўлни ҳам, адирларни ҳам баралла кузатиш мумкин. Кратер ҳали-бери таъқибни тўхтатмаса керак. Шу бойсдан Зарафшон бўйлаб йўлга чиққан Спитамен ўзининг отлиқлари, пиёдалари билан кеча-кундуз юриб мана шу мудофааси мустаҳкамланган қишлоққа жойлашиб бир оз дам олмоқчи бўлди. Қўриқчиларни кучайтириб чўл чеккасидаги текисликка чодирлар тиктирди. Чарчаган, йўл юравериб ҳолдан тойган халқ қасоскорлари серўт ўтлоқларга отларини қўйиб, ўзлари бир чеккага ёнбошладилар.

Аммо бу роҳат узоққа чўзилмади, Спитамен ҳақ бўлиб чиқди. Кратер таъқибни тўхтатмай, йўл-йўлакай юнон-македон истехком қалъаларидан янги кучлар олиб, улар ортидан изма-из келаётганлиги маълум бўлди. Спитамен айғоқчилари шундай хабар олиб келдилар. Нима қилиш керак, тезроқ бирор тўхташга келмоқ даркор.

— Қароргоҳда ҳаяжонланиш, ҳамма совут-қалқонларни тақиб отларини эгарлай бошлади. Спитамен қабила бошлиқларига тезлик билан чўлга чекинишни буюрди. Болалар, қариялар, аёлларни олдинроқ олиб кетиш топширилди. Шу вақт Тариқ келиб Спитаменнинг кулоғига нималарнидир пичирлади. Саркарда Тариқнинг сўзини эшитиб, бир оз ўйланиб қолди, кейин уни қучоқлаб елкасига қоқди.

— Майли, дўстим, сен айтганча бўлсин. Аммо ўзинг-

¹ «Авесто»нинг «Ясна» қисмидаги қўшиқлардан.

га эҳтиёт бўл! Сен ҳали бизга жуда кераксан, тушунди-
лганими?

— Тушундим, — деди Тариқ ва Спитамен билан қучоқлашиб хайрлашди.

Спитаменинг лашкарлари, пиёдалар, отлиқлар, қаммаси тартиб билан чўл ичкарисига чекина бошлади. Тариқ бўлса ўзига яқин отлиқ билан македон қўшинлари яқинлашиб келишини кутиб турди.

Бир неча дақиқалар ўтгач, Кратернинг айғоқчилари кўринди. Улар чўл чеккасида от ўйнатиб турган Тариқ ва унинг шерикларини кўришлари билан орқага қайтиб кетишди. Тариқ буни сезиб, секин-аста чўлнинг бошқа томонига, шимол томон қараб юра бошлади. Дақиқалар ўтиши билан душманнинг уч юздан ортиқ отлиқлари Тариқ турган томонга қараб елиб кела бошладилар. Қоплон терисидан устига ёпқич тортиб олганлиги учун Тариқни Спитамен деб ўйлаб, уни қўлга олиш учун жонжаҳдлари билан чўлга кириб кела бошладилар.

Тариқнинг оти жуда чопқир, худди Спитаменникидек қоп-қора эди, македонлар бу отни яхши танишарди. Қувиш бошланди, чопқир отлар ишга солинди. Олдинда ўн-йигирма македон, кейинда эса Кратернинг асосий қўшинлари борарди. Қувиш узоқ давом этди. Тариқ бўлса уларни алдаб қум саҳросининг ҳали инсон оёғи етмаган жойларига бошлаб кетмоқда эди. Кратер кетма-кет ўқ-ёй билан Тариқ ва унинг дўстларини нишонга ола бошладилар. Тариқ гоҳ бошига, гоҳ ёнига қалқон тутиб, ўқларни қайтарарди. Охири бўлмагач, отнинг бўйнига ёпишганча, елиб кетди. Қум барханларининг сўнги йўқ, кун бўлса чошгоҳдан оғиб қолганди. Чўлнинг иссиғида отлар ҳам, одамлар ҳам ҳарсилларди.

Лекин само бетинч, паға-паға булутлар ҳов узоқда қуюндек тепага кўтарилмоқда.

Македонияликларнинг отлари ҳам бақувват, улар қумни тўзғитиб, энди Спитамен биздан қочиб қутула олмайди, деб Тариқнинг ортидан изма-из елишарди. Яна бир неча камон ўқлари гувиллаганча ўтиб қумга тикилди. Иттифоқо, бир ўқ келиб Тариқнинг отига санчилди. От ирғиб кетди-ю, Тариқ қумга йиқилди. Македонияликлар бирпасда етиб келиша қолди. Қаттиқ жанг кетди, Тариқ полвон шериклари билан македон суворийларига қарши қаттиқ жанг қилди. Тариқ ғоятда кучли ва эпчил йигит эди. У найза ишлатишга, қилич чопишга, душмандан ўзини ҳимоя қилишга ҳам моҳир эди. У қум устида

наъра тортиб македон лашкарларига ўзини урар, найза санчар, уларни қочишга мажбур қиларди. Лекин кетма-кет ташланган арқон унинг бўйнига илинди-ю; полвон ерга ағдарилди. Шуни кутиб турган македон лашкарлари унинг устига ёпирилишди, қўлларини боғлашди. Шерикларининг ҳаммасини чавақлаб ташлашди. Македон қўшин бошлиқларидан бири келиб, қум устида қўллари боғлиқ ётган Тариқни ўрқидан тургазди:

— Мен Кратернинг ёрдамчиси бўламан. Айт-чи, сен ўзинг кимсан?

— Жангчиман, халқ қасосчисиман.

— Биламиз, сен Спитаменсан.

— Ҳа, мен Спитамен.

— Майнавозчиликни қўй. Биз биламиз, отингни ҳам таниймиз, умринг битди энди.

— Йўқ, умрим битгани йўқ. Лекин сенларнинг умринг битди. Бу чўлдан энди ҳеч қаерга чиқиб кетолмайсанлар. Уликларингни бўрилар, зоғлар ейди, калтакесак ва илонларга ем бўласанлар.

Тариқ шундай деди-ю, қаҳ-қаҳ уриб кулди. Македонияликлар унинг қўлларини маҳкам боғлаб. «Сен Спитаменсан, Искандарга тортиқ қиламиз», деб отга ўнгариб олишди. Шу вақт осмон алғов-далғов бўлиб, булутлар кўча бошлади. Яшин чақнаб, қаттиқ момақалди роқ гумбурлади. Шамол қумларни учирди, ҳаммаёқ тўс-тўполон бўлиб кетди. Кучли бўрон туриб ҳеч кимни кўз очиргани қўймади, отлар юролмай қолди. Македонияликлар барханлар устига йиқилишди. Қанча ётишганлари номаълум, аммо ўзларига келиб кўзларини очишганда ҳаво чарақлаб очилиб кетганди. Шўрлик отлар бўлса эгалари бошида қимир этмай туришибди. Ҳолдан тойган македонияликлар қум ичидан бир-бирларини тортиб олишди. Тариқни ҳам чиқариб қўл-оёқларини ечиб қўйишди.

— Майли, сен энди озодсан, кетавер,— деди македон лашкарбошиси.

Тариқ индамай, олға юраверди, яна бир неча дақиқадан сўнг пастликка тушганда, улардан чўчиб минг-минглаб қузғунлар галаси қағиллаганча осмонга кўтарилди, ўз ўлжалари билан банд бўлган бўрилар одамлардан нари қочиб туришди. Чўл ҳукмдорлари базм этаётган бу жой кунни кеча Тариқ жанг қилган пастқамлик эди. Македонияликлар шунча йўл босиб, айланиб-айланиб яна ўша жойга қайтиб келишганди.

— Айтмадимми, гўштаринг қузғунларга, бўриларга

ем бўлади деб,— деди Тариқ македонияликларга қараб.

Энди Тариқ адабини бериб қўйишга ҳеч кимнинг мажоли йўқ эди, ҳатто отлар ҳам турган жойларида бошларини қуйи солганча тақдирга тан бериб, сўлиқларини чайнаганча жим туришарди. Оч бўрилар галаси секин-аста шу томонга юра бошлади, қузғунлар галаси тепадан туриб ўзларининг бўлажак ўлжаларини кузатишарди...

СУҒД ЗОДАГОНЛАРИ

Искандар кетма-кет зарбага учрагач, аламини Зарафшон соҳилига жойлашган шаҳар ва қишлоқ аҳолисидан олди экинзорлар топталди, уйларга ўт қўйилди, беомон қон тўкилди. Мароқанддан ўн-ўн беш чақирим нари жойлашган Сарам қишлоғида ҳам худди шундай фожиа юз берди, аҳолининг ҳаммаси битта қўймай қириб ташланди.

Искандар қишлоқдан жўнаб кетиш олдидан, Каран келиб, қишлоқ чеккасида ертўла уй борлигини, ҳимоячилар юзга яқин македонияликларни ўлдириб, ўша ерга беркиниб олганлигини маълум қилди.

— Улар қанча киши экан,— сўради Искандар.

— Ертўла эшигини беркитиб олишган, қанчалигини билиб бўлмади,— деди Каран.

Искандар ҳамма қўшин бошлиқлари билан қишлоқ чеккасидаги ертўла томон кетди Ҳақиқатдан ҳам бундай қараганда ер ости уйи шундай ниқобланганки, уни унча-мунча одам пайқаб олиши қийин эди, ҳатто ертўладан қазиб олинган тупроқ ҳам бошқа жойга олиб бориб ташланган, фақат кириш йўлига эътибор қилган одамгина изларни пайқаб олиши мумкин. Ертўла устида ўтўланлар ўсиб ётибди.

Искандар ертўла эшиги ёнига келиб мурожаат қилди:

— Эшикни очинглар, агар ўз ихтиёрларинг билан асир тушсанглар, омонлик берамиз,— деди.

— ...
— Бўлмаса бузиб кирамиз, кейин ўзларингдан кўр,— деди Каран.

Ичкаридан ҳеч ким нидо бермади.

— Эшик ёнига ўтин қалаб ўт қўйилсин, кейин пичан ўриб келиб олов устига қўйинглар, токи тутундан нафаси қайтиб, қийналиб ўлсин бу ёввойилар,— буйруқ берди Искандар.

Гулхан ёқилди, ҳаммаси Искандар айтгандек бекаму кўст бажарилди. Кўм-кўк тутун бурқсиб ертўла ичига кира бошлади. Қишлоқ ҳимоячилари анча чидаб туришди-ю, кейин битта-битта ташқарига чиқиб, нафаслари қайтиб ўзларини ўт устига ташлаганча нима бўлса бўлди, дегандек жим ётавердилар. Хуллас, бир неча дақиқа ичида ертўлага яширинганларнинг ҳаммаси чиқиб бўлди.

— Уринларингдан туриглар,— деди Искандарнинг тилмочи.

Ҳаммаси бараварига дик этиб туришди. Искандар уларнинг ҳозирги ҳолатини кўриб беихтиёр кулиб юборди. Чунки ертўлага кирган қора тутун юзларини таниб бўлмайдиган қилиб қорайтирган, кийимларининг кўп жойлари куйиб илма-тешик бўлиб кетганди.

Улар ҳаммаси бўлиб ўттиз киши эди.

Кийинишларига қараганда қишлоқнинг эътиборли кишиларига ўхшашарди. Жуссалари бақувват, кўринишлари паҳлавонларга хос, тоғни урса талқон қиладиган моҳир жангчилар эди.

— Хўш, энди жанг қилиб бўлдиларингми,— сўради масхараомуз Искандар.

— Нега индамайсанлар, мум тишлагансанларми?— сўради Каран.

— Кимнинг лашкарисизлар?— деди Искандар.

— Спитаменни!— дейишди ҳаммаси бараварига.

Искандарнинг жаҳли чиқди. «Яна ўша чўл ёввойиси, қаерга борманг, унинг номини айтишади». Зимдан саркардаларига қаради, «ҳаммасига сенлар айбдор, Спитаменни шу вақтгача қўлга тушира олмадиларинг» демуқчи бўлгандек туюлди.

— Каттангиз ким ичингизда,— сўради Искандар.

— Биз ҳаммамиз баравармиз, молу дунёмиз ҳам, ҳатто ёшимиз ҳам тенг,— деди чалворининг почалари тиззасигача куйиб кетган сурд.

— Нечта отинг бор?

— Юзта.

— Сеники-чи?

— Юзта.

— Сеники-чи?

— Юзта.

Хуллас ҳаммасиники бир хил эди.

— Қўйлар-чи?

— Саноғи йўқ.
— Сеники-чи?
— Сонини билмайман.
— Сеники-чи?
— Санаб кўрмаганман...
— Булар масхарабозлардан қолишмайди,— деди Искандар кулиб.

— Подаларинг қаерда?

— Тоғда.

— Сеники-чи?

— Ҳов анави тоғда.

— Сеники-чи?

— Суғд тоғларида...

Улар шу ернинг эътиборли зодагонлари эдилар.

Искандар ўйлади: «Буларнинг гапи ҳам қизиқ, рост ёки ёлғон сўзлаётганлигини билолмайсан киши. Шунча юриб суғдлардек қайсар, мураккаб халқни кўрмадим. Кимни сўроқ қилсанг хулқ-атворида менсимаслик, юзида ғазаб, нафрат сезилади, Дорейоснинг қўшинлари катта бўлса ҳам, жангда ғолиб ҳам, мағлуб ҳам маълум бўлди. Аммо, мана бу ёввойилар билан маза қилиб, хумордан чиқиб юзма-юз жанг ҳам қилолмайсан, худди силлиқ балиққа ўхшаб, қўлингдан чиқиб кетади. «Эҳ-е аслида олдин Ҳиндистонга борсам бўларкан»— кўнглидан ўтказди, Искандар.

— Сизлар бир сўзлик, ҳамфикр одамлар кўринасиз, бўлмаса у дунёга ҳам бирга кетақолинглар,— деди Искандар мийғида кулиб.

Улар гўё тушунмагандек, подшоҳга қараб туришди.

— Қатл этилсин,— деди Искандар қатъий.

Сарамлик суғд зодагонларини қатлга олиб кетишди, аммо улар бундай қарордан пинакларини ҳам бузмай, гўё ҳеч нарса бўлмагандек тутишарди ўзларини. Йўл-йўлакай бараварига қўшиқ бошлаб юборишди, бунинг устига иккитаси олдинроқ ўтиб ўлимга кетаётганидан руҳан шодлигини билдириб, қизиқ бадан ҳаракатлари билан рақсга туша бошлади. Яна бир жуссаси пишиқ, худди юнон гладиаторларига ўхшаш қорачадан келган, устига қизил шоҳи кўйлак кийган, узун сочли йигит йўл устида сакраб-сакраб, кейин икки қўлини ерга қўйиб, оёғини тикка тутиб, қўллари билан юра бошлади. Қатлга кетаётганларнинг ҳар бири ўзига хос бир қилиғи, ҳаракати билан ҳайдаб кетаётганларни ҳайратга соларди.

— Бизга яхши фикрлаш, яхши сўзлаш, яхши одоб

ўргатган Маздага шарафлар,—деди зодагонлардан бири баланд овоз билан.

Бошқалар ҳам такрорлашди шу сўзларни.

Йўл-йўлакай яна қўшиқ, яна рақс давом этди. Қатлга ҳукм қилинган суғд зодагонларининг ўлим олдидан ўзларини хурсанд тутаётганликлари ҳақидаги хабар кетишга тайёрланаётган Искандарнинг ҳам қулоғига етиб борди. «Бу қанақаси бўлди, эс-ҳуши жойидами бу одамларни, ажал оёғи остида турганларга қўшиқ айтиб, рақсга тушишни ким қўйибди. Балки шўрликлар ўлимга ҳукм этилганликларини билмаслар». Тилмочни чақириб: «Менинг қатл этиш ҳақидаги фармонимни яхшилаб тушунтириб берган эдингми», деб сўради. «Улар буйрунгиз мазмунини яхши билишади, хотиржам бўлинг», деди.

— Қатл этилсин!

Ҳеч ким ўлимдан ҳайиқмади.

ЙЎЛДАГИ УЧРАШУВ

Хоразм шоҳи Фарасман Искандар билан музокара-ларни тугатиб, ўз ватанига йўл олди. Кеч куз бўлганлиги сабабли ҳаво совуқ, ҳали қор тушмаган бўлса ҳам Турон ерлари тошдек музлаган. Фарасман узоқ йўл учун алоҳида ясалган шоҳона аравасининг туя жунлари билан қопланган орқа ўриндиғида иссиққина жойлашиб олиб куни кеча бўлиб ўтган учрашувлар ҳақида ўйлаб берарди.

Араванинг кичкинагина даричасидан қиш арафасида мудраб ётган бепоён бийдек далаларга, карвон йўлидан ризқи-рўз қидириб тўда-тўда бўлиб осмонга кўтарилаётган зағчалар галасига беихтиёр, эринибгина қараб борарди. Аммо бу манзаралар ҳаммаси бир хил, зерикарли. Яхшиям, ёмғир-қор ёғмай, қуруқ қора совуқ бўлиб турибди. Агар ёғингарчилик бошланиб кетса борми, кўрасиз бу йўлларнинг аҳволини. Лойгарчиликда то Хоразмга етиб олгунча одамларнинг ҳам, отларнинг ҳам она сути оғзига келади. Фақат кечга томон туман тушиб, эрталаб қуёш ёйилиб кетгунга қадар тарқамайди, шу боисдан кечаси йўл босиш мумкин эмас. Йўлдаги энг асосий қийинчилик сув танқислиги, кун совуқ бўлганлиги учун бу унчалик сезилмайди, аммо шунда ҳам овқатга, ювинишга, от ва туяларга сув керак. Хуллас, Хоразмдек узоқ ўлкага етиб олиш анча қийин.

Хоразм шоҳининг хаёли ҳамон Искандар ҳузурда бўлиб ўтган учрашувлар билан банд эди.

Искандар ўз саройида Аҳмонийлар саройида қўлданилган урф-одатлар, расм-русумларни жорий этганди.

Фарасман ҳам Искандар томонидан ана шундай тарзда қабул қилинди. Искандарнинг ўзи қабул вақтида Осиёча зарбоф тўн ва камар, бошига заррин кулоҳ кийиб олганди. Искандар осиеликлар кийимида Хоразмшоҳга жуда ҳам салобатли кўриниб кетди.

Фарасман заррин қутичаларда олиб келган тилла буюмлар, дуру жавоҳирлар, қимматбаҳо тошлар, турли матоларни подшоҳи жаҳонга туҳфа қила туриб, Искандар учун алоҳида тикилиб, қимматбаҳо тошлар қадалган зарбоф тўнни тантанавор кийдирди, белига тилла камар, бошига олтин тож қўйди. Хоразмнинг иккита гўзал канизаги подшоҳга тортиқ қилинди. «Бунинг бойлиги кўп, агар Спитамен бунчалик тинкамни қуритмаганда юртига босиб борган бўлардим,— деб кўнглидан ўтказди Искандар. «Аmmo ҳозирча унга каттароқ бож солмоқ даркор, Хвайрезем жуда бой мамлакат».

Шундан сўнг Искандар ҳам Хоразмшоҳга катта муруват, навозишлар кўрсатди. Туҳфалардан Искандарнинг боши кўкка етиб, ҳотамлиги тутиб кетди-да, бутун аркони давлат олдида уни роса осмонларга кўтариб мақтади, ҳатто Дорейосдан ҳам юқори қўйди. Осиё ода-тига амал қилиб, форслар хазинасидан олинган шоҳона тўн кийдирди. Шоҳнинг яқинларига ҳам тўн кийгизиб, турли қимматбаҳо буюмлар ҳадя этди. Тантанали кечадаги базм вақтида кайф билан рақсга тушган македон қизларидан тўрттасини Фарасманга тортиқ қилиб юборди. Хуллас, подшоҳ ҳам, шоҳ ҳам бир-бирларининг из-зат-икромларини ўрнига қўйишди.

Искандар ёнида турган Птолемейни чақириб унинг кулоғига бир нарса деди. Птолемей базмхонадан чиқди-да, бир дақиқа ўтмасданоқ қайтиб келиб, подшоҳга: «ҳаммаси жойида бўлади», дегандек ишора қилди.

Бир вақт қарабсизки, базм хонасига мулозимлар қадди-баста жуда ҳам чиройли, дид билан ясатилган араб отини етаклаб киришди.

Искандар тахтдан пастга тушди-да, мулозимлардан отнинг жиловини олиб, ўз қўли билан Фарасманга ҳадя этди. Базмдагилар бор овоз билан қийқиришар, Искандарнинг номини шарафлашарди.

Хоразм шоҳи ана шу гулдурос қийқириқлар ичиде

Искандарнинг қўлларини ўпиб унга минг бор қуллик қилди. Хоразмшоҳнинг мулозимлари отни олиб чиқиб кетишди.

— Биз сенинг муборак ташрифингни гоят қадрлаймиз, элингизга тегмаймиз. Узоқ Хвайреземдек ўлкадан паноҳ истаб келган экансан, биздан ёмонлик кўрмайсан, сенинг бу ҳаракатингни, бизга кўрсатган ҳурматингни юксак баҳолаймиз.

Тилмоч Искандар сўзларини Фарасманга оқизмай-томизмай таржима қилиб берди.

— Эй улуғ подшоҳ, шоҳлар шоҳи. Бизга кўрсатган мулозиматингиз, иззат-икромингиз олдида лолмиз. Қай сўз билан, қай иш билан ўз садоқатимизни изҳор этишдан ожизмиз. Сиздек улуғ жаҳонгир олдида ўзимизни ҳамиша қарздор деб билурмиз.

Искандар ўз тилмочи орқали Хоразмшоҳнинг сўзлари маъносини билиб олди. Кейин жиддий оҳангда сўзлади:

— Мана эшит, олинган маълумотларга кўра, Бақтрия Аҳмонийларга уч юз олтмиш талант ўлпон тўлаган. Суғдиёна, Ария, Парфия ҳам уч юз талант, Саклар ва хазарликлар икки юз эллик талант юборганлар. Хвайрезем бўлса уч юз талант ўлпон тўлаб келган. Энди бу ўлпонларнинг миқдори икки-уч баробар ошади, сенга бўлган ҳурматим юзасидан, бошқаларга нисбатан камроқ, яъни энди беш юз талант ўлпон тўлашингни сўрардим. Узинг кўриб турибсан, шундай катта лашкарни кийинтириш, маош бериш, қуроолантириш, овқат билан таъминлаш осонми? Ахир буларнинг ўзи бўладими?

— Тушундим, тушундим, улуғ жаҳонгир,—деди Фарасман қуллуқ қилиб.

— Энди бу ёғини эшит!—деди Искандар энг муҳим, жиддий масалани ҳал этаётгандек.

— Қулоғим сизда, улуғ подшоҳ.

— Ҳар йили тўрт юзта яхши от, икки минг пуд бугдой, уч минг пуд арпа юбориб турасан. Яна бу ёғи ўзингнинг ҳимматингга боғлиқ.

Искандар тўланадиган божлар ҳақида аниқ қилиб бирма-бир санаётганининг ўзидаёқ Хоразмшоҳнинг калпагаги учиб кетганди. Энди у афтидан қашқирдан қутулиб, бўрига учраганди. Ўзига ўзи: «Нега ҳам келдим, сичқоннинг ўлгиси келса мушук билан ўйнашади», деб дилидан ўтказди.

— Эшитаяпсанми, хаёлинг паришонга ўхшайди,—Искандарнинг бир оз жаҳли чиққандек бўлди.

— Йўқ, йўқ, улуғ подшоҳ, мен ҳозир сиздан бир нар-

сани сўрашга андиша қилиб турибман,— деди гапни бошқа томонга буриб Фарасман.

— Нима эди, айтавер?— деди Искандар Фарасманнинг оғир гавдасига разм қолиб.

— Улуғ подшоҳ, денгиз атрофида бизга чегарадош амазонкалар, колх қабилалари бор. Улар бизга тинчлик беришмайди, чорвамизни талаб, қизларимизни, бола-ларимизни қулликка ҳайдаб олиб кетишаверади... Шуларга қарши курашда ёрдам берсангиз. Биргалашиб уларни даф қилсак, сизнинг барча айтганларингизни тўла бажарардим...

— Ердам бермасам бажармайсанми?— деди бир оз кесатиброқ подшоҳ.

— Йўқ, йўқ. Сиз мени тўғри тушунинг, ҳамма айтганларингиз ортиги билан тўланади, бунинг устига, агар улар устига юриш қилсангиз, бутун сарф-харажатлар менинг устимга бўлади,— деди Фарасман Искандар газабидан қўрқиб.

Искандар атрофини ўраб олган лашкарбошиларига: «Нима дейсизлар», дегандек назар ташлади. Улар Хоразмшоҳнинг бу ноўрин илтимосига «энди бизга шу ҳам бор эканми?», дегандек энсалари қотгандай бўлди.

Фарасман Искандарнинг мовий кўзларига тикилди, аммо жаҳонгирнинг ҳеч нарсани англамайдиган бепарво қарашларидан ўзича хулоса чиқарди. Демак, бу таклиф подшоҳга ёқмади, Искандар унга ёрдам бермайди, шу гапни очганига ўзи ҳам пушаймон бўлди.

— Сенинг таклифингга ҳозирча рози бўлолмайман,— деди ниҳоят Искандар. Мен Ҳиндистонга юриш қиламан... Бутун Осиёни забт этганимдан сўнг, Элладага қайтаман. Шундан кейин сенинг таклифингга қайтурмиз.

Фарасман бу ҳақда бошқа гап айтишни ортиқча билиб Искандарга қуллуқ қилди. Шундан кейин зиёфат яна узоқ давом этди. Ичкиликбозлик авжга минди. Искандарнинг ўзи ҳам тинмай ичарди. Қўшиқ, рақсларнинг кети узилмасди. Лашкарбошилар, Искандарнинг яқинлари даврадаги рақсга тушаётган қизларни ёнларига қақриб олиб, кайф билан уларга ёпишар, баъзи бирларини базмхонадан олиб чиқиб кетишарди. Бундай пайтларда Искандар: «Одамларим бир маза қилиб олсин», деб ҳамма номаъқулчиликларга йўл қўйиб берарди. Хоразмшоҳи чарчаган бўлса ҳам Искандарнинг ёнида то базм охиригача ўтирди...

Мана, энди Фарасман Искандар ҳузуридан ҳеч нарсага эриша олмай, бўйнига яна ҳам катта бож юклаб

кетмоқда. Искандарнинг мавҳум гаплари мағзини чақиб, зиёфатдан сўнг кечаси билан мижджа қоқмай чиқди. Энди бўлса уйқусизликдан боши гангиб кетяпти, ҳатто кўзларининг ғўлагигача оғрияпти. Уриндиқда кўзини юмиб, бир оз тин олмоққа ҳаракат қилса ҳам бўлмади. Ўз юртида бўлса, ҳатто, саройда маросим кетаётганда ҳам тахтда ўтириб ухлаб қоларди. Ҳозир бўлса асаб-лари тортилган, юраги безовта. Ўз элига тезроқ эсон-омон ета қолсайди. Ҳали шу нохуш совуқ кунда қанча ҳафталаб йўл юриш керак, манзил узоқ, замин қаттиқ, қанча тоғу тошлар, дарёлар, дашт-биёбонларни кечиб ўтиш керак. Йўл азоби қурсин, ҳар ҳолда отларинг шай, сиққина арава, хизматкор мулозимлар хизматингда бўлса ҳам кеч кузнинг совуқ, нам ҳавосида узоқ йўлга чиқишнинг азоби кўп бўлади. Ўз-ўзига дашном берди, нега ҳам шунча йўл юриб келган эканман. Фақат Искандардек жаҳонгир подшоҳни кўриб қўйиш учунми? Шунча совға-саломлар, ҳар йили Искандарга беш юз талант ўлпон тўлаш. Бошқа солиқлар-чи, қанча дон, от, канизаклар юбориб туриш керак.

Бунинг устига энг муҳими Суғдиёна ўт ичида ёнаётган, халқ қасоскорлари аёвсиз жанг олиб бораётган бир пайтда ўз ватандошлари олдида ким деган одам бўлди, энди улар Фарасманни аллақачон сотқинга чиқариб қўйишди. Искандарга ялиниб борди, оёғига бош урди, деб гап қилишади Фарасманнинг юрагини безовта қилиб эзаётган нарса ҳам шу!

Шоҳнинг эти уюшиб, бошига қаттиқ оғриқ кирди. Уриндиқ чеккасига қўйилган ёстиққа ёнбошлади. Озгина кўзи кетган экан, бирдан ташқарида қий-чув бўлиб қолди, шоҳ бирор босқинчи қабила одамлари ҳужум қилди, шекилли деб ўрнидан туриб арава даричасидан қаради. Суворийлар қўққисдан йўлдан чиқиб қолган тулкини қувиб ҳар томондан ўраб олишган, ўқни ким тегизарга ўйнашмоқда эди. Шоҳнинг кўнгли жойига тушди, аскарларининг руҳи яхшилигидан хотиржам бўлиб, яна ўриндиққа ёнбошлади.

Бу йўлларда хавф-хатар кўп. Юнон-македон истехкомларидан ўтиб бориш унча қўрқинчилик эмасди, қўлида Искандарнинг муҳрлаб берган ёрлиғи бор. Энг хавф-лиси чўл-биёбонлардан чиқиб ҳужум қиладиган турли кўчманчи қабилалар. Улар ҳеч кимни тан олишмайди, ўлжа бўлса бас, талаб, ўлдириб кетаверади. Хоразмшоҳ ўз атрофига бир ярим мингга яқин яроқбардор, тоғни урса талқон қиладиган паҳлавон суворийларни танлаб

олиб келган. Улардан ташқари шоҳга хизмат қилувчи юзга яқин мулозимлар ҳамроҳ бўлиб келишган. Шунда ҳам саҳройи босқинчилар чигирткадай ёпирилиб келса борми, улар билан жанг қилиб барака топмайсан, улар ўқ-ёй отишга жуда уста бўлишади, кейин ер тагидан чиққандек бирданига пайдо бўлиб қолишади. Бирпасда ҳаммаёқни алғов-далғов қилиб, ғойиб бўлишади. Уларни кейин қувиб етиб бўлмайди, мол-мулкини талайди-ю, зумда қум ичига кириб йўқ бўлиб кетади. Орқасидан қувиб борсанг, адашиб чўл ичидан чиқолмай қашқир ва қузғунларга ем бўласан.

Шоҳнинг бош оғриғи кучайди, энди кўнгли билан қўшиб оғриётганди. Чўл ўртасида қулай жой топиб, чодир қуришди. Ўт-чўп топиб келиб олов ёқиб, қозон осишди-да, шоҳнинг кўнглига ёқадиган таом тайёрлашди. Кечга томон Фарасманнинг аҳволи бир оз яхшилангани учун кўнгли мусаллас тусаб қолди. Ўткир мусаллас шоҳнинг кайфиятига таъсир этиб кўнгли қўшиқ эшитишга мойил бўлди. Фарасман мусиқага ғоят ишқибоз эди, бирор сафарга чиққанда ўзи билан ҳамиша сарой қўшиқчисини олиб юрарди. Мулозимлар кўнгил очиш учун Искандар ҳада этган юнон раққосаларини олиб келмайликми, деб сўрашганди, шоҳнинг маишатга кўнгли бўлмади. Вақт алламаҳалга борганга қўшиқчига ҳам рухсат бериб юборди. Шоҳнинг ҳузурда гулханга ўт қалаб ўтирган икки соқчидан бошқа ҳеч ким қолмаганди. Мусаллас ўз кучини кўрсатди, шоҳнинг оёқ-қўли бўшашиб ширин уйқу элитди. Фарасман қанча вақт ухлаганини билмади, негадир ётган тўшаги худди юриб кетаётгандек туюлди унга, бақирмоқчи бўлганда оғзи очилмади, нафаси қайтиб типирчилади. «Нима бўляпти ўзи, бирор чоҳга тушиб кетдимми ё бўлмаса ўлим шундай туюладими кишига» деб ўйларди. Қўлини қимирлатган эди, қаттиқ нарсага бориб тақалди. Эс-хушини йиғиб олишга ҳаракат қилди, аммо уйқули кўзлари негадир очилмасди. Отнинг туёқ товуши эшитилди, от нима қилиб юрибди ёки хиёнат юз бердими, қароқчилар қўлига тушганмикин. Икки кишининг от устида ғовур-ғувур сўзлашиб кетаётган товуши қулоғига чалинди, бу менинг одамларим эмас. Хуллас, бирор воқеа юз берган, энди тақдирга тан бериб жимгина ётаверди. Суворийлар узоқ юришди, отлар секинлашиб тўхтади, бирдан ғовур-ғувур бошланди. Ҳалиги икки отлиқ шоҳни эҳтиётлик билан туширди. Кейин кимдир ханжари билан қоп оғзини тилиб юборди-да, шоҳнинг оғзига тиқилган латтани олиб таш-

лади. Бақувват қўллар шоҳни даст кўтариб ўрнидан турғазиб қўйди. Хоразмшоҳ ўзини машъала билан ёритилган қароргоҳда кўрди. Бу воқеалар шундай тез юз бердики, шоҳ ҳамон туш кўраётгандек ҳис этди ўзини.

— Кечирасиз, улуғ шоҳим, ҳурматсизлик учун,— деди устига қоплон териси ёпинган баланд бўйли келишган паҳлавон йигит.

— Мен ўзим қаердаман, ким билан сўзлашяпман, бу босқинчилик нечун, ахир, мен буюк Хвайрезем шоҳиман,— деди асабийлашиб.

— Босқинчилик сотқинлик эмас,— деди ҳалиги йигит киноя билан.

Фарасман бошини қуйи солиб, куни кеча йўл бўйлаб келаётганида хаёлидан ўтказган фикрларини эслади. «Ҳа, ватандошларим мени аллақачон сотқинга чиқариб қўйишган, ярим тунда бу ерга олиб келишларининг боиси ҳам шунда».

— Сен кимсан ўзи?— сўради шоҳ.

— Мен Спитамен бўламан.

Шоҳ индамай қолди.

Спитамен Фарасманга зимдан разм солди. Қаршисида Суғдиёна шимолидаги обрў-эътиборли ва қудратли Хвайрезем давлатининг буюк шоҳи турарди. У жуссаси бақувватдан келган, соч-соқолига эндигина оқ оралай бошлаган эллик ёшлар чамасидаги паҳлавондан келган елкадор одам эди. Ҳозир унинг эғнида шоҳона кийимлари йўқ, фақат юмшоқ шоҳидан тикилган тунги узун кўйлакда турарди.

— Искандарга борганлигим учун ўзим ҳам хафаман,— деди Фарасман.

— Нега?— сўради Спитамен.

— Хатога йўл қўйдим, баъзи одамлар нотўғри маслаҳат беришган экан, ўзим ҳам пушаймонман,— деди шоҳ.

— Биз шундай бўлишини яхши билардик,— кесатиброқ деди Спитамен.

— Ҳар ҳолда Искандар Хвайреземга юриш қилмайди, энди Ҳиндистонга жўнайди.

— Сиз нима ваъда қилдингиз унга,— сўради, Спитамен.

— Катта ўлпон талаб қилди мендан, аммо биз унга ҳеч нарса тўламаймиз.

— Нега?

— Чунки бизнинг кўзимиз очилди, агар бизга ҳужум қилгудек бўлса, сўнгги қонимиз қолгунча жанг қиламиз,— деди шоҳ.

— Унинг ифлос ниятларини энди билибсиз-да,— деди Спитамен.

— Менга қара, Спитамен, сени ҳурмат қилиб юраддим, мана кўришиш ҳам насиб бўлди. Ватандошларга айт, улар сенинг гапингга ишонади, мени кечирришсин.

— Айтишга айтаманку-я, лекин Суғдиёна бошига шундай оғир кун тушганда, Искандар пойига сажда қилиб боришингизни Суғдиёна ҳам, хвайреземликлар ҳам кечирмайди, шоҳим.

— Хвайреземликларга керак бўлса ўзим айтаман, сендан илтимосим шулким, менинг асл мақсадимни одамларга тушунтириб қўй, ахир, сени сўзининг устидан чиқадиган мард одам деб эшитганман,— деди Хоразмшоҳ.

Спитамен навкарларига ишора қилди:

— Улуғ шоҳга от, кийим-кечак беринглар. Тонг ёришмасдан ўз жойига элтиб қўймоқ даркор.

Спитамен қароргоҳига кириб, почанўстин олиб чиқиб Фарасманнинг устига ёлди.

— Яна кўришиш насиб этадими, йўқми, ҳар ҳолда бу мендан эсдалик, суғд қизлари тиккан,— деди Спитамен.

— Раҳмат сенга. Фақат менга айт-чи, қароргоҳим ёнида абжир қўриқчи йнгитларим турганда мени қандай қилиб олиб келдинглар,— сўради шоҳ таажжубланиб.

— Бу бизнинг сиримиз, кейин билиб оласан улуғ шоҳ,— деди Спитамен кулиб.

Спитаменнинг навкарлари Фарасманни тонгга яқин ўз ўтовига қўйиб келдилар. Мулозимлари ҳам, лашкарлари ҳам тунда бўлиб ўтган учрашувдан хабар топишмади, сир сирлигича қолди...

СОТҚИНЛИК

Массагетларнинг катта бир қабиласи жойлашган бу қишлоқ унчалик сердарахт бўлмаса ҳам, аммо яшаш учун анча қулай эди. Атроф-теварақ бийдай дашт, ёқимсиз шамол ҳеч тўхтамайди. Дунёнинг бир чеккасига ўхшайди, бу ерни унча-мунча одам топиб келолмайди. Нега десангиз шўри чиқиб ётган саҳро йўллари бири-бирига ўхшайди. Йўлни яхши билмаган йўловчи албатта адашиб қоларди, агарда суворий йўлга чиқса, бир неча соат йўл тополмай сарсон бўларди, от-уловсиз йўловчику бир-икки кун саҳрода қолиб кетиши ҳеч гап эмас. Ҳар тарафга илонизи бўлиб кетган ёлғизоёқ йўлларнинг қаерга олиб бориши фақат шу ерлик чўпон-чўлиқ

ларга, овчиларгагина маълум. Улар ўз моллари, қўй-
иқиллари, туяларини қир ёнбағирларидаги серўт ерлар-
га олиб бориб боқишади. Энг муҳими, қишлоқ-чеккасида
уч томони қир-адирлар билан қопланган пастқамликда
қор, ёмғир сувларидан пайдо бўлган табиий кўллар
ерли аҳоли учун жон озуғи, ҳаёт манбаи, бирон бегона
кўз уларни дарров тополмайди.

Кўллар атрофини шўр босиб, оппоқ туз ер устига
чиқиб ётар, шу боисдан бўлса керак, ерли аҳоли уларни
«Шўр кўл» деб атар эди. Бу кўлларни Оксиана кўлининг
«болалари» ҳам дейишарди. Агар баланд қир тепасига
чиқиб, пастга қарасангиз, чўл томонга ястаниб ётган
кўл суви қуёш нурида ойнадек ярқираб туради. Ойдин
кечаларда бу яна ҳам мўъжизакор, яна ҳам гўзал кўри-
нади. Кўлда турли сув қушлари: ўрдаклар, қашқалдоқ-
лар, кеч кузда ғозлар галаси пайдо бўлади.

Мана кечга яқин кунботар томондан келган икки от-
лиқ Шўр кўл бўйида тўхтади. Уларнинг юриш-туриш-
лари бежо, хатти-ҳаракатларидан қандайдир жиддий
ишга бел боғлаганлари билинади. Улар отларини ўтлоқ-
қа, қирғоқ бўйига қўйиб юбориб, жой ҳозирлаб, гулхан
ёқишди. Гапларидан улар бу ерликка ўхшамасдилар.
Бири япасқидан келган бақувват йигит, иккинчиси эса
қотмадан келган узун бўйли, овози ингичка, ўрта ёшлар-
даги одам эди.

— Сен бола, бу ёғига эҳтиёт бўл, нақ бошинг кета-
ди-я,— деди оловга чўп ташлар экан баланд бўйлиси.

— Мен-ку ўз бурчимни бажарарман, худди қўйнинг
оғзидан чўп олмагандек... аммо сен — деди япасқи.

— Нима, сен менга ишонмаяпсанми?— жаҳли чиқди
иккинчисининг.

— Ишонаман, лекин бу иш жуда қалтис, билиб қо-
лишса борми, сен билан мени ҳеч ким кечирмайди. Спи-
таменни ўзинг биласан, биз бўлсак унинг жонини суғу-
риб олмоқчимиз. Ахир бирор гап бўлса, биласанми,
нима бўлади?

— Агар шу ишни ўринлатсак, Спитаменнинг қаноти
синади, шу билан тамом — ўнганмайди, Суғдиёна қу-
тулади ундан... Сен билан бизга бўлса бойлик, давлат
оқиб келади.

— Бу нима деганинг?— сўради баланд бўйлиси.

— Бир ўқ билан икки қуён... Мен ундан қасдимни
ҳам оламан...— деди япасқи йигит мағрурланиб.

— Унинг оиласи қаерда экан, қишлоққа битта бего-
на одам борса, дарҳол билинади. Спитаменнинг ўзи шу

ерда бўлса-я!— безовталанди баланд бўйлиси мўйлови-ни ўйнаб.

— Билмадим, юрагим орқамга тортиб турибди, бир фалокат юз бермасайди,— деди япасқи.

— Эй, нодон, сен ҳам ваҳимачи экансан, менинг ҳам юрагимга гулгула солиб қўйдинг, қани хуржунни очиб емакдан ол,— деди новчаси.

Япасқи йигит худди шуни кутиб тургандек ўрнидан турди-да, чеккароққа саранжомлаб қўйилган хуржунларнинг бирини очиб яхна гўшт билан пишлоқ, қўрда пиширилган нон ва бир оз мева-чева олиб келди.

Икковлон ҳар ким ўз хаёли билан жимгина ўтириб овқатланишга тушишди. Шу вақт қир томондан қўйқўзилар суруви кўл томонга кела бошлади. Улар безовталаниб, нарсаларини йиғиштиришди.

— Отларни эгарла,— деди баланд бўйли йигит ҳовлиқиб.

— Агар отларни миниб жўнаб қолсак, улар хавфсираб, орқамиздан қувиб, ушлаб олишади. Массажетлар бир сўзли одамлар, уларга гап уқдириб бўлмайди, бекордан-бекорга ўлдириб юборишлари мумкин, шуни биласанми?— деди япасқи ҳаяжонланиб.

— Хўш, бўлмаса нима қиламиз?

— Биз йўловчилармиз, бу ерда дам олиб ўтирибмиз, эрта билан йўлга чиқамиз. Бихрага кетяпмиз, тушундингми?— деди новчаси гўё ақлли ва тадбиркор одамдек.

Улар яна бемалол жойларига ўтиришиб, қолган яхна гўштни хуржунга саранжомлаб, ҳеч нарса билмагандек, дастурхондаги мева-чевалардан танаввул қилаверишди.

Шу орада сурув ҳам етиб келди. Ҳаммаёқни қўйқўзиларнинг маъраши босиб кетди, чўпонлар «қурув-қурув» деб сурувни тартибга солишарди. Эшакдек келадиган чўпон итлари бўлса, четга чиқиб кетаётган довдир қўйларни вовуллаб отарга олиб келиб қўшарди. Қўйлар ҳам шунга ўрганиб қолгандек, шаталоқ отиб, сакраб, отарга кириб қўшиларди.

Мана, қўйлар бир-бирини суриб, сакраб сувга етиб келишди. Ҳаммадан олдин саман отда кўл бўйига етиб келган, офтобда юзлари қорайган, қўнғир тусли, кенг яғринли массажет йигит ўтирганларга эътибор ҳам қилмай, оти билан тўппа-тўғри кўлнинг саёз жойига тушиб кетди. Бошқа чўпонлар ҳам ундан ўртак олиб, шундай қилишди. Бир йигит от устида туриб, эғнидаги жандаси-

ни ечдвда, отнинг ёлини ушлаб кўлга тушди, юз-кўзларини, баданларини юва бошлади. Қўриқчи итлар ҳам баларидан қолишмай, сувга интилишди, узун бўйли билан япасқи йигит ҳам чўмилганларга ҳаваси келиб, қишмларини қиргоққа ечдилар-да, сувга тушиб ювина бошлашди.

Хуллас, ҳамма бир сидра чўмилиб, ювиниб олди. Ҳалиги қорамағиздан келган массагет йигит завқ билан чўмилаётган мусофирларга қараб турди-да, сувдан чиқингач, секин-аста улар ёнига келди.

— Бу ерликка ўхшамайсизлар, қаердан келдинглар?— деб сўради улардан.

— Бихрага кетяпмиз, асли Навтакаликмиз, савдо ишлари билан Хвайреземга борган эдик,— деди узун бўйли вазминлик билан. Чўпон йигит синовчан кўзлари билан йўловчиларни бошдан-оёқ кузатиб чиқди, кейин отларига, бир чеккага тартиб билан қўйилган анжомларга, хуржунларга қаради.

— Навтакаликман денглар, ҳа у ёқларда не гаплар бор?— ўсмоқчилагандек сўради чўпон.

— Нима бўларди. Искандар халқни талаб ётибди. Спитамен чўлма-чўл, даштма-дашт ёв қувиб юрибди...— япасқи жим бўлиб қолди.

— Сизлар Искандарнинг айғоқчиси бўлманглар тагин,— деди чўпон бирдан зийрак тортиб.

— Ия, нима деяпсан ўзинг? Эсинг жойидами? Наҳотки сотқин деб ўйласанг ўз туғишганларингни,— деди япасқининг бир оз жаҳли чиқиб.

— Ҳозирги замонда одамларга ишониб бўлмайди, дўпписи тор келса ўз отасини ҳам сотиб юборади,— деди чўпон ва бор овози билан бақириб, қўйларни кузатиб турган чўпонлардан бирининг номини айтиб чақирди. Бошига сариқ кулоҳ, чопони устидан камар боғлаб олган, бақувватдан келган абжир йигит бирпасда шамолдек елиб келди. Чаққонлик билан отдан сакраб тушди-ю, хизмат дегандек чўпон бошлиғига қараб турди. Чўпон бошлиғи унга «ҳозир» дегандек қаради-да, кейин «меҳмонлар»га мурожаат этди.

— Айбга буюрмайсизлар, бу йигит сизларни қишлоққа олиб боради, оқсоқол билан учрашганингиздан кейин йўлингизга кетаверасиз.

Мусофирларнинг ранги қув ўчди, узун бўйлиси жаҳл билан бир нарса демоқчи эди, япасқи ўртага тушди. Чўпонлар бошлиғи қишлоққа бориш зарурлигини қатъий талаб этди:

— Ҳозир ҳаммаёқда Искандарнинг айғоқчилари изғиб юрибди. Улар Спитаменни излаяпти. Шунинг учун биздан хафа бўлманглар, сизларни шундоқ қўйиб юборишга ҳаққимиз йўқ, қочишни хаёлларингга ҳам келтирманглар, барибир ушлаб оламиз. Оқибати ёмон бўлади. Кимки бизга итоат этмай қочса, калласидан жудо бўлади.

Мусофирлар бўйинлари ёр бермай, ноилождан массагетлар қишлоғи томон юришди. Қишлоқ йўли анча узоқ эди, тақир чўл бўйлаб анча юришга тўғри келди. Йўл-йўлакай ҳар иккиласининг фикри бузилиб, бир амаллаб қочишни мўлжалалб кўришди. Ахир, улар икки киши бўлса-ю, кўрқиб шу бир чўпоннинг олдига тушиб кетаверишса? Чўпон кўринишдан анча абжир, паҳлавон йигит эди. Бўйнига ўқ-ёй осиб олганди. Умуман ўқ-ёй отишда, арқон ташлашда массагетлардан ўтадигани йўқ.

— Хаёлларингизни бузмай юраверинглар, билиб турибман, бир ўқ билан икковингнинг қулоғингизни ёпиштириб қўяман,— деди чўпон йигит. Қўлига ўқ-ёйни олиб, осмонда учиб кетаётган зағчани отди. Зағчанинг пати тўзиб, қағиллаганча ерга қулаб тушди. Икковлон бир-бирларига қарашди. Улар тақдирга тан бериб, энди жимгина қишлоқ томон кетаверишди.

— Спитамен қаерда ҳозир?— деб сўради япасқи олдинда — от устида мағрур кетаётган чўпондан.

— Ким биледи, бугун қарасанг Навтакада, эртаси Мароқандда, макони чўл, баланд тоғ чўққилари...

— Узунқулоқ гапларга қараганда, ҳозир шу ерда яшириниб юрган эмиш. Оиласи ҳам ўзи билан бирга дейишяпти.

— Мен ҳеч нарса билмайман, агар билсам ҳам айтмайман, тушундингларми? Хўш, нега уни суриштириб қолдиларинг? Гапларингдан ҳақиқатан ҳам айғоқчига ўхшайсанлар!

— Ахир биз суғдиёналик бўлсак, нега бизни айғоқчи деб ўйлайсанлар, ундан кўра, ўлдириб қўяқол.

— Қизиқ одам экансан, қўлимизга тушдинг ўлдириш қочмайди, ҳалол бўлсаларинг бўшатиб юборамиз, тўрт томонинг йўл, ёвуз ниятли бўлсаларинг бошлаб жазолаймиз.

Яна икковлон бир-бирига маъноли қараб қўйишди. Массагетлар қўлидан ўнғайлик билан қутулиб бўлмасди.

Улар массагетлар бошлиғи улуғ Сакон қароргоҳига

етиб боришганда вақт алламаҳал бўлиб қолганди. Ҳоким ёши олтмишларга борган бўлса ҳам, икки юзи қипқизил, бақувватдан келган, зуваласи пишиқ одам эди. Утовида ўзига яқин кишилар билан сўзлашиб, қумрон ичиб ўтирган экан. Сакон асирларни кўриб ҳайрон бўлди.

— Нима гап ўзи, сизлар шундай нотинч вақтда биз томонларда нега изғиб юрибсизлар?— деб сўради Сакон.

Новча қўл қовуштириб, таъзим билан яна бояги гапларни қайтарди.

— Агар сен Навтакадан бўлсанг, балки Спитаменни танирсан, уни кўргандирсан?

— Йўқ-йўқ, танимаймиз,—деди япасқи шеригидан олдин жавоб бериб.

— Сен-чи?— деб сўради Сакон узун бўйлидан.

— Мен ҳам... танимайман.

— Спитаменни чақириб келинглар,— буйруқ берди Сакон.

Мусофирларнинг ранги ўчиб, ўзларини қўярга жой топа олмай, худди қопқонга тушган сичқондек безовталанди. Айниқса новчаси типирчилаб қолди. «Спитамен шу ерда экан-да, массагетлар орасида яшириниб юрибди, деган гаплар тўғри бўлиб чиқди,— деб ўйлади у.— Энди нима қилиш керак? Бизни яхши танийди, энди калламиз кетиши аниқ. Бу ерларга ажал қувиб келган экан! Агар Спитаменнинг бола-чақаси шу ерда бўлса, хотини ҳам танийди. Бирор яхши баҳона топиш керак. бу ерга келишимиз боисини асослаб бермасак, биздан хавфсираб, айғончига чиқариб қўйишади. Аммо бу ерга ким юборганлигини бошимизга қилич келса ҳам айтмаслигимиз лозим. Мен-ку, майли-я, аммо анавининг асаби бўш сотиб қўйишдан ҳам тоймайди». Бошини қуйи солиб ўтирган япасқига қаради. Рангида қон йўқ, пешонасида ажинлар кўринди. Кўзига бирпасда қорайиб кетгандек туюлди.

«Аблаҳ, ўз манфаати йўлида отасини ҳам сотиб юборди», деб ўйлади ичида новча. Шароит мураккаб, Спитаменни алдаб бўлмайди, зукко одам, кўзингга қараб ҳаммасини бирпасда билиб олади. Унинг қўлидан ўнгайлик билан қутулиб кетолмайсан. Суғдиёнада нима гаплар бўлаётганини ўтирган жойида билиб туради.

Спитаменга юборилган одам қайтиб келиб: «Спитамен йўқ экан, бир-икки кундан сўнг қайтар эмиш...» деб айтди. Асирларга жон кириб, юзларига қон югурди.

— Қаерга кетибди?— деб сўради Сакон.

— Уз одамлари билан саҳарлаб чиқиб кетган экан, афтидан ҳозир бу ердан анча узоқда бўлса керак.

— То Спитамен келгунга қадар буларни ертўлага қамал қўйинглар,— деди Сакон.

Хуллас, айғоқчи деб гумон қилинган «меҳмон»лар шахсан Саконнинг назоратида қамоқда турди.

Спитамен қишлоққа уч кундан кейин қайтиб келди. Сакон уни воқеадан хабардор қилиб, ертўла — зиндонга бошлаб борди. Улар зиндон эшигини очиб киришганда ерда икки киши ўлиб ётарди. Бири овқат олиб кирган зиндон қоровули, иккинчиси бўлса ўша семиз айғоқчи йигит эди. Спитамен узоқ тикилиб, уни таниди. У Равшанакка уйланмоқчи бўлган ўша япасқи Ситон эди...

Унинг шериги ким, қаерга қочибди?

Спитамен ҳайратдан ёқа ушлади: «Бу одам массагетлар элида нима қилиб юрибди, наҳотки нияти бузуқ бўлса? Хўш, унинг шериги ким, қаерга қочибди?»

Спитамен ўз қароргоҳига қайтгач, Ситон ва унинг шеригини асир олган чўпонларни йўқлатди. Улардан қотилнинг афти ангорини билиб олиши лозим эди. Чўпонларнинг айтишига қараганда, қотилнинг бўй-басти баланд, оқ юзли, юзининг чакка суяклари бўртиб чиққан, соқол-мўйлабига оқ оралаганди. Бир қулоғида катта кумуш зираги бор, башанг кийинган, эгнида ҳаворанг камзул, оёғида учи қайрилган қора этиги бор, бошига бўлса сариқ кулоҳ кийган. Камари зардан қилинган, кумуш қинлик шамшири бор эди. Гапирганда овози бир оз бўғиқ чиқади.

— Бу гапларинг тўғри-ю, аммо, ўша одамнинг ўзига хос бирор белгиси бормиди, шуни айтиб беролмайсанми?— деб сўради Спитамен.

— Ҳа, эсладим, бурнининг ўнг томонида катта сўғали бор эди,— деб қўшиб қўйди чўпон.

— Мана бу бошқа гап,— деди Спитамен.

Чўпонлар ўз йўлларига кетишди. Спитамен массагетлар юртида изғиб юрган, шайтон либоси кийган бу аблаҳ сотқинларнинг нима истаб келганлигини биларди. Аммо улар кимнинг буйруғи билан бу томонларга келишган! Унинг жони кимга керак бўлиб қолди экан, ана шуниси қоронғу эди. Чўпонлар ҳушёрлик кўрсатишибди, икковини ҳам ушлаб, бу ерга олиб келишибди. Аммо яхши қўриқлай олишмабди. Уртада бир бечора соқчи ўлиб кетибди. Шўрликнинг бола-чақаси кўп экан.

Спитамен марҳумнинг оиласига катта ёрдам кўрсат-

ди — отардаги қўй-эчкилардан 20 тасини ёрдам сифатида ҳады этди. Хўш, энди савол туғилади: ўша ифлос, дили тўла адоват қотил ким бўлди экан, сирни ошкор қилмаслик учун ўз шеригини қурбон қилишдан ҳам қайтмабди. Бурнининг бир томонида сўғали бор эмиш. Менга кимнидир эслатяпти бу белги, кимда бор эди шундай сўғал-а? Спитамен ўша одамни ҳеч эслай олмади, қаерладир учратган, лекин бир марта кўрган бўлса керак. Агар илгари билган одам бўлса, албатта эсларди, ахир унинг хотираси яхши-ку.

Спитаменнинг кўнглига ғашлик тушди. Унинг душманга қарши жанг қилиб, қўли толмайди, дашт-биебонларда оч-наҳор кезиб, ўз лашкарлари билан Сугдиёнанинг у чеккасидан бу чеккасини кезиб чарчамайди. Аммо мана бундай одамларнинг сотқинликлари, ифлос ишлари асабга тегиб, билакдаги кучни қирқади, заифлаштиради, вужудда оғриқ, бўшашувчилик пайдо қилади. Пўлат ҳеч қачон синмайди, эгилмайди. Аммо кичкинагина занг уни чиритади, ишдан чиқаради. Ифлос, сотқин, ифвогар одамлар ҳам худди ана шу зангга ўхшайди, пўлат иродали паҳлавон одамлар ана шундай пасткашларнинг мунофиқона ишлари туфайли иродалари бўшашиб, асаблари тортилади.

Спитамен қора ниятли айгоқчиларни ўйлади-ю, назарида гўзал Сугдиёнанинг покиза бағрига занг тушгандек туюлди. Қани энди ўша иблис либосини кийган «инсон» унинг қўлига тушса-ю, бутидан икки ёққа йиртиб ташласа! Афсус, унинг изи ҳозирча йўқолган, ўзи шайтондек қайгадир ғойиб бўлган. Бундай одамлар яширинишга ҳам уста бўлади, уларнинг ўз раҳнамолари, йўл-йўриқ кўрсатувчилари бор. Йўқса, қаердан пайдо бўладилар?! Уз-ўзидан бўлмайди-ку ифлос, қора ишлар!

Энди жойни ўзгартириш, бу ердан тезда кетиш керак, бўлмаса бирор фалокат юз бериши мумкин. Искандар унинг боши учун бутун жаҳонни беришга ҳам тайёр, шу боисдан одамларни ёллаб, алдаб, сотиб олиб, Спитамени қидирмоқда, қўлга олиш учун ҳеч нарсани аямаяпти. Сугдиёнанинг зодагонларига бойлик, ҳатто подшоҳлик ваъда қилмоқда. Фақат Спитаменни унга ушлаб беришса бўлгани. Ахир Искандарнинг эртаю кеч тинчлигини бузиб, ҳаётини хавф остига солаётган, аскарларини бирма-бир қадам-бақадам қириб, қасос олаётган шу Спитамен-ку! Агар Спитамен бўлмаганда, аллақачон Сугдиёнани бўйсундириб, Ҳиндистонга йўл

оларди. Спитамен унинг йўлига тўғаноқ, оёғига тузоқ бўляпти. Буни Исқандар яхши билади.

Массагетлар юртида яшириниб юрганлиги энди ҳаммага маълум бўлибди. Вунинг сирли жойи қолмабди. Қочиб кетган айғоқчи — сотқин ўз хўжайинларига бу хабарни бугун-эрта етказди. Демак, Исқандар тез орада шу томонга юриш бошлайди.

Спитамен ўша кунгек кечга томон оиласини олиб, ўз қўшинлари билан Суғдиёنانинг номаълум тарафига қараб йўл олди.

ЖОҲИЛЛИКДАГИ АҚЛСИЗЛИК

Дионис байрами яқинлашиб қолганлиги муносабати билан катта тантанага тайёргарлик кўриларди, тангри-таолло йўлига катта қурбонлик қилмоқлик даркор. Исқандар бу сафар қурбонликни негадир Дионисга эмас, балки ўзича янги худоларга, Диоскураларга атади. Сарой атрофидаги айрим оғзига кучи етмайдиганлар подшоҳнинг бу «қилиғи»ни «ёввойи»лар таъсирига йўйишди. «Ҳаммаси осиеча урф-одатларга мойиллик оқибатида келиб чиқмоқда», деган гаплар тарқалди.

Шу байрам муносабати билан Мароқанддаги базм вақтида шундай катта можаро рўй бердики, бу Исқандарга жуда қимматга тушди.

Исқандар зиёфатга осиечасига кийиниб чиққанди. Чунки маросимга Мароқанднинг анча эътиборли кишилари, зодагонлари ҳам таклиф этилганди. Шундай пайтда уларга шу йўл билан таъсир ўтказиб қўйиш ҳам керак-да, буни Исқандар атайин қиларди. Оқибат, худди подшоҳ ўйлагандек бўлиб чиқди, ҳамма йиғилган вақтда Исқандарнинг миллий либосда ташриф буюриши кучли олқишларга сазовор бўлдики, ҳатто унинг бу ишини маъқулламайдиган, ўз эътиқодини менсимасликда айблаётган мухолифлари ҳам чапак чалишга мажбур бўлишди.

Исқандар осиеча либосларни ана шундай тантаналар вақтида, кейин маҳаллий зодагонлар, шаҳар ҳокимлари, Суғдиёна, Бақтриянинг эътиборли одамларини қабул этганда киярди. Шунингдек, зарур бўлган вақтда маҳаллий халқларнинг расм-русумлари ҳам қўлланиларди. Хоразм шоҳи Фарасман Исқандар ҳузурда бўлганида унинг осиеча либослари ўзига жуда ярашгандигини кўпчилик ҳузурда айтиб: «Бу билан Хвайрезем-

ликларнинг сизга бўлган ҳурматини яна ҳам оширдигиз», деб айтган эди.

Мастлик — ақл-идрокнинг идорасизлигига олиб болади, деганларидек, ичкилик авжга минга сари сафсатабозлик кучайди. Искандарнинг «эркаси» Клит айниқса ўзини йўқотиб, атрофдагиларга тегажовлик қилаверди. Кейин баъзан овозини баландлатиб: «Қаҳрамон ота-боболаримизнинг хизматларини менсимай, ҳадеб Александрни мақтайвериш керак эмас, у ҳали одамлар оғзига тушадиган нима иш қилибди, ҳаммаси македонияликлар хизмати», деяверди. Қимдир Филиппнинг ишларини мақтаб қолган эди, Клит яна авжга миниб кетди.

— Мен Граникдаги жангда Искандарни ўлимдан қутқарганман,— деди ҳаммага эшиттириб.

Мажлис аҳли жимиб Клитга қаради, шунда у ўрнидан туриб ўнг қўлини Искандарга кўрсатиб:

— Мана сени қутқарган ўша қўл, Александр!— деб бақирди.

Искандар ҳаддан ошаётган Клитнинг сўзларига чидай олмай жаҳл билан ўрнидан турган эди, ёнидаги «дўстлари» уни ушлаб қолишди. Аксига олиб Клитнинг орқасидан қурбонликка аталган учта қўйни етаклаб киришди.

Қизиги шундаки, Искандарнинг кайфли кўзига қурбонликка аталган қўйларнинг олдида Клит ҳам олиб кирилгандек туюлди. Қурбонликка аталган қўйлар учта эмас, тўртта бўлиб кўринди подшоҳга. Буни подшоҳ яхши аломатга йўймади. Ўзи кечаси ёмон туш кўриб, куни билан хавотирда юрганди. Энди Искандар ортиқ чидай олмади:

— Аблаҳ,— деди бақириб.

Шунда Искандар қўлига ҳеч нарса илинмай дастурхондаги олмани олиб Клитга отди-да, қиличинни қидира бошлади. Асаби бузилган подшоҳ жаҳл билан яроқбардорларини чақирганди, негандир ҳеч ким кирмади, буйруғи бажарилмай қолди. Подшоҳнинг кайфли ҳолатида миясига ёмон ғаламис фикрлар келиб урилди. «Менинг бошимга ҳам Дорийоснинг куни тушмаса эди», хавотирланди. «Бессга ўхшаган амалпараст сотқинлар мени ҳам шоҳнинг ҳолига солишмаса эди», деб юраги орқасига тортиб кетди. Бутун вужуди қизиб пешонасидан тер чиқиб, ўзини ёмон ҳис қила бошлади. «Йўқ, мен кимсан, жаҳонгир Искандар бўлсам, Клитга ўхшаган нонкўрларга измимни бериб қўяманми, овора бўпти,

ҳозир уларга кўрсатиб қўяман» деди-да, газаб билан ўрнидан туриб кетди.

Подшоҳнинг қаҳридан қўрққан Клитнинг ўртоқлари уни зиёфатдан олиб чиқиб кетишди. Аммо кайфи ошиб қолган Клит бошқа эшикдан қайтиб кирди. Ешлар Искандарнинг кўнглини бошқа ёққа чалғитиш мақсадида «ёввойи»лардан енгилган саркардалар ҳақидаги ҳажвий қўшиқни зўр маҳорат билан куйлаб юборди. Шунда Клит ўзини туюлмади:

— «ёввойи»лар ва душманларимиз олдида македонияликларни ҳақорат қилиш яхши эмас...! Александр ўз отаси Филиппни эсдан чиқариб, Амоннинг ўғлиман деб ҳовлиқиб юрибди. «Ҳа... ҳа»... деб Искандарни масхара қила бошлади.

Энди Клит қуйишқондан чиқиб кетган, кайф устида оғзидан боди кириб-шоди чиқар, қилаётган ҳаракатига мутлақо жавоб бера олмай қолганди. Ортиқча чидаб бўлмасди, Искандар ўзини қўриқлаб турган соқчи қўлидаги найзани олди-да, худди ўз ўлжасига ташланган овчидек Клитга отди... Найза унинг кўкрагидан кириб орқасидан тешиб чиқди. Клит қўлини мушт қилиб Искандарга бир нарса демоқчи бўлди-ю, аммо кучи етмай гурсиллаганча йиқилди, оғзидан қон келиб, бирпасда жон берди.

Сарой қий-чув бўлиб кетди, аммо гилам устида қонга беланиб ётган Клитнинг ёнига ҳеч ким яқинлашмай, ҳамма турган жойида қотиб қолганди.

Искандар кўм-кўк кўзлари жонсиз очилиб ётган Клитнинг тепасига келиб, пушаймондек бош эгиб турди. Кишига озор бергучи ғамгин жимжитликда Искандарнинг ич-ичидан оғир йиғи келди.

Шундай қилиб, македониялик буюк Искандар мастлик вақтида ўзининг энг яқин кишисини ўлдирди. Энди у ўз Ватанига қайтиб борганида Клитнинг онасига, ҳа, унга онадек бўлиб қолган тарбиячисига нима дейди!

Унинг икки ўғли Милет ёнидаги жангда Искандар учун жон берди. Энди бўлса Клитни Мароқанддаги базм вақтида ўз қўли билан найза санчиб ўлдирди! Бундан ҳам оғир фожиа бўлиши мумкинми? Бу мудҳиш базм кечасида мароқандлик аслзодалар, зодагонлар ҳам қатнашмоқда, улар нима деб ўйлашади...

Искандар ўз қилмишидан қийин аҳволга тушди, изтиробда Клитнинг кўкрагидаги найзани олди-да, кейин ўзининг кўкрагига яқин олиб, келиб санчмоқчи бўлганди, соқчилар келиб қўлидан найзани зўрлик билан тор-

тиб олишди. Саройда қий-чув бўлиб кетди. Искандарнинг шахсий соқчилари қўлтигидан ушлаб уни дам олиш хонасига олиб киришди. Искандар ўзини ерга ташлади-да, аччиқ-аччиқ йиғлай бошлади:

— Нима қилиб қўйдим, ахир бу шармандалик-ку, бу дунёда яшагандан ўлганим яхши, мени ҳам Клит ёнига юборинглар.

Искандар эрталабга яқин йиғидан тўхтади. Кечаги ичкиликдан ранг-рўйи заъфарон сарғайиб, уйқусизликдан кўзлари қизариб кетганди. Бундай руҳий тушкунликка ҳеч қачон учрамаганди. Энди унинг ҳеч кими йўқ, яккаланиб қолгандек ҳис этди ўзини. Кечаги бадмастликда рўй берган аянчли фожиадан кейин унга ҳеч ким яқинлашмайди, ҳамма ундан узоқроқ юришга қаракат қилади, худди ўрмондаги одамлар ундан, у эса одамлардан қўрққан йиртқич ҳайвондек ҳаёт кечиради. Шу вақтга қадар ўз шаънига фақат мақтов сўзлар эшитиб, мағрурланиб кетган Искандар энди оғир маънавий тушкунликни бошидан кечирмоқда. Хаёлини ана шундай мудҳиш фикрлар чулғаб олганди.

Бирдан Клитнинг жасадини кўришни кўнгли истаб қолди. Мулозимлар қонга бўялиб ётган Клитнинг ўлигини олиб келишди. Подшоҳ ўлик ёнига тиз чўкиб, узоқ йиғлади, юрагидаги дарду аламларини тўкиб солди.

— Мана мен, сенинг қотилинг, энди бу дунёда қандай қилиб яшайман. Ўз тарбиячимга қилган яхшилигим шу бўлдим, энди шўрлик арз-додини кимга айтади, ахир Клитни подшоҳнинг ўзи ўлдирган бўлса! Мени ўлимдан қутқариб қолган Клит бўлса, тарбиячим унинг севимли онаси бўлса, энди ўз Ватанимга нима деб бораман, ахир қани Клит, сенга ишониб юборгандим, деб сўраб қолса нима деб жавоб бераман.

Искандар ҳасрат-надомат билан қайғуриб, ҳадеб фарёд чекавергач, Клитнинг жасадини олиб кетишди.

Шундан кейин подшоҳ яна ўз ётоқхонасига кириб кетди-ю, уч кунгача у ердан чиқмади, кўкрагини ерга берганча мотамсари, очлик эълон қилгандек туз тотмай ётаверди...

Искандар ўз одамлари олдида юзи шувут бўлиб, куйиб-эзилиб, руҳан азоб чекаётган бир пайтда баъзи бир қилиқларни ўйлаб кўришга «вақт топди». Ҳа, инсон ариллаб-дариллаб, шон-шарафларга беланиб, чўққиға чиққан пайтда босар-тусарини билмай яқинлари юзига оёқ қўяди, ҳақоратлайди, ўзига яхшилик қилган, тар-

биялаган меҳрибон кишиларини унутади, аммо ҳаётнинг қаҳри, яшаш қонуниятларининг қасосли нуқталари борки, улар инсон иродасига бўйсунмайди, вақт-соати келиб ўзинг билмай, оёғинг остидан бу фалокат чиқиб қолиб, бошингга тўқмоқ урилгандек гангиб қоласан.

Искандар ҳам шон-шарафлар оғушида ўзини тута билмай қаттиқ зарбага дучор бўлди. Ҳеч ўйламаганда, жоҳиллик устида шундай мудҳиш ақлсизлик рўй бердики, энди подшоҳ ўз ёғига ўзи қоврилиб ётибди.

Шундай пайтларда улуг алломамй, жаҳонгашта саркардами ёки подшоҳми ўз қилмишлари ҳақида жароҳатнинг оғриғи кетгунга қадар ўйлайди, изтироб чекади. Кимларга ёмонлик қилди, кимнинг кўнглини оғритди, ман-ман бўлиб, босар-тусарини билмай қолганлигининг сабаблари нимада, ҳаёт сўқмоқларида кетаётиб қаерда қоқилди, хуллас ана шулар ҳақида узоқ ўйлаб, ўзича ўзи мулоҳаза юритади. Мана, жаҳон подшоҳлигига даъвогар бўлган Искандарнинг ёлғизликдаги фикр-ўйларини.

Искандар Эрон, Бақтрия, Суғдиёнани ўзига буйсундириб, ғолиб юришлари сўнггида айш-ишрат, базм қилаётган бўлса ҳам, лекин гўзал, ғаройиботларга бой ва ғоят қашшоқ бу ўлканинг муқаддас тупроғи унга оғирлик қилди, қанча кўнгилсизликлар келтирди. Нега шундай бўлди, қанча-қанча мард жангчилари дашту биёбонларда, чўлларда йиртқичларга ем бўлди, қоялардан йиқилиб ўлди, оғир жангларда ҳалок бўлди, Манедемдек бир қанча атоқли саркардалари шу тупроқда ажал топди. Усрушон тоғларида, Қирисахта остоналарида, Зарафшон водийси қишлоқларида халқ қасосчилари кўлида жон берганлар озми? Ҳақиқатан ҳам Турон замини Искандар учун оғирлик қилди, шу ерда ўзи ҳам бир неча бор яраланди, оғир касалга чалинди, тинчлиги кетиб, асаблари қақшайдиган бўлиб қолди, Клитга нисбатан қилинган қотиллиги ҳам ана шу асаби чарчаганлиги, фалокатлар оқибати бўлса не ажаб!

Суғдиёнанинг одамларига «ёввойи» деб паст назар билан қараш македонияликларга одат бўлиб қолган. Дарёнинг нариги томонидан келган скиф элчисининг сўзлари ҳамон ёдидан чиқмайди. Мароқандга тантанавор кириб борганида девонанинг унга айтган мушоҳадалари-чи? Суғд овчиси Аспатнинг гаплари ҳамон эсида. Ҳаммадан ҳам қўлга тушмас, моҳир саркарда Спитаменнинг ҳарбий маҳоратига тан бермаслик мумкинми? Ўрмонда ўзига ташланган турон йўлбарсини

олади, агар ўшанда сал хатога йўл қўйса, йиртқич уни тасжиб ташларди. Буни сезганди, аммо номус кучлилиқ қилиб юрагидаги бу гапни ҳеч кимга айтмади.

Ҳа, буларнинг ҳаммаси Искандар учун оддий уруш эмас, асаб уруши эди. Ҳозир ўзини қаттиқ яраланган, босиб қолган йиртқичга ўхшатди. Қўлларининг кучи, мадори, белининг қуввати кетиб қолгандек. Туронга келиб унинг жаҳонга ҳоким бўлиш ҳақидаги орзуси, эзгү ширги негадир сўниб, силласи қуригандай эди...

Ҳа, Турон ерларида Искандарнинг кучи қирқилди... Шу шу ўзига кела олмади.

Искандар ётоғида уч кун эшикка чиқмай мотам тутди, ҳамма қилган ишларини кўз олдига келтириб чиқди. Энг яқинлари ҳам эшиги ёнига бориб, унинг ёнига киришга юраклари дов бермади, тирқишдан қараб, ерга ёлишиб ётган подшоҳни кўриб, нима қилишларини билмай қайтиб кетишарди.

Оқсоқоллар, саркардалар Искандарнинг ёнига бирорта гапга уста, босиқроқ одамни киритишга қарор қилишди. Бунга ҳаммадан ҳам Искандарнинг файласуфи Анаксарх тўғри келади. У гап топиб беради, бунинг устига подшоҳ уни анча ҳурмат қилади. Кейин бошқалар ҳам кириб Искандарни «овутиши» керак. Бу фикр ҳаммага маъқул тушди.

Анаксарх оёғининг учида кириб астагина Искандарнинг ёнига ўтирди-да, унинг бошига қўлини қўйди. Подшоҳ буни сезиб, гуноҳкордек ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Улуғ подшоҳ, қўй энди, ахир сен бутун эл-юртларнинг буюк ҳукмдори бўлсангу ўз иродангни идора эта олмасанг... Бу сенга ярашмайди. Бўлар иш бўлди, минг йиғлаганинг билан Клитни тирилтириб бўлмайди.

— Қани энди тирилтириб бўлса. О, Зевс, мени кечир, нима гуноҳлар қилиб қўйдим,— яна йиғлади Искандар.

— Ҳамма айб Клитнинг ўзида, саройдагиларнинг ҳаммаси шундай фикрда, қўй энди, оламнинг муаммолари тўлиб ётибди, ҳамма сенга интизор.

Анаксархнинг инсоний қонун-қоидаларга риоя қилиш, адолатли бўлиш, айниқса қонуннинг тошу тарозуси подшоҳ қўлида бўлиши лозимлиги ҳақидаги насиҳатомуз мулоҳазалари Искандарга ёқди. Подшоҳ ўрнидан туриб ўтирди.

— Улуғ подшоҳим, сен нима учун ғалаба қилгансан, улуғвор орзуларни амалга ошириш ўрнига ёш боладай

йиглаб ўтириш учунми? Йўқ, идора этмоқ учун, ҳукмдорлик қилмоқ учун,— деди сўзининг охирида Анаксарх.

Искандар файласуфнинг «ибратли ва оқилона сўзларидан минатдор бўлганлигини» билдирди.

Файласуф чиқиб кетгач, Каллисфен ташриф буюрди. Искандар тарихчи билан узоқ сўзлашмади, унинг «оқилона», чуқур фикрларини жимгина эшитди.

Лекин кейин кирган «дўстларининг» улуғ Дионисга қурбонлик қилинмаганлиги ушбу кўнгилсиз воқеаларга асосий сабаб бўлди», деган фикрлари подшоҳни анча тинчлантирди. Ҳа, айбни худоларга йўйди, кейин Искандарнинг ўзи бош-қош бўлиб, тангри йўлига қўй, мол сўйиб, катта қурбонликлар берди.

Мароқанддаги зиёфат вақтида рўй берган бу фожианинг сўнггида аслини олганда Искандарнинг Шарқдаги сиёсатига қарши бутун бир оқимнинг манфаатлари ётарди. «Филипп гвардияси»даги эски македонияликлар подшоҳнинг ёввойилар юртида олиб бораётган янги тартибларини маъқулламадилар, «қуллар»ни билимли ва озод эллинлар билан тенглаштириб бўлмайдди, шарқликлар тўлақонли халқлар эмас, деган қондага амал қилардилар.

Форсларни зиёфатга таклиф этиш, ҳокимликка таъинлаш, суворий «дўстлари» билан хизматга қабул этиш, «ёввойи»ларга уйланиш каби тадбирлар уларга ёқмади. Каллисфен ана шу оқимнинг асосий ташаббускорларидан бири эди.

Бир зиёфат вақтида шундай воқеа юз берди.

Искандар олтин косага шароб тўлдириб, ўзи ҳўплади-да, кейин атрофдаги саркардаларга узатди.

Улар ҳам шаробни қўлга олиб, ичиб, ўринларидан туришди, кейин эгилиб подшоҳга таъзим бажо келтиришди, шундан сўнг Искандарнинг этагини ўпиб қўйишди. Олтин косадаги майни барча зиёфат иштирокчилари битта-битта ҳўплаб, ўша ҳаракатни қайтаришди. Ушанда Каллисфен таъзим қилишдан бош тортди. Подшоҳ ҳам этагини ўпишга рухсат бермади.

Шунда зиёфатдагилар:

— Каллисфен, сен бу ишинг билан кўп нарса йўқотдинг,— деб унга ҳазил қилишди.

— Кўп нарса эмас, фақат биттагина ўпиш йўқотдим,— деди кулиб.

Искандар кунлардан бир куни овга чиқди. Кўпинча бундай вақтларда подшоҳ овга ўзининг ҳамма яқинла-

шунда таклиф этарди. Шунда қаердандир бир тўнғиз
оқиб, подшоҳга ташланиб қолганда, Искандарнинг
Гермолай деган шахсий соқчиси ундан олдин найза сан-
чиб тўнғизни ўлдирди. Шунда Искандар ғазабланиб
шахсий соқчисини яланғоч қилиб қамчилашни буюрди.
Шу воқеадан кейин қаттиқ ҳақоратланган Гермолай ўз
атрофига тенгдош ёшларни йиғиб, подшоҳга қарши суи-
қасд уюштироқчи бўлди. Улар саккиз-ўн кишидан
иборат бўлиб, Искандарни ухлаб ётганида ўлдирмоқ-
чи бўлиб, бир марта ҳатто соқчини ҳам қўлга олишган.
Суиқасд тайёрланган ўша кечада Искандар то саҳар-
гача ичкиликбозлик қилган, тонгда ўлдиришга қўйил-
ган соқчи бўлса алмашилиб, режа амалга ошмай қола-
ди. Ёшларнинг бири яқин дўстига воқеани айтиб қўяди-
да, бу гап Птолемей Лагнинг қулоғига етади. Шундан
кейин суиқасд қатнашчиларининг ҳаммаси қатл эти-
лади.

Мароқанддаги базм вақтида рўй берган қонли фо-
жиа бундай қараганда бадмастлик оқибати, «жаҳл чиқ-
қанда ақл кетади» қабилидаги ишдек кўринди. Аммо
кейинги воқеалар Искандарнинг қонли юришлари бар-
чанинг жонига тегиб, унинг қўшинлари ўртасида ҳам,
сиёсий арбоблари, қўшин бошлиқлари орасида ҳам но-
розилик кайфияти тобора ошиб бораётганидан далолат
берарди.

БИРЛАШИШ, ЯНА БИРЛАШИШ КЕРАК

328 йил... Куз. Эрталабдан бошланган қора сөвук
енгил-юпун кийинган, оёқяланг, қорни тўйиб овқат ема-
ган болалар, аёллар, ярадорларни яна ҳам қаттиқ азоб-
га қўйди. Ёз бўйи тандирдек қизиб ётган қум бархан-
лари энди муз бўлиб қолган, захри товонингдан миянг-
гача урарди. Қуёшнинг иссиғи йўқ, эшак ўлдирадиган
оғтоб дейишади осиеликлар. Бундай кезларда чўлда
яшашнинг ўзи бўлмайди. Дарбадарлик, кўчманчи ҳаёт,
ҳамиша хавф-хатарда яшаш одамларнинг тинқасини
қуришиб юборган. Тезроқ тугай қолсайди бу аянчли бе-
тинч, шум кунлар... Турли эл-элатларга мансуб бўлган
Ўрта Осиё халқлари биргалашиб юнон-македониялик-
ларга қарши курашарди-ю, лекин вақти келганда ана
шу қийинчиликлар одамларнинг жон-жонидан ўтиб
кетганда, турли гап-сўзлар, норозиликлар, ўзаро низо-
лар бошланарди. Спитамен ўзининг ирода кучи билан

ана шу турли тил, одат ва ҳислатларга эга бўлган эл-элатлар, қабилаларнинг бошини бир жойга қовуштириб турар, баъзан жисмоний бақувватлиги ҳам унга қўл келарди, унинг изидан қувган, ўзидан бир неча бор кучли, тажрибали, яхши қуролланган душманга қарши кураш ҳам уни чиниқтириб юборганди. Спитамен баъзан-баъзан қийинчиликларга мардонавор бардош берган ватандошларига қараб ғурурланарди. Аёллар, қариялар, болалар-чи? Улар ҳам кеча-кундуз ўлса-ўлиб, ётса-ётиб, оч-наҳор чўлма-чўл юришибди. Аммо баъзан уларни ташлаб кетишга тўғри келади, лекин шунда ҳам шўрликлар нолишмайди, ҳаммасига чидашади. Ўзининг хотини Одатиди-чи, ўғиллари-чи? Албатта, одам темир эмас, баъзан-баъзан қийинчиликларга чидай олишмайди, исён кўтаради. Одатиди ҳам шундай оғир дамларда туриш-турмушидан норози бўлиб, бир-икки марта эрининг кайфиятини бузди. Нима қилсин, илгари тинчлик вақтларда роҳат-фароғатли ҳаётга ўрганиб қолганди, энди бўлса дарбадарлик жонига тегиб кетди...

Бир ёқда қиличини қайраб қиш келяпти. Сугдиёнада баъзи йиллари қиш жуда ҳам қаттиқ келади. Бийдек чўлда қишли-қировли кунларда яшаш қийин, чорвага ем-хашак етишмайди, майда болалар, қариялар, аёлларнинг аҳволи аянчли, уларнинг иссиқ кийим-кечаги йўқ.

Ўрта Осиёнинг қаттиқ қишига македонияликларнинг ҳам чидаши қийин. Уларнинг ҳаммаси ҳам қишлик кийим-бош билан таъмин этилмаган. Аммо босқинчи босқинчилигини қилади, ҳамма оғирлик халқ устига тушади, талон-торож авжга минади. Сугдиёнадаги ҳамма тери-ю, қундузлар, қуруқ мева-чевалар Искандар одамлари томонидан тортиб олинганди.

Саҳро чеккасидаги бу сайҳонлик шу кунларда минг-минглаб иссиқ уйини ташлаб чиқишга мажбур бўлган одамлар учун макон эди. Ўз аянчли туриш-турмушидан уқубат чекиб норози бўлганлар, нотинч ҳаёт жонларига тегиб кетган кишилар ана шу қийинчиликлар олдида ожиз, асаблари бўшашган, иложи бўлса дарбадарликдан, оғир ҳаётдан қутулиш учун Искандар ҳузурига ялиниб боришга ҳам тайёр эди. Баъзи бир ғаламис сотқинлар бу норозилик кайфиятидан фойдаланишга уринарди.

Саҳрода нима кўп — саксовул кўп. Бу ернинг энг жонга оро кираётган нарсаси ҳам шу. Куну тун гулхан ўчмайди. Овқат ҳам, кийим-бош ҳам шу гулханлар.

Саҳройиларнинг юрак дардларини эйтиб сиғинадиган худолари ҳам шу олов эди...

Гулхан атрофи гавжум. Бабах ҳеч кимга сўз бермайди, оғзига келганини аямайди ҳам, негадир ҳар сўзининг охирини илмоқлик қилиб, усталик билан Спитаменга тақайди. Пардали қилиб, «ундан ҳамма норози», деб айтиб юборди. Гулхан атрофидагилар бўлса унинг сўзларини қулоқларини динг қилиб эътибор билан тинглашарди.

— Суғдиёна, Бақтрия бошига тушган бунчалик оғир кулфатлар, қирғинларга Спитамен айбдор,— деди ҳалиги овоз.

— Ҳой, оғзингга қараб гапир, нима деб вайсаянсан?— деди массагет жангчиси.

— Эй нодон, мен ҳақ гапни айтдим, уришиб, ўзимизни хавф-хатарга солиб нима қиламиз, бу азоблар кимга керак. Яхшиси Искандарга бўйсун-да, уйингда тинч ётиб ухла, Спитамен бўлса эртаю кеч урушни ўйлайди, Искандарга тенг келиб бўладими?

— Нега Искандарга бўйсунар эканмиз,— деди жангчи йигит.

— Ахир, шунча йиллардан бери форсларга қарам бўлиб келдик, солиқ тўладик, хўш, нима бўпти, энди бўлса шу савилни Искандарга берсак бир жойимиз камайиб қоладими?

Баъзилар Бабахнинг гапларини маъқуллашди. Шу вақтгача бир чеккада жимгина турган Уаб энди гапни олиб кетди.

— Қанча одамлар ўлиб кетди, қанча шаҳарлар, қишлоқлар ёнди. Нега шунга йўл қўйдик? Келишиб қўя қолсак бўларди-ку!

Ҳамма ялт этиб Уабга қаради. У ҳам Бабах айтган гапларни бошқачасига такрорларди. Кейин асл мақсадга ўтди:

— Ҳозир Искандар Спитаменни қидириб, қувиб юрибди. Агар уни қўлга олса, ўша куниеқ уруш тўхтайдди.

— Ҳой, энди ҳаддингдан ошма бола, худди каллангани олмадек узиб ташлайман,— деди бақувватдан келган, бир қулоғига катта кумуш балдоқ таққан шопмўйлов бақтриялик жангчи.

— Мана, узақол калламни, ўзи ҳам оғирлик қиляпти, сен олмасанг Искандарнинг одамлари узиб ташлайди. Бу аҳволда бари бир ҳаммамиз қирилиб кетамиз.

— Сен ифвогарни Исқандар одамлари сотиб олганга ўқшайди,— деди ҳалиги бақтриялик қизишиб.

— Майли, сен мени сотқин, ифвогар деявер, лекин сен-чи, ўтакетган аҳмоқ экансан. «Сичқоннинг ўлгиси келса, мушук билан ўйнашади», Исқандар киму Спитамен ким бўпти, унга тенг келиб бўладими?— деди Уаб.

— Спитамен чўл қоплони, Исқандар ундан қўрқадди. Шунинг учун сенга ўхшаган сотқинларни ёллаб, паҳлавонимизни ўлдирмоқчи,— деди ҳалиги массагет йигит.

— Қоплон эмиш, бўлмаса нега қочиб юрибди, ана катта майдон, чиқиб Исқандар билан юзма-юз курашсин,— деди Бабах.

— Қани, бўлмаса сен бориб Исқандарга айт, Спитамен билан яккама-якка майдонга тушсин, ўшанда маълум бўлади, ким қоплону ким қўрқоқ,— деди бақтриялик тутақиб.

— Исқандар кучли, Спитамен ундан енгилади,— деди Уаб.

— Спитамен зўр,— деди бақтриялик.

— Исқандар зўр,— деди Уаб..

Бақтрияликнинг жаҳли чиқиб гулхан ёнидан туриб, Уабнинг ёқасидан бўғиб олди-да, мушти билан бурнига туширди.

Кўпчилик бўлиб икковини ажратиб қўйишди.

— Сотқинлар, ахир биз қандай одамлар орасига тушиб қолдик, нега индамайсизлар, ҳой одамлар. Ахир, Спитамен бизнинг фахримиз, йўлбошчимиз-ку! Бу аблаҳлар нима дейишяпти ўзи?

— Тўғри, тўғри, булар Исқандарга сотилганлар, ушлаш керак уларни,— қўшилишди унга бир неча жангчи йигитлар.

Ҳалиги бақтриялик қиличини суғуриб Уабнинг олдига келди. Аммо Уаб унга чап бериб, яқинида турган йўрғасига миниб қамчи босди-ю, елдек учи кетди. Бабах ҳам бирпасда кўздан ғойиб бўлиб қолди.

— Ким танийди уларни?— сўради ҳалиги бақтриялик.

— Биз танимаймиз,— деди массагетлар.

— Ҳеч кўрмагандик бу ерда уларни,— деди дах жангчиси.

— Бошқа ёқдан келишган бўлса керак,— деди форс йигити.

— Улар бизнинг қўшилмамиздан эмас, қайдандир пайдо бўлиб қолишди,— деди усрушонлик бир чол.

— Аблахлар, сотқинлар, уларга гулханимиз чекка-
сида ҳам жой йўқ. Уларнинг жазосини худонинг ўзи
берсин, — деди бақтриялик қиличини қинига соларкан.

Ҳамма яна гулхан чеккасига чўккалади.

Кечга томон Спитаменнинг қароргоҳига барча қў-
шни бошлиқлари тўпланишди. Энди қиш келяпти, нима
қилиш керак. Шу ҳақда ўзаро маслаҳатлашиб олиш,
бир қарорга келиш лозим.

Спитаменнинг қарори қатъий, уни бу йўлдан ҳеч ким
қайтара олмайди. У бутун кучларни тўплаб, бир мар-
казга бирлаштириб, душманга қарши тинимсиз кураш-
моқчи. Бу — унинг қатъий қарори. Лекин қабила бош-
лиқларининг айримлари оғир қийинчиликлар олдида
жанкираб ўз ҳаётлари, оилаларининг тақдирини ўйлаб
қолишди. Айниқса, кейинги қаттиқ жангдан сўнг, асаби
бўшлар ҳаётларини хавф остига қўймаслик учун ҳатто
Искандарга бўйсунушга ҳам тайёр эдилар. Сугдиёна-
нинг энг обрўли, эътиборли кишиларидан бири Окси-
артнинг иккиланиши Спитаменни, бошқа қабила бош-
лиқларини ҳайратга солди. Оксиарт ўз оиласи, бола-
чақаларини ўртага қўйиб, жанг қилиш фақат ноҳақ қон
тўкилишига олиб келишини тушунтира кетди. Спитамен
уни қаттиқ силтаб ташламоқчи ҳам бўлди, лекин анди-
ша қилди...

— Искандар унга бош эгиб борганларни кечиради.
Ҳозирги аҳволда бу бепоён, кимсасиз, ўлик чўлда ҳам-
мамиз ҳалок бўлишимиз мумкин. Мана, бир мисол.
Хвайрезем шоҳи Фарасман Искандардан иззат-ҳурмат
топди. Ахир, подшоҳ уни ўлдирмади-ку! Шу боисдан
бизлар ҳам Искандар ҳузурига бош эгиб борсак, чакки
бўлмас, — деди Оксиарт ўтирганларга мурожаат қилиб.

Қаттиқ жангларда ёнма-ён туриб, манфур душманга
қарши мардонавор курашган қуролдошининг иккила-
нишлари Спитаменга қаттиқ таъсир этди. Бунинг усти-
га Оксиартнинг бундай ноўрин беқарорлиги бошқа қа-
била бошлиқларининг ҳам кайфиятига таъсир этмасдан
қолмасди. Зарафшон бўйларида, Мароқанд остонала-
рида, скиф дашти ёқасидаги қаттиқ жангларда ўз лаш-
карлари билан намуна кўрсатиб, қаҳрамонларча жанг
қилган саркардалардан бири Оксиарт эди-ку! Нега бир-
дан айниб қолди. Унга ким таъсир кўрсатмоқда, бирор
ғаламис одам ўртага тушдимиз? Искандарнинг бу соҳа-
даги баъзи бир тадбирлари Спитаменга маълум. Ўрта-
га эътиборли кишиларни қўйиб, катта ваъдалар билан
баъзи асаби бўш, бойликка муккасидан кетган одам-

ларни «айнитиб» ўзи томонга оғдириб олаётганлиги ҳақида маълумотлар Спитаменга маълум эди. Оксиарт ҳам балки ўшандайларнинг домига илиниб қолган бўлса ажаб эмас.

Спитаменнинг Оксиартга иззат-ҳурмати беқиёс эди, ҳатто у билан сўзлашганда бир оз ийманиб турар, агар бирор фикр билдирса, дарҳол қўллаб-қувватларди. Бу албатта Спитаменнинг Равшанаikka нисбатан бўлган илиқ, самимий севгиси оқибати эди. Шу боисдан Оксиартга бирор марта қаттиқ сўз айтмаганди.

— Ҳурматли Оксиарт, ўзингиз бир ўйлаб кўринг-а, бизнинг минг-минглаб ватандошларимиз, қавми-қариндошларимизни қириб ташлаган подшоҳга бош эгиб бо-райликми! Агар шундай сотқинлик қилсак, ҳалок бўлган ватандошларимиз гўрида тик туради. Биз бекорга сизлар учун жонимиздан кечган эканмиз деб руҳлари озор чекади! Улуғ Ахурамаздага сажда қилиб айтаман, агар шундай йўл тутсак, улар ҳам, авлод-аждодларимиз ҳам бизни кечирмайди!

Спитамен жим қолди. Ўртага сукунат чўкди. У дўстларининг, сафдошларининг кўзига тик қаради.

— Гапларинг тўғри, аммо менинг ҳам оилам, фарзандларим бор, на чора!— деди Оксиарт.

— Маслаҳатли иш бузилмас,— деди шу вақтга қадар жим ўтирган Хориен.— Ҳар ҳолда Оксиартнинг сўзларига бир оз эътибор қилсак янглишмаймиз. Улганлар ўлиб кетди, энди бу ёқдагилар омон бўлсин. Ҳаммамиз қирилиб кетгандан кўра ақл-фаросат билан иш тутайлик. Бутун-бутун шаҳар-қишлоқлар ёниб култепага айланди. Бу ёғини ҳам ўйлаб кўриш керак!

— Ҳали сен ҳам шу фикрдамисан, эй Ахура, нима-лар бўляпти ўзи?— деди Спитамен осмонга қараб.

Оксиарт ҳам, уни қувватлаган Хориен ҳам жим қолишди.

— Азаматларим, ишонган тоғларим шундай деб турса, энди мен кимга суянай. Кимга бориб арз-додимни айтай. Билакларинг кучи кетиб, қиличинг ўтмаслашиб қолдим, азизим Хориен! Ахир македонияликларни адабини берган, жанг майдонида улар сафига қўрқув солган сен эмасмидинг! Ёки Оксиарт йўлдан урдими сени! Энди совуқ чўлда бизга умид билан боққан оч-яланғочларга нима деймиз. Сизлар бекорга қон тўқдингиз, кечирасизлар, бизлар энди Искандарга сажда қиламиз, деб айтайликми? Шундай десак тўтри бўладими?

Ҳамма жим қолди, Спитаменнинг сўзларига ҳеч ким

жавоб бермади. Хуллас, кенгашда бир фикрга келиш қийин бўлди, ҳамма тарқалди. Спитаменнинг асаби бузилиб, қароргоҳда бир ўзи қолиб негадир совқотиб эти увушди, туя жунидан қилинган катта пўстинини ёпинди-ю, бир чеккага ёнбошлади. У энди ўз ҳаёти ҳақида, оиласи ҳақида ўйларди.

Кўнглига не-не гаплар келди. Ҳаёт жуда мураккаб, аянчли, кураш оғир, бу аҳволда қандай қилиб душманни муқаддас тупроқдан қувиб чиқариш керак. Бунга бир ўзининг кучи етадими? Агар қуролдош дўстлари қўллаб-қувватламаса, сафдошлари ёрдам бермаса, ҳамфикр бўлмаса, қандай қилиб жанг қилиш мумкин. Ҳамжиҳатлик бўлмаса, ҳамма иш чаппасига кетади, биз шунча вақт бекорга қон тўккан эканмиз-да! Бу ерда фақат битта муҳим нарсага амал қилмоқ зарур: бирлашиш, бирлашиш, ҳа, манфур ёвга қарши бир мушт бўлиб курашиш керак!

БУРИЛАР

Эрталаб бошланган ёмғир кечга бориб тинди. Енгил шабада туриб булутларни жой-жойига кўчириб юборди. Кўр ойдинда чўл юзаси гира-шира кўринади. Мана, булутлар орасидан чиққан тўлин ой ҳаммаёқни ёритиб юборди. Бепоён чўл худди кундузгидек ёришиб кетди. Кўр ойдинда қора тулпор яна ҳам баҳайбат кўринади, унинг устида қоплон териси ёпиниб олган, кенг яғринли суворийнинг кўриниши-чи? У чўл бўйлаб зулукдек қора отининг ихтиёрини ўзига қўйиб, аста-секин борарди. Суворийнинг оти кишнаб, тўсатдан тўхтаб қолди. Хаёл суриб келаётган суворий нима бўлди, дегандек атрофга қаради ва барханлар устида қорайиб турган бўрилар тўдасига кўзи тушди. «Сенлар қолган экансанлар мени таъқиб этмаган...» хаёлидан ўтказди гижиниб суворий.

Гира-ширада бўриларнинг қанчалигини билиб бўлмасди. Отлиқ ўқдонни олиб ундаги ўқларни бамайлихотир санаб чиқди, кейин отининг узангисига оёғини тираб, хотиржам ўз йўлига кетаверди. Бўрилар ҳам отлиқ кетидан изма-из боришарди. Суворий отга қамчи босди, тулпор бир зарбнинг ўзидаёқ тезлашиб кетди. Бўрилар ҳам суворийнинг кетидан жон-жаҳдлари билан қувишди. Отлиқ орқасига қайрилиб, чаққонлик билан ўнг томондан унга яқинлашиб келаётган бўрига камондан ўқ узди. Бўри қўрқинчли овоз чиқариб, чийиллаганча ўмба-лоқ ошиб кетди.

Суворий отига яна қамчи босди. Бўрилар яна қувишни давом этдирди. Уқ-ёйдан отилган иккинчи ўқ яна бир бўрини ер тишлатди. Энди бўрилар икковлашиб, отнинг икки томонидан келишди, бири тулпорнинг узангисига яқинлашиб қолганди, отнинг ўзи орқа туёғи билан шундай тепдики, бўри қум тўзони ичида йўқолиб кетди, иккинчиси эса моҳир мерганнинг ўқидан чархпалак бўлиб ағдарилди. Хуллас, шу алфозда чавандоз кетма-кет яна уч бўрини сулайтирди. Ҳолдан тойган оч бўрилар энди натижа чиқмаслигини билди, шекилли, секин-аста орқада қола бошлади.

Суворий тўхтаб яна ортига қаради. Кўр ойдинда ҳеч нарсани илғаб бўлмасди. Опоқ паға-паға булутлар ой юзини бекитиб қўйганди. Суворий энди шошилмасдан ўз йўлига кетди. Унинг вафодор тулпори ҳам анча тинчланганди. Эгардан чўзилиб отининг ёлларини силади. «Қани энди дунёда ҳамма сендек вафодор бўлганда эди, Қорасочим» деб қўйди. Бўрилар-чи? Улар умрбод ёмонликка туғилган. Нега шундай... Бўриларга ўхшаб, ваҳшийлик, бировларга озор бериш учунгина яшаётган инсонлар бор бу дунёда! Искандар-чи, унинг одамлари-чи? Улар ҳам худди шу оч бўрилардек менинг изимга тушиб соядек кузатмоқдалар, одамларнинг тинч, осойишта ҳаётига чанг солмоқдалар. Нега улар бўриларга ўхшаб йиртқичларча ҳаёт кечиряди? «Инсон — инсонга бўри» деган юнон маталини Искандар бутун эл-элатларга, мамлакатларга жорий этиб, йиртқичликни ўзига касб этиб, атрофидаги корчалонларини ҳам, бутун қўшинларини ҳам худди шундай мақсад билан яшашга ўргатмоқда. Бизларни ҳақоратлагандек ёввойилар дейишади-ю, ўзлари ваҳшийларча ҳаракат қилишади, шу ахир инсофданми?

Суворийнинг ғазаби қайнаб, отига яна қамчи босди. Қорасоч худди шуни кутиб тургандек, шамол сингари елиб кетди. Мана барханлар тугаб, узоқдан тоғ тизмалари тагида Хориен қалъаси кўринди. Оксиарт ҳам ўз оиласи билан келиб шу қалъада жон сақламоқда. Отлиқ қалъага яқинлашгач, тулпорининг жиловини тортди. Бирорта одам кўриб қолмасин деб қалъа орқасидаги тезоқар дарё чеккасидан паналаб борди. Кейин сувнинг бурилиш жойидаги ғуж бўлиб ўсган дарахтзор ичига кириб, бирпасда кўздан ғойиб бўлди. Бир дақиқа ўтмасдан қалъа томондан бошқа бир отлиқ чиқиб, у ҳам ана шу дарахтзор ичига кириб кўздан йўқолди. Қанча дақиқа, қанча вақт ўтганлиги номаълум. Аммо

бундай бахтиёр дамлар жуда тез ўтиб кетади. Чин муҳаббат оғушида севишганлар бутун бир дунё ташвишларини унутишган бўлса ажаб эмас. Зеро, севгидек буюк туйғу ҳаммага ҳам nasib этавермайди. Агар табиат сенга ана шу ноёб туйғуни ҳада этса, ўзингни самовий ҳиссиётлар эгаси деб бил. Ҳаётинг баҳордек гўзал, гулдек нозик ва муаттар бўлгусидир. Ҳа, муҳаббат ернинггина эмас, балки буюк самонинг ҳам маҳсулидир.

Мана, дақиқалар жуда тез ўтиб кетди. Ой узлатга чекиниб, ғира-шира тонг ёриша бошлаганда, дарахтзор ичидан иккала отлик ҳам қайтиб чиқишди. Улар тезоқар дарёнинг бурилиш жойига келиб тўхтаб, бир-бирлари билан худди қуш ўз боласига овқат бергандек ўпишди. Тонгнинг хира ёруғида уларнинг юзини ҳали англаб бўлмасди. Аммо узоқдан қараб уларнинг бири аёл, иккинчиси йигит эканлигини таниб олиш қийин эмас эди.

— Азизим, Равшанак, яхши қол энди...

— Тўхта, кетма! Йўқ, йўқ, сени ҳеч қаерга юбормайман... Азизим, паҳлавоним,— деди эркаланиб Равшанак.

— Менга қара, эсимдан чиқаёзбди, ўқдонингдаги ҳамма ўқларинггай менга бер, кечаси йўлда ҳаммасини сарф қилиб қўйдим.

Қиз ҳамма ўқларини олиб Спитаменга берди.

— Негадир сендан ажралгим келмаяпти, гўё бир умрга йўқотиб қўядигандекман, жоним Спанта, яна бир оз тур. Сени энди қачон кўрурмен, азизим,— деди Равшанак.

Спитамен Равшанакка юзланиб:

— Айтдим-ку, сенга, келаси ҳафтанинг шу куни келаман, деб. Мени кут, худди шу жойда кут, албатта келаман, хўпми,— Спитамен отдан эгилиб қизнинг сочларини силади.

— Сени интизорлик билан кутаман, албатта ёдингда туради-а? Аммо, ўзингга эҳтиёт бўл, жоним, шуни билки, менинг дунёда сендан бошқа ҳеч кимим йўқ. Тушундингми, ҳеч кимим йўқ.

— Биламан, азизим, сени севаман.

— Мен ҳам сенсиз туролмайман.

— Сен энди отамдан ёрдам кутма. Қалъага кириб ётиб олди. Урушмасмиш, иложи бўлса, Искандарнинг сенига узр сўраб бормоқчи.

— Отанг, мени кечир... Равшанак...— йигит у ёғини айтолмади.

Равшанак индамади. Ерга қараганча жим тура-
верди.

— Тезда тонг ёришади, азизим, мен энди кетай,
эсон-омон кўришгунча хайр...

Отлиқларнинг бири чўлга, иккинчиси қалъа томонга
бурилди. Шу вақт тоғ қизариб қуёш кўрина бошлади.
Спитамен қуёшга қараб уни қутлаб йўл-йўлакай дуо
ўқиб борарди.

Демак, Равшанакнинг отаси қилич-қалқонини
йиғиштирибди, душманга сотилибди. Бу қандай аянчли,
оғир кулфат. Оксиарт Спитаменнинг ишончли сафдоши,
унинг қўлида қанчадан-қанча аскарлари бор. Улар энди
урушга киришмайди. Борди-ю, улар Искандар томонга
ўтиб кетса-чи, унда нима бўлади? Уз ичингдан чиққан
душмандан хавфли нарса йўқ. У сени, одамларингни,
бутун сир-асрорингни билади. Иккинчидан, уруш ким-
нинг жонига тегмайди дейсиз, Спитаменнинг ёнида жанг
қилаётган одамлар ҳам анча чарчаб қолишган, оиласи,
чорваси бор ҳаммасини! Яқин сафдошлари энди кели-
шувчилик йўлига ўтган экан, улар ҳам урушдан бош
тортишлари мумкин... Спитаменнинг асаби бузилди,
бутун вужудига чумоли ўрмалагандек титроқ югурди,
бақувват қўллари бўшашиб кетди. Оксиартни Айшма
бузаяпти, ҳа, ўша. Эй Улуғ Амурамазда, ўзинг раҳм қил,
одамларимга инсоф бер!

Спитамен Қуёшга қараб ёлворди:

— О, Қуёш, сен — ҳаёт манбаи, менинг имоним,
виждонимсан. Тақдиримни, борлигимни сенга ишонган-
ман. Биласанми, сенсиз ҳаёт йўқ, инсон, коинот, табиат
йўқ. Гўзал водийлар сенсиз қуруқ қақшаган дашт-биё-
бон. О, тангрим, ҳаммага баробар нур сочасан-ку, нега
одамларни ҳар турли қилиб яратгансан. Бири қул, бири
зодагон, бири шоҳ. Золимлар, босқинчиларга шафқат-
сизлигингни нега кўрсатмайсан. О, Ноҳид, раҳм қил,
севишганлар сенинг қаҳрингга йўлиққанми, нега уларга
умрбод висол ҳадя этмайсан, бизни ҳам марҳаматинг-
дан дариг этмасанг нима бўлибди?!

Мана олдинда бепоён, унсиз чўл. Улик дунё, сукунат
дунёси. Суворий от устида уйқуга кетди. Қорабайир бир
нарсани сезгандек эҳтиётлик билан қум устидан ман-
зилга шошади. Бутун оламни мунаввар этиб, қуёш кў-
тарилади...

Спитамен Қуёш ёйилиб кетганида ўз қароргоҳига
қайтиб келди.

Одатда эрининг кечаси билан йўқолиб, эрта билан

келганлигини билса ҳам чурқ этмади. Ахир, нима ҳам дерди, бунга унинг ҳаққи бормиди? Қалбининг яққаю ягона ҳукмдори шу олижаноб инсон-ку! Ахир, бутун Сурғидёна элининг ташвишлари, ғам-ғуссалари ҳозир биргина шу паҳлавоннинг устида-ку. Шу билан бирга ўзига таскин бергандек бўлади. «Майли, бошқасини севса ҳам, барибир уни яхши кўраман», деб юрарди. Аммо шундай бўлса ҳам аёллик гурури юрагининг аллақаерида эрига нисбатан бўлган қандайдир рашк, гина, адоват ўтини секин-аста ёқа бошлаганди. Унинг юраги эрининг муносабатларидан, кўз қарашларидан ҳамма нарсани сезади... Лекин лом-мим демайди, ўз этини ўзи ейди.

Қуллар қайнатилган гўшт, пишлоқ, нон, қаймоқ келтириб қўйишди. Одатда кўзачадаги қимиздан косага қўйиб, эрига узатди.

— Азизим Спанта, жуда чарчаган кўринасан, овқатланиб ол, кейин бир оз ором оласан.

Спитамен индамади. Очиқиб қолганлиги рост эди. Косадаги қимизни симириб, хотини олиб келган нонуштани шошиб-пишиб танаввул қилди. Одатда бўлса бир чеккада чўккалаб, эрининг овқатланишига меҳр билан қараб ўтирди. Спитамен нонуштани тугатиб бўлгач, ўзи ҳам билмай чўнтагидан чиройли гуллиц яшил рўмолчани олиб, юз-кўзларини артди. Одатиданинг унга кўзи тушди-ю, ичи ёниб кетди. «Бунақа чиройли рўмолчани қаердан олибди», деб ўйлади у. Бутун вужудидан тер чиқиб, ўзини ёмон ҳис этди. Дастурхонни нари-бери йиғиштириб, тез-тез юриб хонадан чиқди. Шу вақт Датафарн кирди:

— Анави сотқинни қўлга туширдик!

— Қайси?— деб сўради Спитамен.

— Нонкўр Бабах-чи. Ситон билан биргалашиб сенинг жонингга қасд қилмоқчи бўлган.

— Зиндонда ўз шеригини ўлдириб кетган ўша эканми?— деб сўради Спитамен.

— Ҳа, ўша, аммо ўз устозининг ким эканлигини айтмаяпти!— деди ғазаб билан Датафарн.

— Яхшилаб жазолаш керак, бутун элга ўрناق бўлсин,— деди Спитамен.

— Майли, сотқинни жазолаш йўлини бир ўйлаб кўрайлик,— деди Датафарн ва қароргоҳдан чиқиб кетди.

Датафарн мулозимларга қаердан бўлса ҳам бир неча юз қовоқари тутиб келишни буюрди. Куз ойларида қовоқарилар айниқса заҳарли бўлади. Улар яқиндаги

чорбоққа боришиб, эски қўрғонлар бўғотидаги қовоқариларнинг инларини топишиб, тўрвага йиғиб қайтилар.

Кечга томон қароргоҳ олдида жамоат жам бўлди. Ҳамманинг диққат-эътибори «қандай жазо беришар экан», деган фикрда эди. Жазони ўйлаб топган Датафарн бўлгани учун бу ишларга унинг ўзи бош-қош эди.

Одамлар йиғилишгач, Спитамен ва унинг сафдошлари қароргоҳ олдида чиқишди. Кейин ертўладан Бабахни олиб келишди. Унинг кўзлари ичига тушиб, ранги заъфарондек сарғайиб кетганди. Бабахни майдон ўртасига олиб чиқишди.

Спитамен унинг ёнига келиб, башарасига тик қаради, чиндан ҳам ўша массагет чўпони айтгандек Бабахнинг бурни ёнида катта сўғали бор экан.

— Хўш, айт-чи, менинг жоним сенга нега зарур эди?

— ...

— Сени ким юборди?

— ...

Бабах индамасди, сўзлашга тили ҳам, дили ҳам лол эди. Уни яланғоч ҳолда катта қопга солишди. Энди нима бўларкин, деб ҳамма ҳайрон эди. Бабах қопга тушгач, ёш болалар чапак чалиб юборишди. Ҳалиги мулозим Спитаменнинг ёнгинасида қўлида тўрва тўла қовоқари ушлаб турарди. Лекин йиғилганлардан бирортаси ҳам қандай жазо берилишини билишмасди.

Спитамен йиғилганларга мурожаат қилди:

— Кимда-ким ўз Ватанига, халқига хиёнат қилса, унинг жазоси нима?— деб сўради.

— Улим! Улим!— деди йиғилганлар уни маъқуллаб.

Кейин ҳалиги мулозим қовоқари тўла тўрванинг оғзини очиб, қоп ичига қўйиб юборди, сўнг чилвир билан қопнинг оғзини қаттиқ қилиб бўғиб боғлади.

Ана энди томошани кўринг. Турган қоп ёнига ағдарилиб тушди. Бабах қандайдир бўғиқ овоз чиқариб кимнидир лаънатлар, дод-вой солар, қоп дам у ёқда-дам бу ёққа ағдарилиб тушар, гоҳ юмалаб кетар эди. Хуллас, бу ҳаракат анчагина давом этди-ю, бирдангина жимиб қолди.

Мулозимлар бориб пичоқ билан қопни ёриб юборишди. Бабахнинг юзлари шишиб, таниб бўлмас даражага келган, гавдаси бўлса қип-қизил қонга бўялган эди. Қоп ичида омон қолган бир неча қовоқари ғувиллаганча ҳар томонга учиб кетди.

— Хоиннинг жазоси шу!— деди кимдир.

Ҳамма тарқалди. Бабахнинг ўлигини эшакка ортиб, чўлга олиб бориб, бўри ва қашқирларга ташлаб келишди.

СУНГГИ ЖАНГ

Эзма ёмғир бир неча кундан бери тинимсиз қуймоқда. Ҳаммаёқни нам босиб, чодирлардан, капалардан чакка ўтиб кетди. Шу кезларда Спитамен ўз оиласи билан Суғдиёнанинг шимолий қисмида массагетлар орасида яшириниб юрарди.

Унинг лашкарлари чўл чеккасидаги бир қишлоқда жойлашиб олиб юнон-македон қўшинларига қўққисдан зарба бериш учун қулай фурсат пойлаб ётарди. Массагетлар бошлиғи, Спитаменнинг қадрони хайрихоҳлик кўрсатиб, ўзининг энг яхши оқ теридан қилинган ўтовини унга тикиб берганди. Одатда ўз ўғиллари, хизматкорлари билан алоҳида қапада яшарди.

Ҳавонинг ноқулай келиши туфайли Спитамен юборган айғоқчилардан мана бир ҳафтадан бери дарак йўқ. Дариёд ҳам бедарак кетди. Кечга томси яна ёмғир кучайди, худди челақлаб қуйгандек. Ўтовлар, капалар олдидан дарёдек бўлиб сув оқарди. Кеч куз бўлса ҳам негадир момақалдироқ бўлиб, осмонда чақмоқ чақнарди. Бу яхшилиқ белгиси эмас, девлар қутиряпти, деб ўйлашарди. Бундай кезларда қабилалар Ахурамаздадан мадад истар, ўз одатлари бўйича қурбонлик қилиб хавф-хатарни даф этиб, мушкулларини осон қилишни сўрардилар.

Одатда ўз фарзандлари билан гулхан чеккасида юмшоқ пўстинга ўралганча ўтирарди. Икки ўғли олов ёқасига ёнбошлаганча пиш-пиш ухлар, фақат олти ёшли кенжаси Рамугина онасига суяниб қўлидаги узун ёғоч билан олов ковларди.

Одатда норғул, бақувват бўлиб ўсаётган ўғиллари билан фахрланар, уларга меҳр тўла кўзлари билан термилиб, «илоҳо худо умри билан берган бўлсин» дея яратганга илтижо қиларди. Зеро, замон оғир, Спитаменнинг изига тушганлар кўп. Демак, оиласининг ҳаёти ҳам хавф остида. Одатдага баъзи бир дўстлари, яқинлари, ҳатто нодўстлари: «Яхшиси эрингга айт, сени, болаларингни бебахт қилмасин, Искандарга паноҳ сўраб бораверсин» деб маслаҳат беришди. Улар Спитаменга бу фикрларни Одатда орқали етказмоқчи бўлишди, аммо ўз эрининг бунга кўнмаслигини жуда ях-

ши билган, бир-икки бор бунинг учун панд еган Одатида Спитаменга оғиз очмади. Аммо азоб жон-жонидан ўтиб кетган чоғлари нима қиларини билмай иккиланиб ҳам қоларди...

— Эна, ҳой эна, нега йиғлайсиз,— сўради тили чуқ кенжа ўғли Раму онасидан.

— Йиғлаяпганим йўқ, кўзим оғрияпти...— деди Одатида ўғлини бағрига босиб.

— Энажон, осмонда нима бўляпти?

— Эй ўғлим, биласанми, осмонда девлар билан шайтонлар олишяпти. Девлар гурзи билан шайтонларни уряпти.

— Нега девлайнинг гуйзилайи ейда тушиб кетмайди?

— Гурзини қўлларидан қўйиб юборишмайди-да, маҳкам ушлаб туришади, ерга тушиб кетса қиёмат-қойим бўлади.

— Эна, девла қанақа бўлади?! Шайонла-чи?

— Энди ухла, болагинам, ухла, кеч бўлиб қолди, эртага сенга қизиқ чўпчак айтиб бераман.

— Алдамайсизми,— сўради Раму.

— Йўқ, йўқ, эртага албатта сўзлаб бераман, энди ухла, дўмбоғим...

Шу вақт ташқарида одамларнинг шовқин-сурони ва кимнингдир хониши эшитилди. Бу Дариёднинг таниш овози эди. Одатида уйқуга кетган ўғлини секин қўлидан қўйиб, эҳтиётлаб устига пўстин ёпди-да, кейин ташқарига чиқди, одамлар Дариёдни ўраб олиб, саволга тутишмоқда эди.

— Шошяпман, саркардага учрашим керак.

Дариёд Спитамен қароргоҳига кириб, бўлган воқеаларни бирма-бир, бошдан-оёқ сўзлаб берди. Афтидан юборилган айғоқчилар македонияликлар қўлига тушиб қолибди, аммо улар ҳеч нарса дейишмабди, азоблаб, кейин ит қийноғига солиб, аҳоли олдида дарахтга осибди. Дариёднинг сўзларига қараганда Искандар қароргоҳида ҳам анча алғов-далғов гаплар бўлиб ўтибди. Искандар ўзининг энг яқин кишиларидан бири Клитни найза санчиб ўлдирибди.

— Шундай денг? Ҳали ўз одамларини ҳам ўлдирмоқдами-а? Ахир Клит Искандарнинг энг яқини эди-ку? Афтидан Клитнинг опасими, онасими подшоҳнинг тарбиячиси бўлган деб эшитгандим. Энди подшоҳ роса ҳаддидан ошибди-ку,— деди Спитамен.

— Эшитишимга қараганда Искандар сени мана ш

омонларда массагетлар орасида яшириниб юрганинган хабар топганмиш, қандай қилиб бўлмасин қўлга ушириш ҳақида Кратерга топшириқ берибди. Улар қин кунларда шу томонларга юриш бошласа ажабмас. Ленинча Искандарнинг ўзи ҳам бу ишга қаттиқ киришган.

Спитамен бир оз ўйланиб турди. Кейин бирдан Даниёдга ўгирилиб:

— Майли келаверсин, биз қўрқадиганлардан эмасиз. Уларнинг адабини шундай берайликки, сичқоннинг ини минг танга бўлсин!

— Ундай дема, бўтам, ўйлаб кўр, эҳтиётлик билан ш тутмоқ керак. Одамларимизнинг кайфияти яхши мас. Баъзи бир игвогарлар ҳар хил гаплар тарқатиб юрибди. Искандарга бўйсунингга тайёр турган эътиборли кишилар ҳам орамиздан чиқиб қолди.

— Биламан, ҳаммасидан хабардорман, падарбузуквор, Оксиарт ҳам сотилди. Инига кириб кетган тулидек қалъада ётибди. Майли, ўзимиз уларсиз курашаерамиз. Спитамен ҳали ўлгани йўқ. Танамда қоним йланиб турган экан, Искандарга тинчлик бермайман. Ўз шу бугундан тайёргарликни бошлаймиз. Чақирилган меҳмонларни «яхшилаб» кутиб оламиз.

Спитамен бир оз ўйланиб турди, хаёлидан нималаридир ўтказди. Афтидан қандайдир ҳужум режаларини фикр ойнасида кўрмоқда эди.

— Эй, азиз отахон, бу дунёга кимлар келиб кетмади. Утун жаҳонни забт этмоқчи бўлганлар ҳам у дунёга чиқ қўллари билан кетарлар.

— Ҳа, шундай, ўғлоним, тож-тахт кимга вафо қилибди! Оламни титратган Дориёвуш қайда энди! Бессин, хор-зорликда ўлиб кетди. Унинг ўлигини ҳам гўридан ўғирлаб келибдилар.

— Не учун?— ажабланди Спитамен.

— Дориёвуш ўлдирилганда унинг дунёда баҳоси ўқ узугини Бесс олган экан. Кейин «Осиё шоҳи» узукни ютиб юборганлигини кимдир билган эмиш. Афтидан бу ишни ўша қилган бўлса керак.

— Бу гапларни Камак айтиб берганди, ажабо,— айратланди Спитамен.

— Ҳа, бу қулоқлар нималарни эшитмаган,— деди Даниёд афсуслангандай.

Спитамен қароргоҳида туни билан тайёргарлик қўйилди. Қўшин бошлиқлари билан кўп масалалар ҳақида келишиб олинди.

Тун ярим кечадан огиб қолган. Дариёдинг мунгли
қўшиғи юракни эзарди...

Бирор кимса у дунёдан
қайтиб келсайди,
Ҳамма жумбоқ ҳал бўларди,
шубҳа тугарди.
Алданмасди авом шўрлик
дўзах ваҳмига,
Ишонмасди бирор кимса,
олло раҳмига!
Бу дунёда кимлар келиб,
кимлар кетмади,
Қанча ишлар чала қолиб,
умр етмади...

Эрта тонг билан йўлга чиқилди. Спитамен масса-
гетлар ҳукмронлигидаги ерлардан ўтиб, суғд чегараси-
даги Бага деган жойга етиб борди. Улар Баганинг бир
чеккасидаги катта яйловда дам олиб ётган уч мингга
яқин скиф отлиқларига йўлиқиб қолишди, улар ҳар
жой-ҳар жойга гулханлар ёқиб, айш-ишрат билан маш-
ғул эдилар. Лекин улар яхши қуроолланмаган, отлари
қолдан тойган, ориқ, устларидаги кийим-кечаклари
юпун эди. Қиладиган машғулотларининг ҳам тайини
йўқ. Спитамен уларга яқинлашганда, скифлар аввали-
га Спитаменга эътибор ҳам қилишмади. Спитамен, ўзи-
ча ўзи мулоҳа қилди, «уч минг суворий, бу жуда тат-
та куч, улардан фойдаланмоқ даркор». Спитамен улар-
га мурожаат қилди:

— Эй сиз ватансиз, бошпанасиз, юлинган, талан-
ган йўқсиллар, бу ерда бекорга нима қилиб ётибсиз-
лар?

Скифлар от устида турган бақувват, келишган, ба-
савлат суворийларга қараб:

— Биз скифлармиз, ўзинг кимсан?
— Мен Спитаменман, балки танирсиз?
— Эшитганмиз, биламиз — дейишди барабарига.
— Хўш, менга қаранглар, жаҳлларинг чиқмасин-ку,
нега бу ерда ботқоққа тушган қурбақадай вақиллашиб
ётибсиз? — ҳазиллашди Спитамен.

Ҳамма баробарига кулиб юборди. Шу билан гўё
ўртадаги девор-тўсиқ кўтарилгандек бўлди. Улардан
кимдир ўртага чиқиб:

— Бу ёмғир деганингиз ҳамма жойни ботқоққа айлантириб юборди, ботқоқ бўлгач қурбақа ҳам бўлади-да!— деди.

Яна кулги кўтарилди. Спитамен ҳам, унинг дўстлари ҳам ана шу кулги даврасига қўшилиб кетишди.

— Майли энди, кулги-кулги билан, кўп кулгининг йиғиси ҳам бўлади, менга айтинглар-чи, саркардаларинг ким?— деди Спитамен уларга мурожаат қилиб.

— Мен,— қотмадан келган, чакаклари ич-ичига ёпишган, белига узун қилич тақиб олган йигит олдинга чиқди.

— Исминг нима?

— Хипа!

— Хўш, Хипа, айт-чи, аскарларингга тухум бостир-япсанми? Нега ахир қуроолларингизни ишлатмай, занглатиб қўйдиларинг. Ахир, Искандар кўшинлари ерларимизни талаб, одамларимизни қириб ташлаётган бўлса-ю, дарё суви тўпигларингга чиқмай ўтираверсаларинг, бу қанақаси?

Скифлар бошлиғи индамади, Спитаменга сўз ҳам топиб беролмади.

— Бўлмаса, азиз ватандошлар,— деди Стипамен,— эшитинглар, Искандарнинг саркардаси Кратер бу ёққа келяпти. Подшоҳнинг ўзи ҳам шу томонга ташриф буюради деган хабарлар бор. Агар биз бир жойда моғор босиб ўтираверсак, улар ҳаммамизни қириб ташлайди, ё қул қилади. Ундан кўра жанг қилиб, мардонавор ўлган яхши эмасми? Хўп десаларинг уларни яхшилаб кутиб олсак. Хўш, бунга нима дейсиз? Сизлар уч мингга яқин, биз ҳам шунча, бирга жанг қилиб кўрайлик-чи, биродарлар.

Спитаменнинг сўзларида мантиқ бор эди, бир неча ойдан бери фойдали иш билан шуғулланмаган, ватани ҳам, тураржойи ҳам, бошпанаси ҳам йўқ, қаерга борарини билмаётган бечоралар от устида ҳозирнинг ўзидаёқ учиб кетишга тайёр тургандай басавлат паҳлавон йигитга маҳлиё бўлиб қараб туришарди. Кейин улар:

— Спитамен, биз сен билан бирга ўлишга розимиз,— дейишди.

— Раҳмат, сизларга, ватан учун ўлиш керак эмас, жанг қилиш зарур. Қани, отланинг, кетдик!

Ҳаммалари қилич, қалқонларини шақирлатиб қий-қиришди.

— Энди гап бундай. Сизларга саркарда қилиб менинг азиз дўстим, паҳлавон Хамукни тайинлайман. Ма-на ўзи, кўриб қўйинглар.

— Биламиз, эшитганмиз. Унинг қаҳрамонликлари элга маълум, — деган овозлар эшитилди.

— Ундай бўлса жуда яхши. Хипа бўлса паҳлавон Хамукнинг ёрдамчиси бўлади.

— Жуда яхши, розимиз, — маъқуллашди скифлар. Спитамен йўлни кузатиб бориш мақсадида ўз айғоқчиларини олға томон юборди. Кейин ҳар бир қабила бошлиқларини чақириб, ўзаро маслаҳатлашди. Уч мингга яқин скиф суворийларини алоҳида-алоҳида бўлиб, ҳар бир қисмига жасур йигитлардан бошлиқлар тайинлади. Уқ-ёй отувчилар, найза санчувчилар, оғир қуроллар билан таъминланган жангчилар сараланди. Гурзи-амуд кўтариб олган паҳлавонларни қўшинларнинг орқа қисмларига жойлаштирди. Уларга бошлиқ қилиб Зўртош белгиланди.

Бир неча дақиқалардан кейин Спитамен юборган айғоқчилар қайтиб келишди. Улар бу ердан ўттиз-қирқ чақиримча нарида македония қўшинлари шу томонга қараб келаётганлигини маълум қилишди. Улар етти миңга яқин отлиқлар, кўнгилли пиёдалар эди. Спитамен сафдошлари билан кенг адрларга уланиб кетган катта баландликка кўтарилди. Бу ерда душман қўшинларини кузатиш билан бирга жанг режаларини муҳокама қилди.

— Эшитинглар, азиз дўстларим, энг муҳими — душманга вақтида яшиндек ташланмоқ, кейин шамолдек тез ғойиб бўлмоқ даркор. Спитамен Бесс билан дарёнинг нариги томонида жанг қилганда Искандар қўшинларини қай тартибда жойланишини, кўпроқ енгил суворийлардан фойдаланишини, пиёдалар найза ирғитувчилар, палахмон отувчилар қай тартибда жанг қилишини ўрганиб олганди. Ўз лашкарлари билан кучли душманга қарши юзма-юз курашиб енгса бўладими?

Датафари бошчилигидаги дах суворийлари баландлик орқасида билдирмай саф тортиб туриши ва юнон-македонияликларга маънавий таъсир кўрсатиш мақсадида наъра тортиб қўққисдан ҳужум бошлашлари керак. Хамук бошчилигидаги уч миң скиф қўшинлари массагетлар билан бошқа томондан келиб Искандар лашкарига зарба бериши керак. Спитамен ўзининг суғд суворийлари, усрушонликлар ва бошқалар билан

олгариги. жанг одати бўйича пистирмада туриб, вақт-оати ва урушнинг боришига қараб жангга киради.

Эртаси куни тушга яқин узоқдан чанг-тўзон кўтарилди, қуёш кўринмай қолди. Аввалига Кратер айғоқчилари кўринди. Улар бу ерда Суғдиёна аскарлари турганлигини маълум қилишди шекилли, македонияликлар тўхтаб, сафлана бошлади. Ҳа, уларга имкон дам бермаслик, тезда ҳужум, ҳужум бошлаш керак. Бу Спитаменнинг суғдча уруши усули. Бирдан тибилжанг садолари оламни тутиб, қўқисдан жангу жадал бошланиб кетди. Массает суворийлари наъра тортиб, македонияликлар устига ёпирилишди. Скифлар бўлса иккинчи томондан душман устига ташланди. Спитаменнинг танланган жанговар суворийлари тепаликнинг орқа томонида бекиниб сабр билан қулай вазият келишини кутиб турарди. Грек-македон қўшинлари бундай фавқулудда аҳволдан шошиб, саросимага тушиб қолишди, душман сафларида саросималик бошланди. Суворийлар, пиёдалар биргалашиб шундай жанг қилдиларки, грек-македон қўшинлари ўз кураш тажрибаларида бундай мухорабани кўрмагандилар. Қизиғи шундаки, ҳалиги отдан тушиб жанг қилаётган дах жангчиси чаққонлик билан шеригининг отига минганиб, икковлашиб икки томонга шундай зарб уришардики, душман аскарлари тутдек тўкиларди. Пиёдалар билан отликларнинг биргалашиб моҳирона жанг қилиши ҳаммани ҳайратга солди. Жанг қилишнинг бундай усулини кўриб, ўрганиб олган бошқа қабила жангчилари ҳам худди шундай — дахчасига урушишга ҳаракат қиларди.

Халқ қасоскорлари Искандар лашкарига қарши ҳужумни шу қадар кучайтирдиларки, улар анча вақтгача ўзларига келолмадилар. Кейин Кратер ва бошқа лашкар бошлиқларининг қатъий ҳаракатлари қўшинларни анча ҳушига келтирди. Душман томон ўз сафларини бирлаштириб, ўнг қанотдан ҳужумга ўтдилар. Бу аҳволни кўрган Спитамен зарбдор суворийлари билан тепаликдан ошиб, душман қўшинлари устига ташланди. Жанг ғоятда қизиқ кетди. Одамларнинг қийқириғи, бақриқ-чақриқлари, қиличларнинг шарақлаши, отларнинг кишнаши ҳаммаёқни тутди. Тарақа-туруқ амудди гаррон, жанггоҳ бўлди бозори оҳангарон, қарабсизки гўё қиёмат-қойим бўлгандек. Одамларнинг оху поласи паҳлавонларнинг наъраси билан қўшилиб кетгани, Спитамен ўзининг зулукдек қора тулпори билан

жанггоҳнинг қоқ ўртасидан ёриб кирди. Қўлидаги ўткир қиличи билан қай томонга от солмасин қўшин сафлари ёрилиб кетар, душманлар тўда-тўда бўлиб қочиш ҳаракатига тушишарди. Спитаменнинг атрофини ўраб олган баҳодир сафдошлари ҳам ўз саркардаларига қалқон бўлиб, уни ҳамлалардан ҳимоя қилишарди. Мана, бир қанотда Датафарн, иккинчи қанотда бўлса Шердор, Камак, ён қанотда оғир қурооллар сардори — Зўртош қаҳрамонларча жанг қилмоқда. Жангда ҳеч кимни аяш йўқ. Спитамен жанг қилаётган майдоннинг ўртаси душман лашкарларининг ўликлари билан тўлиб кетди. Отлар юролмас, ўликларга қоқилар, майиб бўлган не-не саманлар ердан туролмай ётарди.

Спитаменнинг жанг қилиш маҳоратини бир чеккадан кузатиб турган Кратер унга тан берди.

Душман қирон келтираётган Зўртош баҳодирни ўраб олди. У ҳар гурзи урганда уч-тўртта македониялик мажақланарди. Аммо узун найзаликлар паҳлавон устига ёпирилиб келишди. Зўртошнинг қўлига найза тегиб, гурзиси тушиб кетди.

Бирйўла санчилган ўнлаб узун найзалар шўрликнинг орқасидан тешиб чиқди. Буни кўриб Спитаменнинг тепа сочи тик бўлиб кетди.

Жангу жадал уч соат давом этди. Қонлар дарёдарё бўлиб оқди. Нима бўлди-ю, массагет суворийлари сафида парокандалик бошланди. Македонлар «ўзи-юрар қалъа» пиёдалари билан қатъий ҳужумга ўтиб, уларни эсанкиратиб қўйди. Бир неча юз отлиқлар қуршовда қолди. Спитамен буни сезиб, дарҳол ўз паҳлавонлари билан ўша томонга ташланди. Кейин келишувга биноан чекиниш вақти етганлиги ҳақида сигнал берилди. Датафарн ҳам елкасидан яраланди.

Суғдиёна қўшинлари аста-секин чўл томонга чекина бошлашди. Македонияликлар бу парокандаликдан фойдаланиб, ҳужумни кучайтирди. Спитаменни қўлдан чиқармаслик, уларнинг чўл йўлига ўтиб олмасликлари учун катта кучни ўша томонга ташлади. Жанг янада авж олди. Аммо жанг тақдири аллақачон ҳал бўлганди. Македонияликлар куч жиҳатидан устун келишди. Спитамен лашкарлари катта талафот кўрди. Кратер қўшинлари чўлга чекинаётган Спитамен ва унинг жангчиларини қувиб кетишди. Лекин қувиш бефойда. Барибир Спитаменга етиб бўлмайди, чўлга кирдими, бир зумда йўқолиб кетади, буни Кратер яхши билади.

БУ ДУНЕГА КИМЛАР КЕЛИБ-КЕТМАДИ

Кимсасиз, ҳаётсиз, инсон қадами етмаган саҳролар... Унинг сўнги ҳам, бошланиши ҳам йўқдек, минг-минг йиллардан бери ўлик танадек ястаниб ётибди. Фалакнинг гардишини қарангки, қуш учса қаноти, одам юрса ёғи қуядиган бу бепоён жонсиз, қаҳрабодек қотиб ётган, аждаҳодек оч ерлар ўз ватани, эл-юртидан жудо бўлганларга паноҳ бўлса! Мана ҳозир улар ўлим чангалдан қийналиб совуқ саҳрога жон сақлаш учун кириб велишмоқда. Бу ёғи — кеч куз, ҳадемай совуқ кунлар бошланади. Қишда бўлса чўлдан даҳшатли жой дунёда йўқ. У ҳеч кимга шафқат қилмайди.

Қум барханларининг сўнги йўқ, биридан ошиб ўтсанг иккинчиси бошланади. Шунчалик ҳам узоқ бўладими бу гўрдан ҳам совуқ даҳшат саҳроси.

Биёбон бўйлаб тартибсиз чекинаётган бу одамлар тўдасининг энг охирида Спитамен кетмоқда. Бу аянчли манзарага қараса юрагини эзмоқда. Вужуди ёниб, суюклари сочилиб кетаётгандек, белидан қувват кетиб, мадорсиз бўлиб қолгандек..

Мана, оламни мунаввар этиб турган Қуёш изғиринли кеч куз оқшомида юзлари совуқдан қизариб ботиб бормоқда. Ҳаммаёқ шафақ рангга кирган, гўё бугунги жангда тўкилган қондан само қизариб кетгандек. Спитамен Қуёшга қараб пичирлаб ичида дуо ўқиб боради. Бу унинг доимий одати. Кўпинча руҳан тушган, энг оғир дамларда Улуғ Ахурамаздан шафқат, мадад сўрайди. Баркашдек бўлиб ботаётган Қуёш нурида саҳрода бир замонлар кимлардир ясаб кетган тош ҳайкаллар инсонга қўйилган абадий ёдгорликдек қопқора бўлиб кўриниб турибди. Спитамен ўзича ўзи хаёл суради: Ким экан бу шўрликлар, бир вақтлар улар ҳам босқинчиларга, келгиндиларга қарши курашиб, абадийликка кетган қаҳрамон жангчилардир. Энди бўлса жонсиз қотиб қолишган. Спитаменга қараб: қалайсан энди, деб нидо қилаётганга ўхшайди. Спитамен ҳам гўё абадийликка кетаётгандек ўзини ана шу мангу ҳайкаллар қаторига қўйди.

От устида ҳорғин кўзлари юмила бошлади, хаёли бўшлиққа парвоз этгандек бир дақиқа ғам-андухларни унутди. Вафодор Қорасочи суворийсининг ҳозирги ҳолатига ҳамдардлик билан бошини қуйи солиб олган.

Йўқ, ҳали мен тирикман, қўйинглар ўз ҳолимга, эй менинг жигарбандларим, аждодларим! Сизларнинг ру-

қингиз олдида абадий тиз чўкаман! Ҳали менинг жанг қилишга қурбим етади, олдимизда катта ва даҳшатли мухораба бор. Билакларимизнинг кучи кетмаган, оёқларимиз мустаҳкам, юрагимиз ғазаб-нафрат ўти билан ёнмоқда! Ахир бу таңгрининг инояти, бундай қаттиқ ғазаб ўти ҳамманинг ҳам юрагида ёнавермайди! Асаби бўш, олчоқлар аллақачон майдонни ташлаб кетди.

— Эй ўғлим, шуни билким, сен Суғдиёнанинг софдил ўғлонисан!— деди қандайдир бир овоз.

— Қаддингни ростла,— деди иккинчи овоз.

— Бошингни кўтар!

— Тушқунликка берилма!

— Ота-боболаринг руҳи мададкор бўлсин!

— Ахурамазданинг ўзи сенга ёр бўлсин,— деган нидолар қайдандир келди.

Спитамен ҳушёр тортиб кўзини очди, қаддини ростлади. Теварак-атрофга боқди, ҳеч ким йўқ, ҳайкаллар орқада қолиб кетган... Юраги уриб кетди-ю, дадил тортиб отига қамчи босди. Бир зумда ўз қароргоҳига етиб борди, ичкарида чироқ ёнмоқда, демак, ҳаёт бор, одамлар бор. Шошганча ўтовига кирди. Уч ўғли, хотини гулхан атрофида уни кутиб ўтиришибди. Демак, олов ёнмоқда, фарзандлари сиҳат-саломат, ҳали кураш давом этади...

— Ота,— деди Раму.

Паҳлавондек ўғиллари отасига ёпишиб, уни ўраб олишди. Одатда эрининг жанг анжомларини олиб бир чеккага қўйди.

— Азизим Спанта, соғмисан, Ахурамазданинг ўзи асрасин сени,— Одатда йиғлаб юборди.

Спитамен оила даврасида ўзига келиб, ғам-аламлари тарқалгандек бўлди. Ўзи уйи, оиласи, бир-биридан ширин фарзандлари, ахир бундай зўр бахт дунёда борми? Ҳа, тинч, осойишта ҳаётга не етсин? Қани энди шундай бўлса... Бу тинчликни кимлар бузди. Кимга қон керак, кимга нон. Қулоғи остида: «Сен Суғдиёнанинг софдил ўғлонисан... Ота-боболаринг руҳи сенга мададкор бўлсин», деган нидо ҳамон жарангларди.

Спитамен кичик ўғли Рамушни тиззасига олиб, эркалаб ўтирди. Кейин хизматкорлар келтирган овқатдан бир оз тановул қилган бўлди. Мусаллас олиб келишди. Чанқоқ, ҳорғин, эзилган юраклар қизишиб, қандайдир эзгу ҳиссиётлар уйғонди. Бу ёғи нима бўлади энди? Оксирт қайга кетди. Нега иккиланиб юрибди у. Хориен-чи? Ахир иккаласининг қўшинлари бирлашган.

да ҳар қандай душманга ҳам зарба бериш мумкин эди-ку! Нега бир мушт эмасмиз, бизни бўлиб-бўлиб емоқдалар, таламоқдалар. Ақлсиз, қўрқоқ одамлар бутун элимизга иснод келтиришмоқда. Ҳамма гап анави Оксиартда, уни Айшма бузаяпти. Нега ўшанда унга муросасизлик қилдим, кимнинг ҳурмати учун, ўша гўзал Равшанак учуими? Энди бўлса азобини тортмоқдаман, қаерда экан ўша хаёлимни олган гулюзли сарвиноз! О, уни ўйласам юрагим ёнади. Бугун қайси кун ўзи? Спитамен бармоқларини бирма-бир букиб чиқди, дарвоқе учрашув шу бугун-ку! Мени интизорлик билан кутади бугун. Мана, жангу жадал туфайли анчадан бери Равшанакни кўролмадим. Олдинги ҳафта учрашув куни бечора қиз уни зориқиб кутган бўлса керак, бора олмади. Мана бугун ҳам яна кутади...

Бирдан ёдига бир нарса тушиб қолди: мулозимларига ўшанда зиндон қилинган македон айғоқчисини ўз ҳузурига олиб киришни буюрди. Одатда фарзандларини олиб қўшни ўтовга чиқди

Мулозимлар айғоқчини олиб келишди. Соқоллари ўсиб, озиб-тўзиб суяги эт-этига ёпишиб кетибди. Зўр-базўр оёқ босади. Қарашга ҳам, сўзлашга ҳам мадори йўқ.

— Ҳа, ақлинг жойига келдимиз энди, балки исм-шарифингни айтиб, ўзингни маълум қиларсан?

— Сенга бу нега керак... ном-нишонсиз у дунёга кета қолай... қийнама мени...— деди зўр-базўр айғоқчи.

— Сени ўлдирмайман, энди озодсан, йўлингга кетавер, қайга борсанг ихтиёр ўзингда.

— Шунчалик экан... нега менга бир йил дўзах азобини бердинг, қийнадинг...

— Қайсарлигингдан тушарсан деб, инсон сифатида мулоҳаза қилармикансан деб...

— Мен ҳам инсон... фарзандиман... аммо мен жангчима, улуғ Искандарга содиқман, шундайлигимча... қоламан, унга хиёнат... қилмайман... Агар менинг... Ҳа, менинг ўрнимда сен бўлсанг ҳам шундай... қилган... бўлардинг...

— Сен эътиқодлиман деб адолатсизликка, ноҳақликка хизмат қилмоқдасан!

— Қандай адолатсизлик, қандай ноҳақлик. Искандар жаҳонга ҳоким... бўлиши керак... Буюк мақсад йўлида... қирғинлар, вайронгарчиликлар... бўлади... биз ана шу улкан ишлардаги йўлни адолат деб билурмиз.

— Ҳали ақлинг жойига келмабди, энди сенга омонлик йўқ, сен жуда хавфли одам экансан!

Спитамен ўз фикридан қайтди, демак, Искандарнинг ғояси бузуқ, унингча жаҳонга ҳоким бўлиш йўлида бутун-бутун эллар-элатлар, халқлар қирилиб кетиши жерак. Одамларнинг калласидан минор қилиб устига чиқиб ўтирмақчи.

— Ҳой, ким бор,— бақирди Спитамен.

Мулозим кирди.

— Бу чиркин махлуқнинг бошини танасидан ҳозирнинг ўзидаёқ жудо қил!

— Раҳмат... Мени шунча қийнамай... аллақачон...

— Йўқотинглар кўзимдан!

Мулозимлар айғоқчини судраганча олиб чиқиб қатл этишди.

Спитамен қароргоҳдан чиқиб, Қорасочни минди-ю, «Хориен қояси» қайдасан, деб йўлга тушди. Одатда кўшни ўтовдан чиқиб орқасидан кузатиб қолди.

Спитамен чўл бўйлаб ўша йўл билан кетди.

Мана, яна ўша бепоён дашту биёбонлар, ўша таниш қадрдон йўллар. Худди ўткинчи, фоний дунёдек. Бир кўрган нарсангни иккинчи бор учратмайсан, умрбод шундай бўлади. Ҳатто ўша ваҳший бўрилар ҳам бу кеча қайгадир йўқолган. «Қаерга ғойиб бўлишибди, очкўз бўрилар, нега изма-из қувишмайди мени»,— йўлда танҳо боришнинг қизиғи йўқдек туюлди Спитаменга! Эҳ-ҳе, сз қилишни қанчалик яхши кўрарди у. Энди шикорга бориш учун вақт қайда дейсиз, кўнгилга ҳам сизмайди, ҳа, мавруди ҳам эмас... Спитамен отига қамчи босиб, худди шамолдек елиб кетмоқда. Узоқ юрди, фикрлари чувалашиб, хаёли бўлинди. Қаршисида туя мингари бир одам унга томон келмоқда. Ким экан бевақт, бемавруд, юришлари негадир безовта, шошилишча, қаерга кетяпти шунчалик шитоб билан бу одам? Туя ҳам шунчалик тез чопар эканми, ўйлади Спитамен. Яна безовталанди, юраги нохушликни сезгандек... Ўша, ҳа худди ўша, «Суғд қоялари»да кўрган мўйсафид, Ахурамазда юборган, энди қайтиб келибди-да, ажабо, Дариёднинг ўзи-ку!

Туякаш яқинлашди. Мана, ўша таниш овоз, ўша таниш самимий сўзлар...

— Аё дўстлар, биродарлар. Мен на қилай, чўлда қолган бир Дариёдман.

Эй донишманд, айт-чи менга, бу дунёнинг сўнгги борми? Чархи кажрафторнинг бошланиши қайда ўзи? Майли ёруғ дунё бизнинг ошенимиз бўлсин, бошқа дунё борми ўзи? Афсун ўқиб, дуоларга бизни белаб, бу дунёда

азоб чексанг, у дунёда роҳат кўрар шўрлик бошинг, деб айтсалар, шу сўзларга асос борми, ростми ўзи, биласанми, у дунёнинг борлигига ишончларинг комил бўлса, нега ўзинг гуноҳ қилиб, одамларга раво кўрдинг ёмонликни? Ёлғончилик қилиб доим шўрликларни алдаб юрсанг, ўзинг ўйла, ўша дўзах азобига тушмайсанми? У дунёда жаннат бўлса нега ўзинг гуноҳ қилдинг, одамларни ифво қилиб, зуғум қилдинг? Дўстларингга беҳурматсан! Хўш, жавоб бер, халқ ҳукмига қўйиб сени сўроқлайман.

Қанча-қанча донолар ҳам бошқа дунё орзусида қора гўрга кириб кетди, агар битта одам қайтиб келса эди у дунёдан, жаннат нима, дўзах нима ўз кўзи-ла кўриб бизга айтса эди, ҳамма нарса ҳал бўларди, ёлғончилар иблис каби хор бўларди. Минг афсуски, кекса тарих бу саволга жавоб бермас, бирор тошда ё териди у дунёдан қайтиб келган инсон зоти тўғрисида шу дамгача ёзилмаган, бирор қулоқ эшитмаган! Балки бундан кейин ҳам қайтиб келмас бирор киши хабар билан у дунёдан!

— Салом сенга, доно падар!

Йўловчи Спитаменни дарҳол таниди.

— Азизим, паҳлавоним, бормисан ўзи!

— О, падари бузрукворим, сизни менга Ахуранинг ўзи юборди, сиз менга жуда ҳам зарур эдингиз, юрагида куёш чиққандай бўлди Спитаменнинг.

Дариёд туядан тушиб Спитаменни қучоқлади. Икковлон ота-боладек бир-бирлари билан кўришишди.

— Йўл бўлсин, ўғлим?— сўради Дариёд.

— Балки уларни кўндирарман. Оксиарт билан Хориён ёнига, яна бир йўла...— деди Спитамен маъюслик билан.

— Эй, паҳлавоним, бу шахдингдан қайт, у ёқларга бормай қўя қол, яхшиси бирга қайтиб кетайлик.

Дариёд нега бундай деяпти деб, Спитамен ҳайрон бўлди.

— Нима гап ўзи, ўртанган юрагимни қийнама.

— О, ўғлим, айтсам тилим, айтмасам дилим ёнар, биласанми, Оксиарт Искандарга таслим бўлди, келишувчилик йўлига ўтди. Ўз садоқатининг рамзи деб қизи Равшанакни подшоҳга хотинликка берди. Икки ўғли энди Искандарнинг қўшинида хизмат қилмоқда...

— Нима? Нима дедингиз?

— Ҳа, шундай, эшитишимча Искандарнинг ўзи ҳам Равшанакни севиб қолган, ҳатто уни ўз никоҳига олмоқчи эмиш...

— Қандай оғир фожиа бу, қандай галамислик бу! Ундан кўра бағримни ёриб ташланглар, эй аблаҳлар! Эй гардун устимга йиқил!— Спитамен ҳаяжондан ўзини қайга қўярини билмасди.

Спитамен қумга ағанаб, ўзини ҳар томонга ташлар, кафтига қум олиб бошларидан сочарди. Бу машъм хабар ўлганнинг устига чиқиб тепган бўлди. Энди дунёдаги ўзи учун энг азиз нарчасини йўқотиб қўйганди. Қумга бағрини берганча қимир этмай қолди, гўё унингчун ҳаётнинг ҳам, яшашнинг ҳам қизиғи қолмаганди.

Дариёд Суғдиёнаннинг буюк фарзандига қараганча бош эгиб, юрагини бир оз бўшатиб олсин деганча жимгина турди.

— Қўй, ўғлим, хафа бўлма, бундай алам чекиш сенга ярашмайди, фалакнинг қилмишига тан бермоқ даркор.

— Эй сен жаҳонгашта, зардўштликнинг буюк ихлосманди, менга айт-чи, бу дунёда ҳақиқат деган нарса борми ўзи ёки ҳамма гўзал, ҳамма ноёб нарсалар зўрникими? Ақлинг хазинасини очиб, менга бир маслаҳат, нажот йўлини топиб бер!

— Тур ўрнингдан, ўғлим, сен ҳам, мен ҳам ҳақиқатга ега олмаймиз, фақат ҳаётнинг ўзи бунга қодир, буюк ва ғолиб Ахурамазданинг ўзи ҳал этади.

— Нимани ўйлайлик, қани айтинг-чи, Хориен қаерда? Нега у Оксиартни йўлдан қайтармади?

— Оксиарт Хориенни ҳам шунга кўндирди...

— О. Ахура, о менинг тангрим, ундан кўра тезроқ жонимни ол, қулоқларимни қар қил, тилларим соқов бўлсин, майли. Мен кимга ёмонлик қилдим, ахир, севгилим ҳам, дўстларим ҳам мени ташлаб кетса! Бу ташвишларга, ғам-аламларга қандай қилиб чидай энди, отахон!

— Эй ўғлим, азизим, бир оз ўзингни бос, асабларинга эрк берма, сен ахир Суғдиёна элининг тақдири учун жавоб беришинг керак, ҳамма сенга ишонади. Бутун умидимиз сендан-ку!

— Қандай қилиб ўзимни босай, сўнги умидларим ҳам йўққа чиқяпти, мен ўйлаган нарсалар сароб экан. Ишонган тоғларим мени ҳимоя қилмади. Муҳаббатим бўлса баҳор кўрмади...

Спитамен турган жойида осмонга қараганча ҳайкалдек қотиб қолганди. Ғам-алам, ташвиш унинг паҳлавондек қоматини ҳам қилиб кичрайтириб қўйгандек эди.

Ҳаммаёқ бўм-бўш, маъносиз. Ҳозир унинг устига гоф йиқилгандек.

Спитамен отнинг жиловини буриб, ноумид орқага қайтди, йўл-йўлакай ўзи билан ўзи сўзлашиб борарди.

— Эҳ, Оксиарт. Сени билмаган эканман, сотқин экансан. Сен билан битта булоқдан сув ичмайман, битта гулхан атрофида ўтирмайман. Сен босган излардан юрмайман. Менинг борар манзилим ҳам бошқа. Сигинадиган худоларим ҳам, мазорларим ҳам бошқа. Улуғ Ахура сенинг жазоингни берсин, кўршапалакдек ёруғликка қарай олмайсан, ундан қочасан, қоронғи бўлишини кутасан. Сотқин! Тарих сени лаънатлайди!

Спитамен газаб-нафратга тўлиб, эл-юртга сотқинлик қилганларни лаънатлаб борарди. Унинг абжир, вафодор тулпори Қорасоч ҳам ўз эгасининг ҳозирги аянчли аҳволига куйиб-пишгандек калласини сарак-сарак қилиб қум тепаликлар устида маъюс борарди.

Дариёд бўлса ўзининг шунчалик бой ақл хазинасидан Спитаменни юпатиш учун сўз тополмасдан изма-из жим борарди. Энди унинг қизиқ ҳангомалари, ҳикоятлари, ривоятлари, латифаларига ўрин йўқ... Спитамен ўзи учун маъносиз бўлиб қолган ҳаёт ҳақида ўйлар экан, гўё бу дунёдан ташқари яна бир олам, яхшилик, адолат ҳукмрон бўлган бошқа бир жаҳон борга ўхшарди. Қоронғулик қуюқлашиши билан осмон юлдузларга тўлиб кетди. Кузнинг тиниқ самосида сайёралар яна ҳам ёрқин, яна ҳам гўзал жимирлайди.

Спитамен самога боқиб қасамёд қилади. Энди душманга аёв йўқ. Бўлажак жанглр яна ҳам қаттиқ бўлади. Майли, Хориен ҳам, Оксиарт ҳам ўз элларига хиёнат қилаверсин, содиқ дўстим Датафарн бор, у ажойиб дўст, у мени ҳеч қачон ёлғиз ташлаб кетмайди. Эссиз-эссиз Зўртош, менинг содиқ дўстим, элга машҳур паҳлавон, мардларча ҳалок бўлди. Анави қаҳрамон Шердор-чи, эл учун жон берди. Қондошларим массагетлар билан яна сўзлашаман, уларнинг ҳаммасини бир жойга жамлайман, бир тан, бир оила бўлиб келгиндиларнинг шундай адабини берайликки, ҳамма қойил қолсин, Равшанакни ҳам қутқараман!

Шуларни ўйлаб, Спитаменнинг руҳи енгиллашгандай бўлди, умид учқунлари қалбининг аллақерларида аланга олди, дадиллашди. Орқасига қараб Дариёдга деди:

— Юринг, падари бузруквор, ҳали бизни катта ишлар кутади, майли сотқинлар Айшманинг қаҳр-газаби-

га учрасин. Жанг давом этади. Майли, жонимиз қурбон бўлсин эл-юрт учун! Тангрим, аждодларимиз руҳи бизга мададкор бўлсин!

Спитамен ўз қароргоҳига яқинлашди, қандайдир бир қора шарпа лоп этиб орқага ўтгандек бўлди. «Ким ўзи, одамми, инс-жинсми ёки бузгунчи қаллоб?»— ўйлади Спитамен.

— Ҳой, кимсан, соқчилар борми бу ерда?!

Ичкаридан қора қул югуриб чиқди.

— Соқчилар қани?— сўради Спитамен.

— Шу ерда эди, улуғ зот,— деди чайналиб қулвачча.

Спитамен отидан тушмай қароргоҳ атрофини бир айланиб чиқди. Ҳеч ким йўқ, шарпа ғойиб бўлибди. Балки шунчаки кўзига бирор нарса кўрингандай бўлгандир, балки чўлдан бирор ўлжа, тамадди ахтариб келган оч бўридир.

Дариёд ҳам туясини бир чеккага чўктирди.

Шу пайт Спитаменнинг овозини эшитиб соқчилар ҳам қаердандир пайдо бўлишди, чеккадаги хизматкорлар учун ажратилган чодирда ўтиришган экан.

Мулозимлар саркарданинг отини олиб, бир чеккага боғлашди. Спитамен ўзини ичкарига олди.

— Келдингми ҳартугул, Спанга, азизим,— деди Одатидан ўрнидан туриб.

— Бирор одам йўқмиди бу ерда,— сўради Спитамен.

— Йўқ... ўзим ёлғизман,— деди Одатидан.

Одатиданинг кайфияти яхши эмасди, йиғлаганиданми кўзлари қизариб кетганди.

— Мусаллас келтир,— деди Спитамен хизматкор қулга авзойи бузилиб. Спитамен ҳорғин кайфиятда гулхан ёнидаги юмшоққина пўстакка тиз чўкди.

— Емак келтиринглар, авани Дариёд ҳам кирсин!

Гап тугамасданоқ пойгакда Дариёд пайдо бўлди:

— О, Ахурамазда, ўзинг шафқат қил,— Дариёд кйриб бир чеккага чўкди-да, Спитаменга юзланиб:

— Дунёда қизиқ ривоятлар бор, мен сенга боболаринг Сиёвуш ҳақидаги бир ҳикоятни сўзлаб берай,— деди.

— Қани сўзла, қулогим сенда, ҳой, таом, ичмак келтиринглар,— деди Спитамен.

Рамуш деган жойда Қайковус деган паҳлавон яшарди. Агар гурзи урса ер ёрилиб кетар, тошни қўли билан сиқса сувини чиқариб юборарди. Бир ўзи лак-лак лашкарларга тенг келаркан. Унинг лашкарлари ҳам жуда кўп, олмаган шаҳри, забт этмаган қалъаси қолмаган.

Қайковус қирқ ёшида бир фарзанд кўрди. Ой деса юзи, кун деса кўзи бор эди. Унинг исмини Сиёвуш қўйди. У ой сайин эмас, кун сайин ўсиб, тезда балоғатга етди. Саккиз ёшида камон отишни, ўн ёшида найза санчишни ўрганди. От чопишда, қиличбозликда ҳеч ким унга тенг келолмасди. Хуллас, Сиёвуш отасидан ҳам кучли қаҳрамон бўлиб етишди. У кучини қаерга сиғдиришини билмай, чўлга чиқиб аждаҳолар билан олишар, тоғларга бориб девларнинг адабини берарди. У отаси билан келишолмай, оқибат Афросиёб шаҳрига кетиб қолди. Шунда Афросиёб деган подшоҳ уни кўриб, ҳаваси келиб, қандай қилиб бўлмасин паҳлавон йигитни ўзига бўйсундиришни ўйлаб, гўзал қизини хотинликка берди. Аммо бу иши учун кейинчалик ўзи афсус қилиб, негадир нияти бузилди. Чунки Сиёвуш ўзининг диловарлиги, соҳибқиронлиги билан эл ўртасида обрў-эътибор қозонганди. Бундан Афросиёб кўрқди. Тағин подшоҳликни олиб қўймаса, деб хавотирланди. Чунки Сиёвушга тенг келадиган паҳлавон дунёда йўқ эди. Бир наъра тортса худди осмонда момақалди роқ гумбирлагандек бўларди, ўқ-ёй отса булутларни тешиб ўтиб кетарди. Қилич урса яшин чақнагандек ўт чиқарди. Девлар унга яқин келишолмаган, аждаҳоларга қарши кўрқмай жанг қилган. Қершасбга бардош беролган ҳам, уни енгган ҳам Сиёвуш эди. Қудратли Эрон шоҳи ҳам Сиёвушдан кўрқарди. Хуллас Афросиёб унинг обрўсидан, қаҳрамонликларидан кўрқиб, ғафлатда қолдириб номардлик билан бошини қилич билан кесиб ўлдирди. Сиёвушнинг мунофиқона ўлдирилганлиги ҳақидаги хабар бутун Туронга ёйилди. Отаси қон-қон йиғлаб, унинг ўлигини Рамушга олиб келиб кўмди. Сиёвуш ҳақида қўшиқлар тўқилди. «Муғлар йиғиси» деб аталган қўшиқ ана шу паҳлавоннинг номига зикр этилган...

Дариёд жим бўлиб қолди.

— Хўш, кейин-чи...

— Бунинг маъноси шулким, улуғ паҳлавонлар ҳам шундай мунофиқона ҳирсларнинг қурбони бўлиб кетади...

— Эй падари азиз, бу ҳикоятнинг юрагимни эзди, менга айт-чи, агар мен ҳалок бўлсам қабрим устида «Муғлар йиғиси» қўшиғини куйлайсанми, шунга ваъда берасанми?

Дариёд Спитаменга қараб турди-ю, бир оз кўнгли ранжигандек:

— Эй, паҳлавоним, сен қуёш ўғлисан-ку, улуғ Ахура-

маздага қасам ичаманки, сен ўлмайсан, кўп яшайсан,— деди қатъийлик билан.

Хизматкорлар дастурхонга емак-ичмак ва катта мис баркашда эндигина қозондан олинган мол гўшти келтиришди. Хонага иштаҳа тарқатувчи ёқимли бўй тарқалди. Спитамен Дариёдга ишора қилган эди, у қўл очиб дуо ўқиди. Кейин қўлини лабига, кўзига қилиб Спитаменга юзланди. Улар дастурхондаги ноз-неъматлардан олиб ўтиришди. Кейин Спитамен иккита косага мусалласни тўлдириб, биттасини Дариёдга узатди, иккинчисини қўлига олиб уҳ тортди-да, бир кўтаришда шимириб юборди. Дариёд ҳам шундай қилди.

Спитамен ёнидан ханжарини олиб, гўштнинг катта бўлагини ажратиб ея бошлади, ҳамсухбатига ҳам ўзидан ўрнак олишга ишора қилди. Хонага жимлик чўкди. Улар овқат вақтида бир оғиз ҳам сўзлашмадилар.

Емак тугади. Яна шароб келтиришди. Гул косалар тўлдирилди.

— Қани, энди торингни ол, азиз падар, юракларим пора-пора бўлиб кетди, бир куй эштай, зора бир оё бўлса ҳам дард-андуҳлардан фориг бўлсам...

Дариёд ўрнидан турди-да, торини олиб келди. Мунгли мусиқа бутун хона бўйлаб янграй бошлади. Сехрли садо юракнинг энг нозик пардаларига бориб урилар, кишида ажиб бир ҳиссиёт уйғотарди...

Йиғлоқи оҳанг юракларни ёндирди, дардга-дард қўшди. Спитамен косани яна тўлдириб шимирди, оғир, ғамгин куй таъсириданми, номусданми кўзлари ёшланди. У ҳеч қачон бунақа кўз ёши тўкмаган, ҳаётида биринчи бор шундай бўлиши, негадир юраги тўлиб кетди, эзилди. Балки бу билан куни кечаги аёвсиз жангда ҳалок бўлган минг-минглаб ватандошларига аза тутаётгандир, ёки бўлмаса Суғдиёна элининг аянчли тақдири, эл-юртининг аҳволи юрак-бағрини эзаётгандир. Балки ўзининг шўр қисматидан зорланиб, ташлаб кетган дўстларига лаънатлар ўқиётгандир. Ёки бўлмаса Равшананин аянчли тақдири, сароб бўлган севгиси учун дилдандан нола қилаётгандир.

Спитамен кўп ичса ҳам ҳамон тетик. Мусалласунга негадир ҳеч қор қилмасди, кўзани бўшатди-ю, «яна мусаллас» деб бақирди. Хизматкор яна бир кўзани олиб келиб қўйди. Спитамен Дариёднинг нозик куйларига тебраниб, ўзини тўхтатолмай босиб-босиб ичаверди...

— «Муғлар йиғисини чал... падар... бузруквор... юракларим... Эҳ-ҳе, ичим ёниб кетяпти...

Дариёд торни қайта созлади-ю, Спитаменга бир оз қараб тўрди. Улуғ саркарданинг кўзлари юмилган, юзларида изтироб-алам... Дариёд «Муғлар йиғиси»ни чалиб, астагина хиргойи қила бошлади. Хонага мотам чўқкандек бўлди... Кўнгил йиғлайди, бутун олам, дунё йиғлайди... Ғам-аламга тўлган юраклар унсиз инграйди.

Вақт ярим кечадан оғиб қолгач, бетўхтов шимирилган бодадан бўшашган Спитамен ёстиққа ёнбошлаганча уйқуга кетди. Унинг юмилган кўзларида ёш томчилари қотиб қолганди... Дариёд қўшиғини тугатгач, торини олиб саркардани безовта қилмай ташқарига чиқди. Одатда эрининг устига пўстин ташлаб қўйди-да, бир чеккада ётиб қолган Рамуни етаклаб, ўз ўтовига чиқиб кетди...

Одатда боласини ётқизиб, ўзи хира ёниб турган шам қаршисига чўккалади. Кўнгли безовта, хаёли паршон, оқсоқоллар ханжаманаси вакил қилиб юборган даҳнинг сўзлари ёдига тушиб, ўзини қаерга қўярини билмай асабийлашарди. Спитамен келишдан бир неча дақиқа олдин қароргоҳ олдида соядек ғойиб бўлган ўша вакил эди...

— Менинг исмим Баствар, сенга ханжамана номидан келдим, энди Искандарга қарши урушишнинг фойдаси йўқ дейишяпти, эрингга айтар эмишсан, қилмишлари учун Искандардан уэр сўрасин, бўлмаса...

— Яхшиси, калланг борида бу ердан жўнаб қол, менинг эрим сотқин эмас анави Оксиартга, Хориенга ўхшаш. Уша Оксиарт яхшиси қизи Равшанакни Искандарга қўшсин-да, ўзи унинг оёғини ўпиб юраверсин.

— Ўзинг қанақанги бемеҳр аёлсан, болаларингни ўйламайсанми, уларнинг уволи тутмайдими?

— Нега уволи тутсин,— сўради Одатиди таажжуб билан.

— Агар Спитамен ханжамана қарорига рози бўлмаса, қатл этилади, ўғилларим омон қолсин десанг, уни ўзинг ўлдирасан, калласини Искандарга олиб борасан, моли дунёингга тегмаймиз.

Одатиди бақрайганча Бастварга қараб қотиб қолди, «бу олчоқ, сотқин нима деяпти ўзи, ҳозир соқчиларни чақириб шундай адабини берайки, умр бўйи эсидан чиқмайдиган бўлсин», ғазабланди Одатиди.

Баствар аёлнинг бетоқат бўлаётганини сезиб, овозини секинлаштирди:

— Соқчиларни чақириб, ғовға кўтаришни ўйлама, нарироқда менинг одамларим кутиб туришибди, хом-

тама бўлма, ҳаммаси ўйлаб қўйилган. Агар бизнинг айтганимизга кўнмасанг, учала ўғлингни чўлга олиб бориб эртагаёқ қатл этамиз. Бу менинг фикрим эмас, ханжа мананинг қарори шу! Биламан, эрингни яхши кўрасан, лекин у Равшанакни севади-ку, ҳозир ҳам ўшани деб «Хорнен қалъаси»га кетди. Наҳотки шуни билмасанг, тушунмасанг, бутун Суғдиёнага маълум-ку уларнинг ошиқ-маъшуқлиги!

Одатиданинг ёдига анави Бабахнинг сўзлари тушди. Уша ҳам шу гапларни айтганди, Спитамен уни сотқинликда айблаб қовоқарига чақтириб ўлдирди. Балки, шундай гапларни тарқатиб юрганлиги учун йўқ қилгандир. Одатиданинг фикри яна бузилди, дунёнинг, одамларнинг, айниқса ўзининг қадрдони, турмуш йўлдошининг бевафолигидан кўнгли ғашланди, рашк оловида қоврилди.

Баствар бўлса Одатиданинг ҳаяжонли кайфиятини сезди-ю, ўтовдан чиқаётди:

— Биз шу ердამиз, ҳаммасидан бохабар бўлиб турамиз,— деди қатъий.

Одатида пирпираб ёнаётган шамга қараб дуо ўқий бошлади. Унинг юзлари шам ёрдусида яна ҳам ҳаяжонли тус олганди, асабларининг таранглигидан лаблари-лабларига тегмай пичирларди...

Мусибатли кузнинг қоронғи тунидаги воқеалар шу ерда тўхтасину энди биз тантаналар кечасига ташриф буюрайлик. Бу кеча Оксиартнинг саройида катта зиёфат, базм, жаҳон подшоҳи Искандар бу кеча Оксиартникига меҳмонга таклиф этилган.

Дастурхонларда турли-туман мева-чевалар, янги сўйилган қўй, мол, парранда гўштлиридан тортиб, дудланган яхналаргача ҳамма нарса муҳайё. Катта дошқозонларда турли таомлар тайёрланмоқда, хизматкор қулларнинг қўли-қўлига тегмайди. Чеккадаги махсус тайёрланган шоҳсупада машшоқлар, қўшиқчилар, раққоса қизлар ўтиришибди. Зиёфат учун ҳамма нарса муҳайё, энди Оксиартнинг интиқиб кутаётган азиз меҳмони келса бўлгани. Оксиарт Искандар ҳузурда узр сўраб, ўзининг таслим бўлганлигини билдирганди, подшоҳ унга кўп навозишлар кўрсатиб, ҳокимлик лавозимини берди. Уч ўғлидан иккитасини македон қўшинлари сафига хизматга олди, бу кунги тантананинг боиси шунда.

Кечқурун Искандар ўзининг яқин ақраболари, саркардалари, лашкар бошлиқлари билан Оксиартникига ташриф буюрди. Дориёвушнинг гўзал хотини, икки қизини ҳам ўзи билан бирга олиб келди.

— Қадамларингизга ҳасанот улуғ подшоҳим,— деди таъзим билан Оксиарт ва Искандарни меҳмонхона тўридаги заррин тахтга ўтқазди.

Меҳмонларга чанқов бости учун шарбат тортилди. Кейин турли таомлар бирин-кетин кела бошлади. Айниқса қўрга кўмиб пиширилган ёввойи тўнғиз гўшти Искандарга жуда ёқиб тушганлиги учун ёнидан ханжарини олиб, ўз қўли билан Дориёвушнинг хотинига ва қизларига ҳам бўлиб-бўлиб берди.

Оксиарт ҳар замон-ҳар замон келиб подшоҳга ташриф учун минг бор қуллуқ қилиб миннатдорчилик билдирарди.

— Кўнгиллари яна нима истайди улуғ подшоҳим,— деди у Искандарга мулозимат кўрсатиб.

— Қани, ёнимга ўтир, сенга айтадиган бир-икки оғиз гапим бор,— деди Искандар.

— Бош устига,— деди Оксиарт қуллуқ қилиб.

— Сен Хориенга айт, подшоҳ сенга ёмонлик истамайди де, ҳузуримга бемалол келаверсин. Аммо анави Сисимифр-чи, таслим бўлмаса ўзим бориб жазосини бераман, бутун оиласи билан қоядан ташлатаман. Агар ўз ихтиёри билан қалъани менга топширса, сенга қилганимдек, ҳокимлигини ўзига қайтариб бераман.

— Ўзининг шунга мойиллиги бор, улуғ подшоҳ, аммо биласизми, онаси рози бўлмаяпти,— деди Оксиарт.

— Ия, нега онасининг сўзига қулоқ бериб ўтирибди, эси борми ўзи?— деди Искандар бир оз қизишиб.

— Ўзим тушунтираман, қалъани топширади,— деди Оксиарт Искандарнинг кўнглини тинчитиб.

Оксиарт подшоҳга қуллуқ қилди ва унинг имоси билан машоқлар қандайдир куйни бошлаб юборишди.

Базм қизиб кетди, чиройли кийинган, қадди-баста келишган ўттизта гўзал қиз меҳмонхонада пайдо бўлганида ҳамма ҳайратда қолди. Бу Оксиартнинг подшоҳ кўнглини олиш мақсадида атайин режалаштирган иши эди. Ана шу қизлар гулдастаси ичида Оксиартнинг севимли қизи Равшанак ҳам бор эди. Қизлар дид билан танланган, бир-биридан гўзал, аммо улар ичида кечанинг юлдузи Равшанак ўз чиройи, ҳусн-камоли билан ҳаммадан ажралиб турарди.

Равшанак кириши билан базм кечасига файз ёғилди, ўз чиройи билан барчани мафтун этди. Ҳатто Искандар ҳам қизга беш кетди. Ёнгинасида қизлари билан ўтирган, ҳусн-жамоли ҳаммани мафтун этган «Осиёдаги энг гў-

зал аёл»¹ Дориёвушнинг хотини ҳам уни қизиқтирмай қўйди.

Искандар бир кўришдаёқ Равшанакка кўнгли тушиб қолганди. Энди нима қилсин, яхшиси уйланади-қўйди-да, ҳа, қонуний равишда хотин қилиб олади, ахир бутун Бақтрия, Сугдиёна унинг оёғи остида-ку, дунё мулкига хўжайин бўлган жаҳонгир, ҳусн мулкига ҳам ҳоким-ку! Албатта, македонияликлар бундай никоҳдан норози бўлишлари мумкин, хўш, севиб қолгандан кейин, «ёввойи» нинг қизими, бошқами, бари бир эмасми? «Никоҳ қилиб оламан дедимми, оламан, подшоҳнинг амри вожиб», деди Искандар ўзига-ўзи. Ахир улуг Аҳил² ҳам асира қизга уйланган. Искандар шундай фикрни хаёлидан ўтказди-ю, даст ўрнидан туриб кетди.

— Бир дақиқа, қулоқ беринглар!— базм аҳлига муурожаат этди Искандар.

Подшоҳ нима деяркин, деб ҳамма унинг оғзига қараб туришарди.

— Мен, азизларим, ҳурматли дўстим Оксиартнинг кечамиз юлдузи бўлган ана шу гўзал қизига уйланишга қарор қилдим,— деди Искандар қатъийлик билан.

Меҳмон ва мезбонлар ҳайратдан лол бўлишди. Дориёвушнинг хотини, қизлари Искандарга тикилганча қолишди.

Оксиарт воқеанинг бунақасига бурилиб кетишини сира ҳам ўйламаганди. Аввалига подшоҳнинг тўсатдан Равшанакка уйланишга қарор қилганлигидан аҳли ақраболар олдида гангиб, ишонқирамай, гарағ бўлиб турди. Кейин эс-ҳушини йиғиб олгач, бутун оламини титратиб турган буюк Искандар бирданига куёви бўлиб қолса буни нимаси ёмон экан, бундай бахт ҳар кимнинг бошига ҳам қўна бермайди, деб ўйлади. Кейин эс-ҳуши ўзига келиб, ҳовлиққанча подшоҳнинг пойига тиз чўкди-да, Искандарнинг қўлларини ўпа бошлади.

— Самидамита³ олиб келинглр,— деди Искандар ва ўртадаги қизлар гулдастаси сари тантанавор юриб бо-риб Равшанакнинг қўлидан ушлади.

— Менга қаллиғ бўл, сени суйиб қолдим,— деди подшоҳ қизга.

¹ Қадимги юнон тарихчиларининг ёзишича Равшанак Доро III нинг хотинидан кейин Осиёдаги энг гўзал аёл деб таърифланади.

² Қадимги Юнон худоларидан бири.

³ Қадимги юнонларда номнинг йиғирма тўрт хили маълум бўлган. Энг сифатли ундан тайёрланган Самидамита деб номланган нон айниқса машҳур эди.

Равшанак отасининг изми билан Искандар улар-
никига зиёфатга келар экан деб эшитганда дугоналари
билан базм кечасига энг яхши қўшиқлар, рақслар тай-
ёрлаб, подшоҳни қувонтирмоқчи, кўнглини олмоқчи,
иложи бўлса қойил қолдирмоқчи бўлган эди. Қизнинг
хаёлига бошқа ҳеч нарса келмаганди. Қутилмаганда
подшоҳнинг унга харидор бўлиб қолиши ҳамда уйлан-
моқчи бўлганлиги Равшанакни эсанкиратиб қўйди, чун-
ки ҳаётида етти ухлаб тушига кирмаган воқеа юз бер-
ганди. Шўрлик энди нима қилсин, арз-додини кимга айт-
син! Энди у шундай кучли қўлга тушиб қолган эдики,
унга Ноҳид ҳам, Ахурамазда ҳам шафқат қўлини чўза
олмаса керак...

Равшанакнинг икки юзи анордек қизариб кетган, ўзи-
ни севиб, шу пайт харидор бўлиб турган жаҳон шоҳига
тик қарай олмай изтироб чекарди...

Мулозимлар Македония одатига кўра оқ рўмолчага
чиройли қилиб ўралган Самиданита нони олиб келиб
Искандарга тутдилар, подшоҳ бўлса ёнидан қиличини
суғурди-да, мулозим қўлидаги нонни олиб икки бўлак-
ка ажратди, ярмини Равшанакка, ярмини эса ўзига қол-
дирди. Шундай қилиб базм кечасининг ўзидаёқ подшоҳ
Оксиартнинг қизига бутун расм-русмлар билан уйла-
ниб олди.

Сугдиёнанинг бу чеккасида никоҳ тантанаси, базм
борарди, иккинчи ёғида эса аянчли воқеа, севги ва садо-
қат фожиасининг сўнгги босқичи. Ҳа, дунё ана шундай
қурилган, бир ёқда ғам-алам, иккинчи ёқда бўлса тўй.
Спитамен қароргоҳида давом этаётган фожиа энди ўзи-
нинг сўнгги, ғоят аянчли нуқтасига келганди. Тун алла-
маҳал бўлиб қолган, Спитамен кайф билан худди ёш
боладек пишиллаб ширин уйқуга кетганди. Одатда оёқ
учида хонага кириб Спитаменнинг тепасига келиб тўхта-
ди. Утовнинг тўрт чеккасига қўйилган машъаладан фа-
қат биттасигина милт-милт ёнарди. Спитамен хафақон-
ликда кўп мусаллас ичиб қўйганлиги учун афтидан ҳеч
нарса билмай тошдек қотиб ухларди.

Одатда машъаланинг хира ёғдусида эрининг юзига
термилди. Унинг қоп-қора, қалин сочлари патила-патила
бўлиб, устига ёпилган пўстинга қўшилишиб кетган, юз-
лари самимий кулимсирагандек.

Ёвуз ниятли одамлар унинг булоқдек тиниқ, мусаффо
муҳаббатига оғу солдилар. Суюқлиси, бир ёстиққа бош
қўйган ҳаёт йўлдоши ҳақидаги миш-миш гапларга авва-
лига ишонмади. Игволарга вақтида яхшилаб жавоб бер-

ди, чунки Спитамен билан шу вақтгача ўрталарида бир-рорта нари-бери гап бўлмаганди. Одатиданинг қалби, тақдири Спитамен билан абадий бирлашиб кетгандек эди, ғаламис одамлар турли йўл билан Одатиданинг кўнглига гашлик солди. Муҳаббатга занг тушди. Бунинг устига ўртага Одатида учун дунёда энг қадрли, энг суюкли меҳрибон фарзандлари тушиб қолди, болалари учун бу аёл жонини ҳам беришга тайёр. Дунёда улардан яқин, меҳрибон ҳеч ким йўқ, ахир фарзандлари, жигарбанди, қалбининг бир бўлаги-ку! Аммо Ханжамананинг қарори билан ҳазиллашиб бўлмайди, Одатида буни яхши билади, қанчадан-қанча бечоралар унинг ҳукми билан ўз кўзи олдида қатл этилган.

Одатида эрининг юзларига узоқ термилди. Бир нарса миясига қаттиқ урилди: «Наҳотки шу бугун қалъага, маъшуқаси ёнига бориб келган бўлса»...

Спитамен билан шунча йил ширин, тотув ҳаёт кечирди, лекин юрагидаги тобора яллиғланаётган нафрат алаңгаси севгининг нозик торларини ёндиргандек эди... Ноёб, соф севги қаттиқ, шафқатсиз нафрат билан алмашинганди. Ғазабли, нафратли муҳаббат дилида ғалаён қилар, рашк қаърида ёнарди. Одатиданинг фикрлари чигаллашиб, идора этиш ипларининг учини йўқотиб қўйди, ўзини мутлақо бошқаролмай меровланиб қолди: Уни ҳеч ким ўзи ўйлаган йўлдан энди қайтара олмайди, миясига ҳам, қалбига ҳам битта мудҳиш фикр сингиб борарди...

Иккала қулоғи чиппа битиб, кўз олди қоронғилашди, гўё ер қаъридан чиқаётгандек нохуш бўғиқ бир овоз келди:

— Мен Айшма, мен Айшма!!

Одатиданинг юрагида қўрқув аралаш қандайдир нафрат олови ёнарди. Бу ғазаб ўти кимга қаратилган, ўзи ҳам билмайди...

— Ўлдир уни, нима қилиб турибсан!

— Оқ сут берган фарзандларинг уволи тутмайдими!

— Ахир эринг сени севмайди-ку!

— Равшанаксиз яшай олмайди у!

— Ханжамананинг қарори эсингдан чиқдими?

— Спонтани ўлдирмасанг, уч ўғлинг, ўзинг қатл этиласан.

— Спитамен сенга хиёнат қилди!

— Мен Айшма, тезроқ ўлдир уни!

Аёл фикри, қалби Айшма сочган ёмонлик оғуси билан заҳарлангандек эди...

Одатида кўйлаги ичига яширинган ўткир ханжарни олди-да, бир зарб билан Спитаменнинг калласини кесди. Эрининг кучли гавдаси бир силкиниб тушди, боши ерда қолиб ўзи ўрнидан туриб кетмоқчи бўлди, лекин бу ингилиш узоққа чўзилмади, ағдарилди, боши ўздан сағал наридаги дастурхон устига тушиб, қон тирқираб оқа бошлади, хириллаган овоз ваҳимали кечада янада даҳшатли эшитиларди. Саркарданинг катта-катта кўзлари бақрайганча чироқда йилтирарди. Қон ҳиди хонага анқиб кетди.

Одатида негадир ўзини йўқотмади, қўрқмади ҳам, аксинча негадир дадиллашиб кетди. Вазминлик билан хизматкор қулни чақирди. Овози хириллаб қолгандек туюлди ўзига. У ҳам шунини кутиб тургандек югуриб Одатиданинг ёнига келди.

— Бошни мана бу рўмолга ўраб ол, қани тез, кетдик!

Улар ярим кечадан оққанда ўтовдан чиқди-да, олдиндан тайёрлаб қўйилган учқур отларда Искандар қароргоҳига қараб йўл олишди.

Мана сизга фожиа, ҳаётнинг қаҳрли, аянчли дамлари. Инсон баъзан ўз ҳаёти йўлини ана шундай тугаллаб, бемаъни ўлим топади.

Искандарнинг мулозимлари ширин уйқуда ётган подшоҳни уйғотишиб, жуда зарур иш билан гўзал бир ёввойи аёл йўқлаётганлигини хабар қилишди. Подшоҳ ўз ҳарбий юришлари давомида бунақанги тасодифий воқеаларга ўрганиб кетганлиги учун аччиғи ҳам келмай, бемалол туриб, йўқлаётган аёл ҳузурига чиқди. Аёлниң важоҳати, кўриниши, асабияти Искандарга ёқмади. Аёл узоқ йўл юрганидан ғоятда чарчаганлиги биланиб турарди. Чунки унинг сочлари тўзғиб кетган, устига кийган сарғишранг кўйлагига қон сачраб, унга қўрқинчли гус берганди. Искандар аввалига бу аёл эри билан жанжаллашиб, калтак еганлардан ёки бирорта саркардаси номусига тегмоқчи бўлганда, уни ўлдириб келганга ўхшайди, деб ўйлади. Чунки, осиелик аёлларнинг кўнглини топмай, мажбурлаган македонияликлар шундай аҳволга тушган ҳоллар кўп бўлган.

— Сен кимсан?— сўради Искандар.

Одатида Искандарга жавоб бериш ўрнига орқасига қараб:

— Антик, бу ёққа кир,— деб эшик ташқарисида турган қулни чақирди.

— Қаранглар, Антик ким ўзи,— сўради Искандар

ҳеч нимага тушуинмай ва қаршисида мислсиз ҳаяжонда турган ва ўз қилмиши учун подшоҳдан ўзи ҳам билмай нимадир кутаётган суғд аёлига разм солди.

— Менга бевақт ва бемаврид қандай совға келтирган эдинг ёввойи аёл?— сўради Искандар.

— Спитаменнинг боши,— деди Одатида ҳаяжонланиб. Подшоҳнинг турган жойида ранги ўчди. У таажжубда эшик томонга тикилиб қолди.

Шу дақиқа рўмолга ўралган каллани кўтариб қул кирди.

— Қани, рўмолчани кўтар-чи,— деди Искандар ишонмай.

Қул қўлидаги бошни очиб кўрсатди, Искандар унга яқинлашиб, кўз ташлади. Ҳақиқатан ҳам кимнингдир боши, ҳақ гап, аммо юзлари қонга беланиб кетганлиги учун таниб бўлмасди.

— Бу кимнинг боши,— сўради Искандар.

— Спитаменники,— деди қул.

— Ўзинг кимнинг қулисан?

— Спитаменни...

— Анави аёл-чи,— сўради Искандар Одатидани кўрсатиб.

— Спитаменнинг суюклиси,— деди қул.

— Лаънат бўлсин сенларга, суюкли бўлмай ўл, ал-васти,— деди Искандар қаршисида турган аёлдан нафратланиб.

Подшоҳнинг қони миясига урилиб, фикрлари чуваланиб кетганди, шу топда на бирор буйруқ беришга, на ҳаракат қилишга ожиз эди. Кўз олди негадир жимиллаб кетди, юрагида қандайдир қўрқув ҳис этди. Бир нарса ёдига келиб, қаршисида турган қотил аёлга разм солди, ажабо, анави менинг бу оқшом уйланган қаллиғим Равшанакка ўхшаб кетаркан. Бу осийликларнинг аёллари ҳеч нарсадан тап тортмайди. Бу қанақаси бўлди? Тушимми ё ўнгим!?

— О тангрим, о, Зевс, бу дунёда нималар бўляпти ўзи?— Искандар синовчан кўзлари билан Одатидага қаради.

— Уни севармидинг?

— Жонимдан ортиқ севардим, ўзимни самовий туйгулар билан боғлагандим унга...

— Бўлмаса нега ўлдиридинг,— таажжубланди подшоҳ.

— Ниҳоясиз севганимдан...— деди Одатида йиғламсираб.

— Тушуна олмадим,— деди Искандар таажжубда.

— Буни сен тушунмайсан, тушунишга қодир ҳам эмассан!— деди суғд аёли. Бу сафар унинг овози титраб чиқди.

Искандарнинг миясига бир нарса урилгандек гангиб қолди. Жаҳонгашталиқ қилиб, шунча шаҳарларни, элларни забт этиб, одамларга ақл ўргатиб, энди бўлса битта ёввойи аёлга сўз топиб беролмай турарди. Фаромуш хотирида бир нарса чувалашиб кетди: ахир бу аёлнинг овози таниш-ку, қаерда эшитгандим, сўзлари ҳам худди ўшаникйга ўхшайди. «Севги деган нарсани сен тушунмайсан, тушунишга қодир ҳам эмассан» деганди. Ажабо, мунча ўхшашлик, ё бўлмаса аёллар ўзаро келишиб олишганми?

— Йўқотинг кўзимдан, бу жодугарни! Қароргоҳимдан бутунлай қувиб юборинглар! Мана бу ўз хўжасига хиёнат қилган қул бўлса ҳозирнинг ўзидаёқ калласи танасидан жудо этилсин, сотқинлар, аблахлар, жодугар, алвастилар, эссиз Спитамен, мард майдонда, мухорабада ўлиши керак эди!

— Ҳаммасига сен айбдор, унинг қотили ўзинг, минг-минглаб бегуноҳ бечораларнинг ҳам қотили сен!— жазаваси тутиб бақира бошлаган Одатидани мулозимлар судрагапча олиб чиқиб кетишди.

Мана, сизга Оксарт саройидаги фожиал

Кеч кузнинг узундан-узоқ кечасида Спитамен қароргоҳида рўй берган бахтсизлик фожиаси тонг оқарган сайин яна ҳам мудҳиш тус олмоқда эди.

Мана эрта тонг билан Спитаменнинг қадрдон, ишонган содиқ дўсти Датафарн хушхабар билан кириб келди.

— Спанта, азиз дўстим, мана, тингла, бутун Суғдиёна кўзғалди.

Датафарн соқчилардан ўтиб, қароргоҳга кирганда Спитаменнинг паҳлавондек гавдаси хона ўртасида чўзилганча калласиз ётарди...

— Азизим, нима бўлди сенга, мен хушхабар келтирсаму... Сен...

Датафарн бошини ерга уриб фарёд чекиб йиғлай бошлади.

— Уни ким ўлдирди, қотил ким, мен ундан қасосингни олай, азиз дўстим, сенинг бир жонинг учун минглаб душманнинг боши кетади... балки бу анави массагетларнинг ишидир...

Бутун улус, бутун Суғдиёна йиғи-сиғи, моғам билан уйғонди. Ҳалқ ғазабининг чеки йўқ эди. Ҳамманинг

кўзида ёш... Уч ўглининг нолишига бутун олам, само йиғларди...

Одатда қароргоҳнинг бурчагида эси оғиб, тош ҳайкалдек қотиб қолган, на сўзлайди, на йиғлайди...

— Аё, дўстлар, биродарлар, мен йиғламай ким йиғласин, йигитларнинг султонидан жудо қилди шафқатсиз ўлим, деган бир итвачча, мана мен бир эски суяк қолдим якка, шу боисидан бўлса керак ҳазар қилар ўлдиришдан, ер ҳам мени қабул қилмай ташқарига улоқтирар!

Аё, дўстлар, соҳибқирон дилкашимдан жудо бўлдим, йиғла, энди Суғдиёна, садоқатли, инсонпарвар, довиюрак фарзандидан жудо бўлди.

Алвидо эй, қайноқ қонли эл ўғлони, Суғдиёна паҳлавони, шер юракли азиз ўғлон! Ёнар дунё қалблар йиғлар, бу оламга кимлар келиб, кимлар кетмади, бу бевафо, фоний дунё ўт ичида ёнганича қолаверди...

Чўл қоплони кетди ташлаб, қари тўнғиз омон юрса, бу не савдо, ўлгандан кўра мени сўйганида бу қотиллар рози эдим. Ҳа, айтгандай мендек қари бир исқирт чол кимга керак.

Бу оломон ичидан ёриб чиқиб, айтиб-айтиб зор-зор йиғлаётган Дариёднинг мотамсаро овози эди.

Дариёд йиғлаб-йиғлаб, мунгли торини қўлига олдида, ғам-андух тўла қалб унларини қўшиққа солиб куйлади:

...Бу дунёга кимлар келиб,
кимлар кетмади.
Қанча ишлар чала қолиб,
умр етмади...

Спитамен она-ернинг эркин фарзанди эди. Кучли қўллари жанг қилиб чарчамади, паҳлавондек қадди-бас-ти ҳеч қачон ҳам бўлмади, ҳеч кимга бўйин эгмади. Жангу жадалларда душман ўқи ололмади, мухолиф қиличи кесолмади. Энг оғир дамларда бепоён чўл-биёбонлар, осмонўпар тоғ қоялари уни ўз бағрига олиб сақлади, ардоқлади, ҳимоя қилди. Аммо иғво, сотқинлик туфайли унинг азиз боши кесилди, жангда эмас, ўз қароргоҳида, энг сеvimли кишиси қўлида ўлди...

Бутун расм-русумлар бажо келтирилди. Спитаменни суғд тоғлари ёнбағридаги улкан бир қояга қилинган

дақма¹га дафн этишди. Суғдлар енгилмаслик, мангулик рамзи сифатида шу жойни танлаган эдилар.

Мана, маросимлар тугаб, одамлар тарқалишди. Гўё ҳаммаёқ бўм-бўш бўлиб қолди. Бу азалий қонуният: инсон ўлди, ҳаёт қурбони бўлди, дафн этилган она тупроқ қўйнида ёлғиз тинч абадий уйқуга кетди, энди у ҳеч нарса^{ни} ўйламайди, дунёнинг ташвишларидан бутунлай озод. Ҳа, бу ёруғ дунёдан кўз юмиб узлатга йўл олдингми, шамдек ўчиб, мангуликка кетасан...

Тонг отди, Суғд тоғлари ортидан шафақранг Қуёш кўтарила бошлади. Кеч куз тонгида совуқдан қизариб чиққан Қуёш кунни кеча қонга бўялиб ётган Спитаменнинг бошига ўхшаб кетарди... Ҳа, Суғдиёнанинг мард ўғлони қабрда ётибди, унинг боши тангрининг инояти билан самога кўтарилиб, Қуёшга сингиб бутун оламга нур сочаётгандек. Ахир Спитамен ўз элига, халқига ҳалол, садоқат билан хизмат қилди-ку!

Хув, ана, бир назар ташланг-а, мангулик қояси ёнидан шарқираб оқаётган тоғ дарёсининг нариги қирғоғидан бир от елдек учиб келмоқда. Бу Спитаменнинг суюкли оти — Қорасоч! О, бечора, энди эгасиз ёлғиз қолди, абадий вафодорлик рамзи, ҳеч кимга бўйсунмайди, эркин, мағрур! Афтидан у бевафо, бебақо дунё ва унинг бир-бирига бўридек ёвуз одамларидан ранжиб, тоғ-тошларга бош олиб кетганга ўхшайди. Қаранг, шу томонга бутун вужуди билан шошиляпти, интиляпти, юраги бетинч ва негун, шафақранг Қуёш аксида ғамгин кўзлари йилтирайди.

Мана, у елиб келди-ю, ўзини дарёга ташлаб, қоя томон сузиб кела бошлади. Қирғоққа яқинлашганда сакраб, депсиниб, кишнай-кишна^й ўзини соҳилга урди. Қадрдон суворийси Спитамен қабрига кўтарилиб, қоп-қора ёллари^{ни} ёйганча узоқ турди. Бу ёллар кимнидир эслатарди... «Менинг «Қорасочим», сенсан. «Қорасоч!...» Спитаменнинг қабридан гўё шундай садо келгандек бўлди. От бошини сарак-сарак қилди-да, астагина оёқларини букиб, мақсудига етгандек қабр ёнига чўккалади...

Қуёш анча юксакка чиқиб, жунжиккан майсалар, дарахтлар ва юпун одамлар бошидан илиқ меҳр нурини сочар, жўшқин дарё ўзининг мангу ва масъуд ҳаёт қўшиғини куйлаб оқарди.

¹ Суғдиёнада зодагонлар расм-русумлардан сўнг, ана шундай дақма (мақбара)ларга қўйиларди.

КУХНА ТАРИХ САҲИФАЛАРИ

Ўзбек халқи ўзининг кўп минг йиллик тарихи давомида оғир ва машаққатли йўлни босиб ўтди. Ўзбекистон ўзининг ажойиб табиати ва бойликлари, қулай географик жойлашуви туфайли кўп маротаба жаҳонгирларнинг, чет эллик босқинчиларнинг диққатини ўзига жалб этган.

Инсоният маданиятининг қадимги ўчоқларидан бири бўлган бу бой ва гўзал ўлкага милоддан аввалги биринчи минг йиллик ўрта-ларидан Эрон шоҳлари, 329—327 йилларда эса македониялик Искандар, милодий VII аср охири VIII аср бошларида араб халифалиги ислом байроғи остида ўлкамизни истило қилиб, қадимий маданиятимиз асосларини йўқотишга уринди, юрт бойликларини талон-торожд қилди. XIII асрнинг биринчи чорагида вайроналардан қайта тикланган Ватанимиз тупроғи Чингизхон бошлиқ мўғул истилочилари истибдодига тушди. Натижада кўплаб шаҳарлар, обод водийлар қайта-қайта харобага айлантирилди. Ўзбек халқининг ва Урта Осиёдаги бошқа қардош халқларнинг тинимсиз меҳнати, қаҳрамонона кураши туфайли ўлкамиз бир неча бор тамомила ҳалокатга юз тутишдан қутқариб қолинди. Бунинг устига юқори табақа вакиллари, ҳамда маҳаллий ҳукмдорлар орасидаги ўзаро низолар, қонли урушлар халқ оммасининг бусиз ҳам оғир аҳволини янада ёмонлаштириб келди. Шунга қарамай халқ оммаси, меҳнат аҳли маданият ютуқларини кўз қорачигидек сақлаш, авлоддан-авлодга ўтказиш, ҳамда уларни чет эл босқинчиларидан ҳимоя қилишда жасорат намуналарини намоёниш қилдилар. Халқ оммасининг ана шундай жасорати милоддан аввалги 329—327 йилларда македониялик Искандар бошчилигидаги грек-македон истилочиларига қарши курашда намоён бўлган эди. Сугдлар, массагетлар, дахлар, саклар каби ўнлаб халқларнинг грек-македон босқинчиларига қарши мардонавор кураши бошида суғд халқининг содиқ фарзанди Спитамен-Спантамано турган эди.

Грек-македон истилочиларининг енгилмас деб донг таратган лашкари қудратини синдирган, саросимага солган ва охир-оқибатда ўнгланишга имкон бермай қўйган Спитамен бошчилигидаги бу кураш ўша замонлардаёқ тарихчиларнинг диққатини жалб этган эди.

Ҳозирга қадар адабиётда Александр Македонский образига мурожаат этиб яратилган талайгина асарларни кўрсатиш мумкин. Шарқ классик адабиётида ҳам Искандар образи қатор гениал шоир ва мутафаккирларни ўзига жалб этган. Булар Амир Хисрав Деҳлавий, Низомий Ганжавий, Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий каби буюк шоирлар бўлиб, ўзларининг ижтимоий адолат, инсоний ахлоқ принциплари тарғиботи учун Искандар образидан уни идеаллаштириш орқали фойдаланишган. Лекин ҳақиқий тарихий манзара Искандарни нафақат одил подшоҳ сифатида, балки умуман ижобий образ сифатида талқий этишга асос бермайди.

Масаланинг бу жиқати ҳам адабиётда у ёки бу даражада ўз аксини топган. Искандар истилосининг талончилик, босқинчилик моҳияти Я. Илёсовнинг «Сугдиёна» романида, М. Алининг «Спитамен» туркум шеърлари, Исфандиёрнинг яқиндагина чоп этилган «Қасам» повестида, қолаверса, М. Осимнинг «Спитамен ва Александр» тарикий ҳикоясида очиб берилган. Лекин шуни эътибордан қочирмаслик лозимки, халқ қаҳрамонлигининг ўлмас тарихи саҳифалари бадий тафаккур учун битмас хазинадир. Қаҳрамонона ўтмиш ҳақида, аynиқса Ватан озодлиги, халқ мустақиллиги учун адолатли кураш тарихининг ҳар қандай саҳифаси ҳақида қандай бадий асар пайдо бўлмасин, ҳаминша шу куннинг зарур адабий ҳодисаси бўлиб қолаверади.

Таниқли ёзувчи Мақсуд Қориевнинг «Спитамен» романи ҳам Урта Осиё халқларининг македониялик Искандар истилосига қарши қаҳрамонона кураши тарихига бағишланган. Романда акс этган воқеалар юқорида қайд этилгандек милоддан аввалги 329—327 йилларда рўй беради. Шу икки йил давомида Сугдиёна халқи ва унга қўшни халқларнинг грек-македон басқинчиларига қарши кураши лавҳалари орқали ёзувчи романнинг асосий ғоясини — қирғин келтирувчи урушларни қоралаш, инсониятнинг бахту саодати фақат яратувчилик меҳнатида эканлигини таъкидлаш, Ватан озодлиги ва мустақиллиги учун курашга доимо тайёр туришга чорлаш каби ғояларни юзага чиқара боради. Шуни таъкидламоқ лозимки, роман маъзуи ҳозирги кунимизда, имперализм ва реакция кучлари инсоният тараққиётининг тақдирини ядро қуроли хавфи остига қўяётган бир паллада яна ҳам актуал жаранглайди, тинчликни асрашнинг, осойишта келажакни таъминлаш учун курашнинг долзарб масалаларини одамларга яна бир бор эслатади.

Бу ғояни яққолроқ ифодалашга романдаги жуда кўп воқеалар усталик билан бўйсундирилган. Ёзувчи мақсаднинг кўлами эса кенг. Масала, халқ тажрибалари, ҳаёт ҳақиқати ва тараққиёт философиясининг моҳияти ҳамма замонларда, ҳозир ҳам, келажакда ҳам қирғинбарот уруш, вайронгарлик келтирувчи босқинчиликни қатъиян рад этади. Асарга биринчи бобдан то охириг бобга қадар ўтиб борувчи махсус образ — халқ донишмандлигининг тимсоли даражасига кўтарилиб борувчи Дариёд образи киритилган. Дариёд бир қарашда қадимги зардуштийлик эътиқодининг Муқаддас китоби Авестодан ҳикматлар, ҳикоялар, анъанавий дуою такбирлар, оламнинг яралиши, унинг яхшилик ва ёмонлик, нур ва зимистон ўртасидаги абадий кураш майдони эканлиги, лекин нур ва эзгуликнинг ғалабаси ҳақ эканлигига ишонч кабилар билан боғлиқ ўринларини халқ орасида ўқиб юрадиган донишманд сифатида намоён бўлади. Шуниси муҳимки, Дариёд девонасифат қизиқ ҳикматлар айтиб юргувчи киши сифатида ўз қобиғида қолиб кетмайди. Унинг халқнинг грек-македон истилочиларига қарши курашида актив позицияси ҳам очила боради. Дариёд романнинг бош қаҳрамони Спитаменга келадиган хавф ҳақида хабар бераётган палладан бошлаб биргина у учун эмас, балки бўлажак жангу жадалларда бутун халқнинг руҳий отасига айлана боради. Унинг Авестодан келтирадиган ҳикоятлари халқни тинчлик ва озодлик учун курашга олантирувчи ғоявий кучга айлана боради. Дариёд Сугдиёна мамлакатини Ахурамазда — зардуштийликнинг эзгулик дунёсини яратувчи олий маъбудаси — энг гўзал ва бой мамлакат сифатида, ўтлоқлари маъмур, подалари тўқ ва маъмур юрт ҳамда сугдлар яшайдиган ер сифатида яратгани ҳақидаги ҳикояти тингловчиларни беихтиёр Ватан ҳимоясига тайёр бўлишга ундайди, уларда ўз она юртига нисбатан меҳр,

садоқат кайфиятини уйғотади. Уқувчи эса бу эпизод орқали ернинг пайдо бўлиши ҳақидаги энг қадимий мифологик тасаввурлар билан танишади. Дариёд образининг кучи шундаки, у халқ даҳосининг ўлмаслигини ўзида мужассам этади. Халқ даҳосининг қудрати эса ҳар қандай талончилик ва босқинчилик ғоясидан устундир. Чунки халқ ўз тараққиёти давомида барча тажрибалар ва эзгу ғояларнинг битмас-туганмас хазинасини ярата боради. Оқибатда бу хазина тараққиётнинг абадий ва мураккаб йўлини янги ва янги поғоналардан туриб ёритиб тураверади. Дариёд образи орқали романда энг таъсирчан эпизодларнинг бири рўёбга чиққанки, буни таъкидламаслик мумкин эмас. Бу лавҳа Дариёднинг Искандар билан — дунё ҳокими бўлиш вазасасига учраб, ўнлаб мамлакатларни ваёрон этган, миллионлаб одамларнинг беғуноҳ қонига зомин бўлган ўша фотиҳ билан учрашувидир. Бу учрашувда шухрат кўпигининг устида ўзича мағрур ва бепайсал турган Искандар ва суғд оммаси орасидан чиққан ва ҳатто бир оз девона деб ҳисобланадиган оддий инсон ўртасидаги кескин ва принципиал мулоқот характерлидир:

- Тилинг жуда узун, заҳарли экан!
- Ҳақиқат заҳарли бўлади!..
- Узун тилингни қирқиб олсам нима қилурсан?
- Дилим билан сўзлайман.
- Юрагингни ҳам суғуриб олурман.
- Унда ҳақиқат таятана қилур.

Шу сўхбат давомида Дариёд Искандар истилосининг барча қабиҳликлари ва даҳшатини жаҳонгирнинг ўзига рўйи рост тўкиб солади. «Қанча бошлар ўз танидан жудо бўлди, ёш гўдаклар ота меҳридан бегона бўлди, оналар тул, шаҳарлар култепага айланди.. Истахрда ўн икки минг терига олтин... билан ёзилган муқаддас китоб (Авесто) ёнди. Унинг билан, агар билсанг, ақл-идрок, имон ёнди. Ун икки миллион сатр нафис сўзу шеърий мисра оташ ичра ёниб-ёниб кул бўлди-ку! Тарих буни кечирарми, эй улуг шоҳ!

— Бас, овозингни ўчир,— ўзини тутолмай нафрат билан бақирди Искандар.

- Ана, кўрдингни, улуг подшоҳи олам, ҳақ гап туққанингни ҳам ёқмайди, дейдилар.
- Овозини ўчиринглар бунинг,— жаллод қелиб Дариёднинг қўлини орқасига қайириб, фармонни кутиб турди.
- Шаҳардан тезда чиқариб юборинглар!
- Мен ўз шаҳримдаман улуг подшоҳ, сиз қаердалигингизни унутдингиз, чамамда!»

Романда Дариёд образининг асосий хусусияти: унинг воқеалар замиридаги энг муҳим халқларда тўсатдан пайдо бўлиши, шу лаҳзада ҳал қилувчи шахс билан қисқа ва энг зарур шаклда сўхбат қуриши кабиларда юзага чиқа боради. Шунга кўра Дариёд романда эпизодик характерда берилган персонаж сифатида планлаштирилгандай кўринади. Лекин аслида Дариёднинг роман сюжети бўйлаб, воқеама-воқеа ўтиб бориши, унинг хизрнамо пайдо бўлиши-ю, халқ продаси, ақл-идрокининг ўлмас ва муқимлиги каби, муайян воқеа тугунида муқаррар ва мустаҳкам ўрин олиши — булар ҳаммаси бу образининг асар композициясига усталик билан сингдириб юборилганлигидан далолат беради. Шундай қилиб, Дариёд Искандар истилолаларининг даҳшатлари хавфини энг биринчи бўлиб бош қаҳрамонга — Спитаменга етказган ҳолда намоён бўлганидан бошлаб, охири фитна ва игво, хиёнат ва сотқинлик қурбони бўлган

халқ қахрамони қабри устидаги мунгли айтуви, марсия йиғисига қадар бир образ сифатида яхлитлик касб этади.

Романнинг бош қахрамони Спитамендир. Бу шахс Урта Осиё халқларининг қадим замонларда ўз Ватани мустақиллиги учун кураши тарихида алоҳида ўринга эга. Агарда биз Тумарис ва Широқ каби қахрамонларда аждодларимизнинг қадимги Эрон қулдорлик давлати истибдодига қарши кураши билан боғлиқ, қисман ривоят тарзида етиб келган образларни кўрсак, Спитамен шахсида конкрет тарихий халқ қахрамони, унинг Ватан ҳимояси йўлида грек-македон истилочиларига қарши мардонавор ҳаракатлари билан танишамиз.

Спитамен мамлакат устига бостириб келаётган душманга қарши курашда бирлашиш, кучларни тўплаш лозимлигини тушуниб етган ва бу мақсадга бир қадар эриша олган ташкилотчи раҳбар сифатида кўзга ташланади. Спитаменнинг руҳан дадиллиги, унинг ўз Ватани учун курашга ҳозирлиги, жасур ва тadbиркорлиги, енгилмас иродаси қатор эпизодларда кўзга ташлана боради. Айниқса Бесс билан биргаликда Амударёдан кечиб ўтишда унинг кураш йўлида тутган позицияси яққол кўринади. Спитаменнинг қайд этилган ҳислатлари қуруқ мағрур, қалбан қашшоқ, олчоқ ва мунофиқ Бесс билан контраст бўёқларда кўрсатила боради. Йўқ, автор буни махсус таъкидламаган. Лекин ўқувчи назарида вужудга келадиган мантиқий хулоса шундан иборат бўлади. Спитаменнинг кинояомуз зимдан боқишлари-ю, қисқа ва кескин луқмаларигача унинг қалбида этилаётган мақсад — Урта Осиё ва Сўғднинг озодлиги учун курашмоқчи эканидан дарак бериб туради.

Умуман Спитамен образини тарихий шароит заминида тасаввур қилиш учун ўша давр — Искандар истилосига қарши кураш даврининг воқеаларини билмоқ лозимдир.

Александр Македонскийнинг Урта Осиёни истило қилиши унинг томонидан амалга оширилган жуда катта босқинчилик урушларининг бир қисми эди. Александр Македонский Урта Осиёга бостириб киргунга қадар Мисрни, олд Осиёни ва қадимги эрондаги Аҳмонийлар давлатини забт этиб улгурган эди. Лекин Аҳмонийлар сулоласининг сўнгги вакили Бақтрия (ҳозирги Шимолий Афғонистон, Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жанубида жойлашган ўлка сатрапи) ҳокими бўлган Бесс Аҳмонийлар ҳокимиятини тиклашга, қўлдан кетган мамлакатни Искандардан қайтариб олишга уриниб кўрмоқчи бўлди. У ўз нияти йўлида атрофига илгари эрон подшолигига қарам ўлкалар — Сўғдиёна, усрушона кабиларнинг ҳоким ва зодагонларини ҳам бирлаштиришга ҳаракат қилди. Бесс ўзини Артаксес III номи билан бутун Эрон ва Осиё подшоши деб эълон қилди. Унинг атрофида чиндан ҳам Сўғд, Усрушона, Марғиёна ва бошқа ўлкаларнинг ҳарбий кучлари йиғила бошлади. Гавгамел ёнидаги жангда Искандар қўшинидан қақшатқич зарба еб қочган Эрон подшоши Доро III ўз қариндоши Бесс ҳузурига келган пайтида унинг буйруғи билан ўлдирилади. Аслида Доронинг изидан юрган Александр учун бу ҳол яхши баҳона бўлиб хизмат қилади. Энди, гўё Александр ўлдирилган Доронинг қасосини олиш ниятида Бесс изидан қува бошлайди. Лаёқатсиз ҳукмдор ва лашкарбоши Бесс Александрга қарши кучларни уюштира олмайди ва Амударёдан кечиб ўтиб, Навтака шаҳрида яширинади. (Бу шаҳар тарихчилар томонидан Қашқадарё воҳасида жойлашган деб ҳисобланади. Кейинги вақтдаги археологик қазинмалар натижасида Қарши воҳасидаги Ерқўрғон шаҳар харобаси Навтака деб тахмин қилинмоқда).

Лекин Бесснинг Урта Осиё ва Бақтрия халқларининг грек-маке-

донияликларга қарши курашига бошчилик қилолмаслиги аён бўлиб қолади. Шу муносабат билан маҳаллий сўғд ҳоким ва зодагонлари Бессни Искандарга тугиб беришга қарор қиладилар. Манбаларда бу қарорнинг сабаби аниқ изоҳ топмаган. Лекин шуниси аёнки, Бесс Дороти III ҳокимиятини ўзлаштириб олмақчи бўлган, бошқача қилиб айтганда, Эроннинг Урта Осиё устидан ҳукмронлигини узоқроқ чўзишга интилган янги мустабид подшоҳ эди. Бунинг устига у босиб келаётган душман қаршисида кучларни бирлаштириш ва курашни ташкил этишга қодир эмас эди.

Александр ихтиёрига жўнатишган Бессни ҳарбий кенгаш қарорига биноан ва Александрнинг кўрсатмаси билан қулоқ, бурни кесилиб Хамадонга жўнатилади, токи у подшо Доронинг қотили сифатида форслар ва мидияликлар кўзи ўнгида қатл этилсин. Бу каби тадбирдан Александр форслар олдида эътибор қозонишни кўзда тутган эди. Бесснинг тугатилиши Александрнинг юришига барҳам берадигандек эди. Лекин фотиҳ Александрнинг ҳақиқий мақсади Бессдан Дороти III учун қасос олишдангина иборат эмаслиги тез орада аён бўлди. Унинг қўшинлари Навтакани, кейин Самарқандни ишғол қилди. Халқ оммаси бошига оғир мажбуриятлар, қирғин ва вайронагарлик солишда давом этди. Аста-секин Сўғдиёна халқи истилочиларга қарши кўзғола бошлади. Бу курашнинг олдинги сафида Спитамен бошлиқ бир гуруҳ ватанпарварлар турган эди. Дастлаб Спитамен атрофида Сўғд ва Усрушона (ҳозирги Ленинобод) области территорияси, саклар ва дахлар, массагетларнинг барча ватанпарвар кучлари тўпланди. Айниқса, Оксират, Хориев, Сисимитр, Катан каби зодагон ва ҳокимлар бошлиқ ҳарбий дружиналар курашда катта роль ўйнади. Қизиғи шундаки, Спитаменнинг кураш услуби душман босиб олган территорияда ҳаракат қилиб, истилочиларнинг тинкисини куритиш эди.

Усрушонадан бошланган халқ кўзғолонини бостириш ва истилони яна ҳам кенгайтириб, Сирдарё бўйига чиқиш, унда мустаҳкамланиб олиб, дарё орти чўл сакларига таҳдид солиш кабиларни режа қилган Александр ўз ортидаги муҳим хавфни ҳисобга ололмади, балки етарли баҳоламади. Бу хавф биринчи галда халқнинг грекмакедон истилочиларига нафрати, озодлик ва мустақиллик учун курашга отланган, қолаверса Спитамендек катта обрў-эътиборга эга ҳарбий ташкилотчининг борлигида эди.

Александр Сирдарё бўйига етиб, ҳозирги Уратепа ва Ленинобод шаҳарлари районига мустаҳкамланган қалъа қурдиради. Лекин бу ишларига Самарқандда рўй берган воқеалар халақит беради. Спитамен бошлиқ ҳарбий отряд Самарқандни ишғол этиб, у ерда қолдирилган грек гарнизонини қириб ташлайди. Бундан хабар топган Искандар шаҳарга 2500 аскардан иборат жазо отряди юборади. Отряд Спитамен билан тўқнашувда қуршовда қолиб деярли тўлиқ қирilib кетади. Сўғд ватанпарварларининг бу ҳарбий муваффақияти енгилмас деб ном қозонган грек армиясини саросимага солиб қўяди.

Воқеаларнинг бундан кейинги оқими шундай кечди: 329 йилнинг кузига Искандар Сўғд кўзғолончиларини жазолаш мақсадида бутун мамлакат бўйлаб аҳолини оммавий қирғин қилишга киришди. Шундан сўнг ўз сафдошларидан бири Певколай бошчилигида 3000 пиеда аскарни назорат учун қолдириб, ўзи Бақтриянинг Зарнасп (Бақтра) шаҳрига қишлоғга жўнайдди. 329—328 йилларнинг қиши айни бир вақтда сўғд учун душманга қарши кучларни тўплаб олиш, озодлик ва мустақиллик учун курашнинг янги босқичини тайёрлаш имконини туғдирди. Бу вақтда сўғд ватанпарварлари атрофида уру-

шоналиклар, бақтрияликлар, саклар, дахлар, массагетлардан иборат катта куч тўпланган эди.

328 йилнинг баҳори Суғда ва Бақтрияда қўзғолонлар билан бошланади. Искандар Бақтриядан беш колонна қўшин билан, улардан бирига ўзи қўмондонлик қилган ҳолда Суғда янги юриш бошлади. Қўшиннинг бир колоннаси Спитамен бошлиқ қўзғолончилар изидан тушади. Грек-македон лашкарбошиларидан бири Кратер бошлиқ колонна Спитамен отряди билан жанг қилиб, ундан устув келади. Жангда 150 отлиқ аскар йўқотиб, Спитамен отряди чўлга чекинади. Бу вақтда Искандар Суғд бўйлаб жазо экспедицияси ўтказиш билан машғул бўлди. Мамлакатда қатор ҳарбий истеҳкомлар ва соқчилик постлари системасини яратишга ҳаракат қилди. Бу ҳол қўзғолончиларни тарқоқ ҳаракат қилишга мажбур эта бошлади.

Грек ва Рим манбаларида қайд этилишича, Спитаменнинг кескин ҳаракатлари Бақтриядоги қўзғолончилар томонидан қувватлаб турилди. Айрим тадқиқотчилар фикрича Бойсун районида жойлашган Ксенеппа аҳолиси қўзғолон кўтариб, грек-македон ва Искандар томонига ўтган бақтрия қўшилмаларига зарба берди. Бундан фойдаланиб, Спитамен яна қатъий ҳужумга ўтди. Унга массагетларнинг 3000 отлиқ аскари келиб қўшилди. Айни мана шу воқеалар баён орасида грек, Рим манбалари армияси томонига ўтган сўёд ҳарбий отрядлари, Бақтрия сатрапи Аминта бошлиқ маҳаллий халқлардан тузилган отряд кабилар қўзғолончиларга қарши жангларда қатнашганлиги ҳақида хабар беради. Афтидан, бу ҳол 328 йилдан бошлаб Искандарнинг маҳаллий зодагонларни ўзига оғдириш, ватанпарварларнинг кучини қирқиб сийёсати бошлаганлигини кўрсатади. Курашчилар ичидаги Спитаменга қарши оппозиция тез орада ўз таъсирини кўрсата бошлади. Қўзғолончилар охири мартта Искандар армиясининг Кен бошчилигидаги кучли отрядига рўбарў келди. Жанг тафсилотлари баён этилган манбаларда айтилишича, бир қисм суворийлар Спитамендан юз ўгириб, Кенга таслим бўлишди. Иттифоқчи массагетлар эса жанг вақтида аҳволни тузатиш, келишилгандек позициядан грек-македонларга зарба бериш ўрнига ортга бурилиб, отряднинг озик-овқати ва бошқа мулклари ортилган карвонни талаб зудлик билан чўлга чекинди. Спитамен эса ноилож ҳолда массагетларнинг ҳукмида, уларнинг асири сифатида жўнашга мажбур бўлди.

Спитаменнинг ўлими ҳақидаги маълумотлар манбаларда турлича. Масалан, Аррианнинг хабар беришича, Искандарнинг Спитамен изидан қўшни тортиб келишидан массагетлар чўчиганлар. Шу туфайли, гўё Искандарнинг мурувватини қозониш учун унинг энг хавфли ва қасоскор душмани бўлган Спитаменни ўлдиришган. Халқ қаҳрамонининг бошини эса ўз қотилликларининг далили сифатида Искандарга юборишган. Квинт Курций Риф эса Спитамен ўз хотини томонидан ўлдирилганлиги ҳақидаги ривоятни келтирган. Страбоннинг бизгача етиб келмаган манбага суяниб берган маълумотига кўра, Спитамен саклар ва Хоразмийлар ҳузурига қочиб кетган. Ҳар учала ҳолатда ҳам Спитаменнинг ҳалокати Ўрта Осиё халқларининг грек-македон истилочиларига қарши мардонавар курашида бурилиш нуқтаси бўлди. Шундан кейин Искандар айрим истеҳком ва қалъаларда жойлашиб олган сўд қўзғолончиларини, жумладан, Сисимитр бошлиқ қалъани, Хориен қалъасини, Паритак тоғлик вилоятидаги, сўнгра Бақтриянинг ҳозирги Жанубий Ўзбекистон ерларида Катен ва Австонлар раҳбарлигидаги қўзғолончиларини кетма-кет таслим қилди. Бу ҳол шуни кўрсатадики, Спитамен Суғд ва Бақтриядо

каттагина, ўзаро узвий алоқада турган қўзғолон ҳаракатининг бошида турган йирик ҳарбий лашкарбоши ва ташкилотчи раҳбари эди.

Спитаменнинг ана шу тарихий ролини ёритиб бериш, унинг ёрқин, бир бутун қаҳрамонона образини яратиш романинг етакчи планини ташкил этади.

Спитамен романда ов эпизоди билан боғлиқ пайдо бўлади. Лекин «Чўл қоплони» деб номланган бу бобнинг асл моҳияти бошқа ёқда. Ов билан машғул Спитамен ҳузурига Дариёд келиб суғд юрти бошига келаётган Искандар истилоси офатидан хабардор қилади. Аслида бу эпизод тўқима бадий лавҳа, холос. Чунки Спитамен замонасининг сиёсий-ижтимоий ҳаётида муҳим роль ўйнаган шахс сифатида Искандар истилосининг навбатдаги босқичи Урта Осиё билан боғлиқ бўлишини яхши билган. Лекин авторнинг «даракчи» типдаги адабий приёмга мурожаат қилиши ўзига хос ўрин топгани Спитаменнинг қонуний обрў-эътибори ва мавқеасига соя солмайди. Зеро, бош қаҳрамоннинг катта ижтимоий салмоғи, саркарда сифатидаги ҳарбий ташкилотчилиги асарда бобма-боб намоён бўла боради. Мана, масалан, Спитамен Самарқанд ҳокими Намичнинг ҳузурдаги қабул маросимида қатнашар экан, келаётган хавф олдида бирлашиш, балони даф этиш учун тайёргарлик кўриш лозимлигини таъкидлайди. Ҳокимнинг қатъиятсиз жавоби, масъулиятсиз позициясини кўргач, ўз атрофига ватанпарвар кучларни тўплаш ҳаракатига тушади.

Шу тарзда Спитамен аста-секин бўлажак жангларда ҳал қилувчи кучларни тартибга сола бошлайди. Унга бу муҳим ишда Оксиарт, Хорнен, Датафарн кабилар кўмакдош бўладилар. Спитамен атрофида Зўртош, Тариқ, Шердор, Камак каби халқдан чиққан қатъиятли ватанпарвар йигитлар тўпланишади. Айни мана шу детал асарда Спитамен бошчилигидаги қўзғолоннинг халқчил хусусиятини кўрсатишга хизмат қилган.

Спитамен образининг қирралари кўп. Биринчи галда Спитамен — ўз Ватанининг жонкуяр ҳимоячиси, жасур ва толмаскураши. Бу хислат асарнинг бошидан охиригача тадрижий равишда қизил чиққдек ўта боради. Муҳими шундаки, айни мана шундай курашчи образи босқинчи ва талончи фотиҳ Искандар образига қарама-қарши қўйилган. Искандар баъзида шундай тасвирланадими, зоҳиран сокин ва совуққон кўрннгани билан, ботиний ваҳм ва ожизлик уни тарк этмайди. Спитаменнинг ҳарбий тадбиркорлиги олдида чора топмаган Искандар уни пистирмада тутиш, бирор тузоққа илинтириш, унга маҳаллий зодагонларни қарама-қарши қўйиш сиёсатидан фойдаланиш каби ожизона усуллардан нарига ўтолмайди. Спитаменнинг тўсатдан берган зарбалари уни эсанкиратади. Ахир, Спитаменнинг жасур ҳамласига дуч келиб, нобуд бўлган аскарлари аламини Суғднинг 120 миң тинч ва бегуноҳ аҳолисини, бола-чақа ва қарияларни қириш йўли билан тарқатгани Искандарнинг ожизлигидан нишона эмасми?! Спитамен эса турли халқ ва элатлар вакилларини тўплаб, ҳар бир қўлай вазиятни қўлдан бермай, кутилмаган ердан грекларга зарба беришда давом этади.

Искандар Суғд элига келганидан ич-ичидан афсус чекади. Аммо бу афсус-надоматни сира зоҳир қилмасликка ҳаракат қилади. Бу ички ваҳм Искандарга тез-тез ўзини эслатиб туради. Масалан, яқиндагина Самарқандиң жангсиз забт этган Искандарнинг кўнгли ов қилишни тусаб қолади. Романда тарихий манбаларда акс этган воқеадан усталик билан фойдаланилган. «Урмон шоҳи» билан тўқнашув» деб номланган бу боб Искандарнинг йўлбарс овлагани ҳақида шун-

чаки ҳикоя қилиб қўя қолмайди. Искандар ва йўлбарс ўртасидаги туқнашув беихтиёр ўқувчини ўша замон ҳақиқати томон етаклайди. Чиндан ҳам суғд халқи ўзи мустамаган ҳолда ўз мустақиллиги, ватан озодлиги учун жангга қиришга мажбур қилинган эди: «Ўрмон шоҳи»нинг кўринишидан жанг қилиш нияти йўқ. «Агар менга тегмасанг, ўз йўлимга кетавераман», деган маъно бордек, кўзлари беларвоғина қараб турибди. Ер юзининг подшоҳи бўлса жанг қилмаса армондан чиқмайдигандек, урушгиси бор, кўзлари ўз ўлжасига биринчи бўлиб зарба беришни мўлжаллаб турибди».

Бу ҳолат мазкур бобда Искандарнинг босқинчиликдан иборат юришлари моҳиятини мажозий шаклда яна бир бор таъкидлагандек ифода топган. Эпизоднинг муҳимлиги шундаки, йўлбарс қаршисида Искандарнинг вужудини босган, аммо зоҳиран топмаган қўрқув дунё фотиҳининг айни мана шу йўлбарснинг юрти Суғд олдидagi ички ваҳми билан уйғундек. Бунинг устига Искандарнинг унга овда йўл бошловчи бўлиб хизмат қилаётган Аспат исми суғд йигити билан мулоқати қизиқарли. Аспат — оддий суғд овчиси — Искандардан заррача тортинмай Спитаменнинг одамийлиги, адолатлиги, паҳлавон ва жасурлиги, тенги йўқ абжир овчиллиги ҳақида сўзлайди. Бусиз ҳам Спитаменнинг халқ орасидаги обрўси ва шўхрати моҳиятига етолмай юрган Искандарда бу сўзлар ички ғулув ҳамда маъвум дилхиралик туғдиради.

Романдаги кўпгина эпизодларда шу тахлитда, Спитаменнинг ўзи бевосита иштирок этмаса ҳам унинг характерли хусусиятларини очишга хизмат қилувчи деталлар ишга солина боргани образнинг тўлақонли, яхлитлигини таъминлаш мақсадига бўйсундирилган.

Спитамен фақат жасур саркарда, фидойи ватанпарваргина эмас, балки вафодор ёр, меҳрибон ота сифатида ҳам намоён бўлади. Шу туфайли Равшанакка нисбатан пайдо бўлган қайноқ муҳаббат унинг қалбида кучли изтироблар аро шакллана боради.

Бунинг устига хотини Одатиданинг гумоилар ва тахминларга суяниб, ҳамда ивговорона гап-сўзларга ишониб, эрига таъна ва инжиқликлар қилавериши ўқувчи кўз ўнгида Спитаменнинг Равшанак билан учрашувини оқлагандек кўринади.

Лекин поклик, адолат ва садоқат соҳиби Спитаменнинг Равшанак билан муносабатларида Одатиданинг шубҳаларига асос бўладиган ҳолат ифодаланмаслиги ҳам мумкин эди. Бу эса, ҳатто Спитаменга ўқувчининг ихлосини оширган, Одатиданинг Спитаменни ўлдиришдаги рашк ва шубҳа мотивлари асосиз эканлигини янада бўрттирган, бошқача қилиб айтганда, романдаги ички драматизмни кучайтирган.

«Спитамен» романида қатор шахсларнинг образлари ўз динамикаси бўйича мураккаб образлар сифатида қаралиши мумкин. Булар грек-македон босқинчилари қарши курашнинг дастлабки босқинчида Спитамен ёнида туриб мардонавор жанг қилганлар: Оксарт, Хориеи кабилардир. Роман муаллифи бу образларни яратар экан, тарихий манбалар изидан бориб, уларнинг ҳал қилувчи жанглар давода ўз саркардаларига, қолаверса ватан учун муқаддас кураш ишига ҳиёнат қилганларини жонли ва ишончли тасвирлаб беради. Чиндан ҳам Оксарт (бу грекча талаффуз асосида етиб келган исм аслида Вахшуварт бўлса керак, чунки греклар Окс дарёси деб Вахш — яъни Амударёни, юқори қисми ҳозир ҳам шундай аталадиган дарёни аташган. Вахш дарёси эса қадимги халқлар орасида муқаддас деб ҳисобланган ва одамлар унга сиғинишган. Вахшуварт исми эса илоҳийлаштирилган дарё номи билан боғлиқдир. Искандарнинг маҳаллий зодагонларга ён босувчи сиёсатига уйиб, курашдан воз кеч-

ган. Искандарга ўз қизи Равшанакни бериб истилочи қўлидан балаид шуфузлар олган. Масалан, миллоддан аввал 325 йилда Оксарт Бақтриядаги Искандарга қарши қўзғолонни бостиришда иштирок этади ва Паропамис (Қобул атрофлари) вилоятига сатрап—ҳоким этиб тайинланади.

Романда халқ оммасининг истилочиларга қарши курашдаги ялли қаҳрамонлиги лавҳалари алоҳида диққат билан тасвирланган. Масалан, Урушона халқининг Искандар қўшини учун ем-хашак йиғишдан бош тортиши, оммавий қўзғолоннинг бошланиши эди. Бу Бобда тасвирланган воқеалар жуда жонли ва ҳаяжонли. Ўз келининин матонат билан ҳимоя қилишга отланган қайнона гўё сугд халқининг онасидек рамзий маънога даъвогар десак, бунга асос бор. Бадний композиция системасида бу лавҳа ишонarli ва ёрқин бўёқларда берилган. Лекин тарихий фактлар шу воқеа баёнида бир оз чекланганлик бор эканини кўрсатади. Агар шу қўзғолон билан деярли бир вақтнинг ўзида катта территорияда, хусусан, Искандар тарихчиларининг ўзлари эътирофига кўра етти шаҳарда исён кўтарилганини ҳисобга олсак, халқнинг озодлиги учун кураши ташкилий асосларда бошланганига ишонч ҳосил қиламиз. Искандар Спитамен пайдан қувиб иш чиқаролмагач, Зарафшон водийси бўйлаб жазо экспедицияси уюштиргани юқорида қайд этилган эди. Шу иш давомида на фақат Искандарни, балки унинг барча сафдошларини қайратта солган бир воқеа диққатга сазовор: «У Зарафшон водийсидаги барча қишлоқларни ёндириш, катта ёшдаги барча одамларни қириш ҳақида буйруқ берди» (Квинт Курций VII, 10,4). Шунда ўлимга маҳкум этилган сугд зодагонларидан 30 киши Искандардан раҳм-шафқат сўраш ўрнига ўз ўлимларини қўшиқ билан қарши олдилар (Квинт Курций). Тарихий манбаларда сақланиб қолган ана шу жасорат ва ирода намунаси Мақсуд Қориев талқинида яна қайта жонланган, бадний деталлар билан тўлдирилиб, ўқувчига қайта тақдим этилган.

Лекин шу ўринда муаллиф томонидан 30 зодагонга Искандар лутф этиб, қатл ҳукмини бекор қилди, деган маъно берилиши романдаги конфликтни сусайтирибгина қолмай, балки, тарихий фактга зид ҳамдир. Квинт Курцийнинг хабарича бу зодагонлар шоҳ Искандарга бўйсунушдан бош тортиб, ўлимга маҳкум бўлганлар.

Икки аёл образига романда анча жиддий ўрин берилган. Булардан бири тарихий манбаларда номи сақланган Роксана (Рухшанак)—Мақсуд Қориев Равшанак шаклида келтирган, иккинчиси Одатиде — Спитаменнинг хотини. Ҳар икки аёл образи ўзига хос ва умумий жиҳатларга эга.

Улардаги жанговар мардоналик, қатъият, ҳарбий ҳунарлардан хабардорлик, ўзига ишонч ва ғурур кабилар тарихий шароит ва яшаш тарзи билан боғлиқ вужудга келган хусусиятлар сифатида ишонarliдир.

Бу хусусиятлар бир неча эпизодларда ўзининг ёрқин ифодасини топган (Одатиде ва ифогарлар, Равшанак ва Ситон).

Романда эсда қоларли яна бир аёл образи бор. Бу Самарқанд ҳокими Намичининг қизи Турона образидир. Спитаменнинг сафдошларидан бири рассом ва санъаткор Шердорнинг бу қизга ишқи чексиз. Бу қиз йўлида бир умр ҳокимга қул бўлишга ҳам тайёр. Лекин бу икки ёшни бошқа тақдир кутмоқда эди. Искандар истилоси улардан бирини ватан ҳимоячисига, жангчига, иккинчисини тутқун асиргага айлантирди.

Спитамен отряди асирлар карвонини қутқарганда Турона ҳам

қозод этилади. Малика Турона оддий суратқаш, жангчи Шердор муҳаббатини қадрлай олган гўзал ва оқила қиз сифатида таъсирли, эеда қоларли персонаж сифатида намоён бўлади.

Романда Искандар ва унинг сафдошлари, грек-македон қўшини вакиллариининг характер хусусиятларига ҳам анчагина ўрин ажратилган. Кратер, Лисимах, Клит, Птолемей Лаг, Каран, Андромех ва бошқалар шулар жумласига киради. Булар бари тарихий шахслар бўлиб, манбаларда номлари қайд этилган. Романда Искандар истилоларининг истиқболи йўқлигидан ташвишланган, бунинг устига Искандарнинг шарқона одатларни қабул этишга ўтишидан норозилик кайфиятида бўлган сафдошлари, уларга нисбатан кўрилган тадбирларга алоҳида тўхтаб ўтилган. Жумладан, Самарқанддаги зиёфат устида энг яқин сафдоши Клитнинг Искандар найзаси зарбидан ҳалок бўлиши каби эпизод ҳам тарихий ҳақиқатлиги, ҳам бадиий сюжетда муҳимлиги билан ажралиб туради.

Искандар қўшинининг Суғддаги руҳий ҳолатини яққол кўрсатишга хизмат қилувчи образ македон аскарни Рома образидир. Бу ʒигит асар давомида Искандар истилоларининг талончи иштирокчиси эмас, балки оддий, кўпларнинг бири каби қурбони сифатида намоён бўла боради. Дастлаб Рома тажрибасиз ёш жангчи лекин, бошқинчиларга ҳос жирканч қабиҳликларни энди ўзлаштираётган ҳолда пайдо бўлади. У пичан ўраётган уструшонликларни назорат қилишга юборилган отрядда бўлиб, ҳомиладор аёлга қамчи кўтаришдан ҳам тоймайди. Лекин бу аблаҳлик жазосиз қолмади. Аёлнинг қайнонаси санчган ўроқ унинг қалб кўзини ҳам очди.

Рома энди ногирон. Ўйлашга ҳам, бўлаётган даҳшатли қирғинларнинг моҳиятини ақл тарозисига қўйишга ҳам вақти бор. Рома ва унга ўхшаган уруш чиқиндиларининг Искандарга кераги йўқ. Ана шу ҳолда Рома Искандарнинг Сирдарё бўйида қурдирган қалъа шаҳрига бориб қолади. Айни мана шу Рома Искандар юришларининг бемаънилигини идрок этишга, азобларда телбаланган ақли билан баҳолашга уринади:

— «Александр, сен улугъсан, калтафаҳмсан, қўлингда қон излари. Александр, сен Македониянинг фахрисан, нега мени онамдан жудо қилдинг...»

Бу сўзлар Рома учун ҳалокат билан тугайди. У тутиб қамалади ва қатл этилади.

Романинг мактуби асар гоёсининг энг ёрқин ифодаси даражасига кўтарилган. Бу гоё инсониятнинг камолатини фақат тинч ижодий меҳнат таъминлай олишини таъкидлашдан иборат.

«Спитамен» романини ёзиш учун автор жуда кўп тарихий манбаларни ўрганиб чиққани кўришиб турибди. Буларнинг асосини Искандар юришлари билан боғлиқ грек ва рим манбалари, айниқса, Арриан, Квинт Курций, Птолемей, Страбон, Юстин Диодор ва бошқаларининг асарлари ташкил этади.

Асарда тарихий манба сифатида қадимги Зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»дан ҳам ўринли фойдаланилган.

«Авесто» текстлари орқали Дариёд ўз ҳаётий фалсафасини ёйишга, одамлар орасида яхшилик уруғини сеппишга ҳаракат қиладди. Айниқса унинг,

Бу дунёга кимлар келиб,
кимлар кетмади...

қабилда такрор-такрор айтадиган қўшиғи ҳайёмона фалсафанинг қадимий илдиэлари каби жаранглайди.

Хулоса қилиб айтганда, «Спитамен» романи Искандардек жаҳон фотиҳининг шамшири дамини қайтарибгина қолмай, унинг қўшиқларини қайта ўнгланиш имконидан ҳам маҳрум этган халқимизнинг узоқ, лекин қалбларга яқин қаҳрамонона тарихини бадний тафаккур булоғидан сугориб, қайта жонлантиришга қаратилган катта ва хайрли меҳнатнинг якуни сифатида олқишга сазовордир.

Ҳ. ЗИЕЕВ,

Тарих фанлари доктори

М. ИСҲОҚОВ,

Филология фанлари кандидати

МУНДАРИЖА

I қисм. Суғд қоялари

Дариёд	5
Чўл қоплони	17
Мароқанд кечаси	25
Наврўз	33
Муҳаббат маъбудаси	40
Искандар айғоқчиси	61
Осиё шоҳи	67
Соғиниш	77
Дориёвушнинг узуги	83
Карвон йўли	96

II қисм. Тоғдаги гулханлар

Дарёдан кечиш	104
Катта жанглار арафаси	112
Искандар ва Дариёд	118
«Урмон шоҳи» билан тўқнашув	124
Дўмбиралар тинмайди	132
Душман билан юзма-юз	143
«Узоқ Искандария» дан хат	152
Шердорнинг севгилиси	162
Муқаддас оила	168
Кирисахта фожиаси	177
Зарафшон бўйларида	185
Суғд зодагонлари	194
Йўлдаги учрашув	197
Сотқинлик	204
Жоҳилликдаги ақлсизлик	212
Бирлашиш, яна бирлашиш керак	219
Бўрилар	225
Сўнгги жанг	231
Бу дунёга кимлар келиб кетмади	239

Ҳ. Зиёв, М. Исҳоқов. Қўҳна тарих саҳифалари	260
---	-----